

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

A számi (lapp) égtájnevek

Tóth Anikó Nikolett

DEBRECENI EGYETEM

BTK

2017

A SZÁMI (LAPP) ÉGTÁJNEVEK

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a nyelvtudományok tudományágban

Írta: Tóth Anikó Nikolett, magyar nyelv és irodalom szakos tanár,
finnugor szakos bölcész

Készült a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskolája
(Modern Nyelvészeti Programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja:

201... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja:

201... ..

Én, Tóth Anikó Nikolett, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

(Tóth Anikó Nikolett)

Tartalom

Bevezetés.....	5
1. Az égtájnevek kutatástörténete.....	13
1.1. Az égtájnevek vizsgálata az indoeurópai nyelvekben.....	13
1.2. Az égtájnevek vizsgálata a finnugor nyelvekben	15
1.3. Újabb kutatások	17
2. Fogalmi kérdések.....	19
2.1. Égtáj-definíciók	19
2.1.1. Égtáj-definíciók a magyarban	19
2.1.2. Égtáj-definíciók a finnben.....	23
2.1.3. Égtáj-definíciók az észtben	25
2.2. Földrajzi megközelítés	26
2.3. A téri érzékelés kognitív nyelvészeti szempontból.....	28
3. Az égtájnevek vizsgálata.....	30
3.1. Az égtájak és az égtájnevek kapcsolata	30
3.1.1. Hány égtáj van az egyes nyelvekben?	31
3.1.2. Másod- és harmadrendű égtájnevek	33
3.2. Egy irány – több elnevezés.....	33
3.3. Az égtájnevek kialakulásának folyamata, motivációk	38
3.4. Szemantikai kategóriák	45
3.4.1. Szoláris rendszer.....	45
3.4.2. Viszonyítás	46
3.4.3. Természeti viszonyok	47
3.5. Kitekintés egyes balti finn nyelvekre.....	47
3.5.1. Az elsődleges égtájak etimológiai-szemantikai vizsgálata a balti finn nyelvekben.....	48
3.5.2. Névadási típusok a balti finn nyelvekben	51
4. Égtájnevek a számi lexikográfiában	60
4.1. Déli szótárak.....	62
4.2. Umei szótárak	71
4.3. Pitei szótárak.....	72
4.4. Lulei szótárak	73
4.5. Északi szótárak	78
4.6. Inari szótárak	94
4.7. Keleti számi szótárak	97
4.8. Lagercrantz szótára	107

4.9. Etimológiai munkák.....	108
4.10. Az elsődleges égtájnevek megjelenése a számi lexikográfiában.....	110
5. A számi égtájmegnevezések etimológiai vizsgálata.....	112
6. Motivációk a számi tájékozódásban – szemantikai csoportosítás	139
7. A számi égtájnevek az egyes nyelvváltozatokban.....	145
7.1. A déli, umei és pitei égtájrendszer jellemzői.....	145
7.2. Az égtájmegnevezések sokfélesége a luleiben	146
7.3. Az északi számi égtájnevek és a nyelvjárási határok kapcsolata	148
7.4. Az inari égtájnévrendszer jellemzői.....	149
7.5. A keleti számi égtájnévrendszerek	150
8. Összegzés	152
Irodalom.....	157
Rövidítések.....	172
Melléklet	
Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója	173
Summary (Az értekezés angol nyelvű összefoglalója)	179
Publikációs lista.....	185

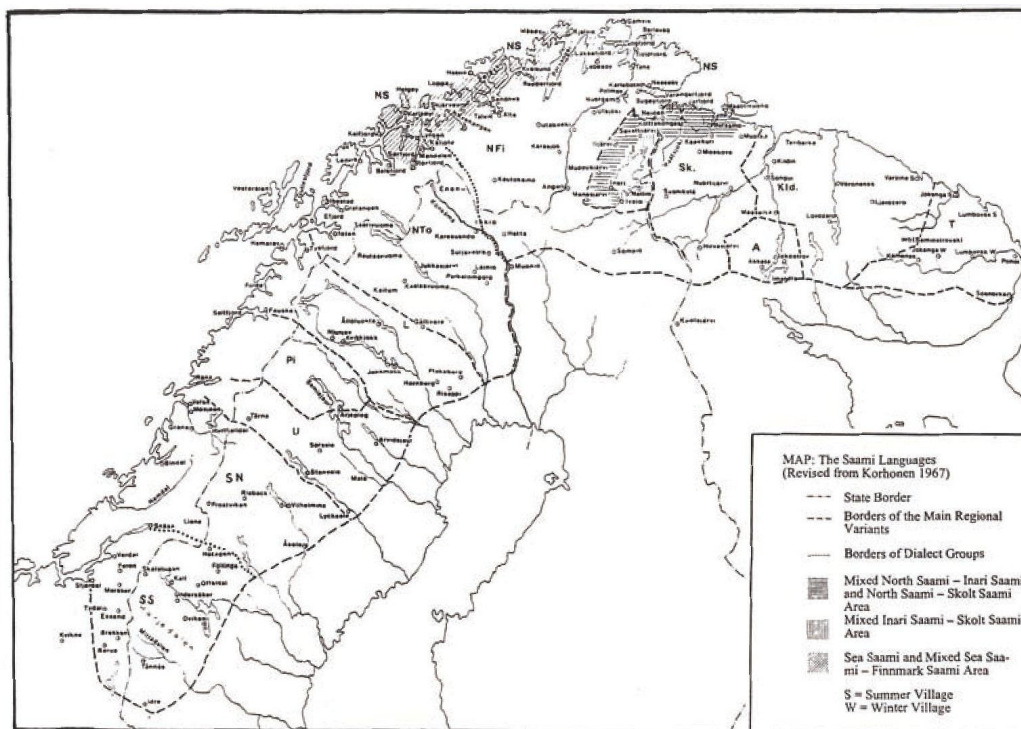
BEVEZETÉS

A számi (lapp) nyelvet a Skandináv-félsziget északi részén, pontosabban Norvégia és Svédország középső és északi felétől Észak-Finnországon át az oroszországi Kola-félszigetig terjedő területen beszélik. Ezen a közel 400 000 km²-en mindössze 34–40 ezer számiul beszélő lakosság él. A hatalmas kiterjedésű területen szétszórta, a norvég, svéd, finn és orosz lakossággal szemben kisebbségben élő számik nyelve területileg megosztott.¹ Az egyes nyelvváltozatok közötti különbségek miatt a nyelvészek nem is egy számi nyelvvel és annak nyelvjárásaival számolnak, hanem különböző számi nyelvekről beszélnek. Abban viszont komoly eltérések mutatkoznak, hogy az egyes kutatók hány nyelvet, dialektust és subdialektust különítenek el. A hagyományos felosztásokban 9 nyelvet/nyelvjárást említene, ezek – Svédországból indulva, Észak-Norvégián és Finnországon át Oroszországig – a déli, umei, pitei, lulei, északi, inari, kolta, kildini és teri számi. Tizedikként egyesek ide szokták sorolni az akkalai számit is, azonban ennek a nyelvváltozatnak már nincs anyanyelvi beszélője. Ráadásul a többi számi nyelv(járás) is vagy veszélyeztetett vagy kihaltfélben van.²

A legnagyobb, az északi számi beszélőinek száma is mindössze 15–17 ezer fő, három országban megosztva. A luleinek 2–3 ezer beszélője lehet, a kildinit mintegy 650-en beszélik. A déli, inari és kolta számi esetén 300–500 beszélővel számolhatunk, míg az umeit, piteit, az akkallait és a terit leginkább már csak az idősek beszélik (Sammallahti 1998: 1; ugyanakkor ezek az adatok forrásonként eltérőek lehetnek).

¹ A Norvégiában, Svéd-, Finn- és Oroszországban beszélt számi dialektusoknak többféle felosztása létezik (a magyar nyelvű szakirodalomból ld. pl. Hajdú–Domokos 1978: 334–335; Hajdú 1981: 85–87). A jelenkori számi nyelvészet kiemelkedő alakja, Pekka Sammallahti keleti és nyugati csoportra osztja a számikat. Előbbihez az inari, kolta, kildini, akkalai és teri számit sorolja, míg a nyugati részhez a déli, umei, pitei, lulei és északi számi került. Ebből a déli és umei számi az ún. déli alcsoportba tartozik, a másik három pedig az északi ágba. – Az országok szerinti megnevezések, melyek a korábbi terminológiához tartoznak, a következő dialektusokat takarják: a svédlapp a déli, umei, pitei és lulei nyelvjárások gyűjtőneve, a norvéglapp az északi nyelvjárással egyezik meg, az oroszlapphoz a kolta, kildini, akkalai és teri dialektusok tartoznak, míg a kolai ez utóbbi kettő összefoglaló megnevezése.

² Az UNESCO Atlas alapján: a) definitely endangered: North Saami, b) severely endangered: South, Lule, Anár, Skolt, Kildin Saami, c) critically endangered: Ume, Pite, Ter Saami, d) extinct: Akkala Saami (Magga 2012: 5).

A számi nyelvváltozatok területi elhelyezkedése

Forrás: Sammallahti 1998: 5

Annak eldöntésénél, hogy nyelvekről vagy nyelvjárásokról beszélünk-e, véleményem szerint sokkal fontosabb kérdés, hogy milyen eltérések figyelhetők meg az egyes nyelvváltozatok között.³ Ennek kontrasztív vizsgálata méltatlanul háttérbe szorult az idők folyamán, ráadásul az összehasonlító kutatások elsősorban grammatikai, leginkább fonológiai, morfofonológia szempontúak. Ugyanakkor, ahogy arra a legújabb felmérések is rámutatnak (vö. Rydving 2013: 19 nyomán Eira 2003: 92), a beszélők számára az egyes nyelvváltozatok elkülönítése során a szókincs a mérvadó. Ilyen szempontú átfogó nyelvészeti dialektológiai vizsgálatra azonban sokáig nem került sor. Nemrég kezdte meg a számi lexikai variabilitások vizsgálatát Håkan Rydving (2013), aki a 'mond', 'beszél', 'kérdez', 'könyörög'; ill. a 'mennydörgés', 'vilámlás', 'szivárvány' lexémákkal és a hét napjainak összevetésével foglalkozik az

³ „A szomszédos északi és az inari számi közötti átfedés 90,2%, kisebb, mint a norvég és a dán közötti (96,7%), és közel azonos mértékű, mint a spanyol és a portugál nyelveké (85,9%). Ugyanez az eredmény (85,9%) a szintén szomszédos inari és koltta esetében. Az egymással nem határos lule és koltta számi átfedése (71,2%) megegyezik a francia és portugál nyelvek „távolságával”, és valamivel kisebb, mint az észti és finn nyelv közös tartománya (72,3%)” (Tillinger 2014: 64–65, 81–90, Tamás 2015: 418).

egyedül számi nyelvváltozatokban az Atlas Linguarum Europae (ALE) c. nyelvjárási atlasz adatai alapján. Fontosnak tartom a számi nyelvváltozatok lexikai szempontú kontrasztív vizsgálatát, s úgy gondolom, hogy adott szemantikai csoportba tartozó kifejezések vizsgálata az eddigieknél is több lehetőséget rejt magában.

Dolgozatomban a számi tájékozódás nyelvi vetületével foglalkozom. A számik esetében meghatározó, hogy a Skandináv-félsziget északi részén élve hozzájuk képest tulajdonképpen minden délre található. Ez olyannyira meghatározza világlátásukat és gondolkodásmódjukat, hogy a számi atlaszokban sok esetben (a mi fogalmaink szerint) fejjel lefele szerepel Lappföld térképe.

A Skandináv-félsziget „fejjel lefele”

Forrás: <http://www.samer.se/4527>

Vizsgálatom célja a számi égtájnevek rendszerének monografikus feldolgozása, egyúttal a teljes számi lexikográfia forrásként való alkalmazásának bemutatása. Az égtájnevek kutatásával eddig csak érintőlegesen foglalkoztak, mélyebben nem tárgyalták sem az általános finnugrisztikában, sem a lappológiában, míg a számi szótár-irodalom forrásértékének vizsgálata egyetlen számi összehasonlító lexikológiai vizsgálatban sem jelent meg.

A finnugor nyelvekben a helyviszonyok kifejezésével foglalkozó kutatások elsősorban a helyjelölő esetragok, az irányhármasság és a névutók vizsgálatára irányulnak. Ugyanakkor a testrésznevek grammatikalizációja és azoknak a helyjelölésben betöltött szerepük kapcsán (vö. pl. Sipőcz 2003) már felmerült az igény az ilyen jellegű kifejezések módszeresebb és átfogóbb vizsgálatára. Úgy vélem, sokkal nagyobb

figyelmet kellene fordítani a helyre vonatkozó nyelvi kifejezések, kifejezésrendszerek kutatására, a helyjelölő terminusok kialakulásának szélesebb körű feldolgozására. Az égtájelnevezések vizsgálata fontos részét alkotja a térbeli tájékozódás nyelvi leírásának. Ezeknek a kifejezéseknek szerepük van a téri megismerés és az egyes népek világszemléletének a vizsgálatában. Egy ilyen jellegű kérdéskör kifejtése hozzájárulhat a téri gondolkodás és a nyelv viszonyával foglalkozó további kutatásokhoz.

A téma – azon kívül, hogy sok kultúrtörténeti adalékot foglal magában – lényeges ismeretelméleti kérdéseket és problémaköröket is érint. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogyan alakulhattak ki az égtájmegnevezések, mi alapján nevezték meg őket. A jelentésadás motivációinak a vizsgálata során választ kaphatunk arra, hogy miért esik egybe sok nyelvben a napszak és az égtáj elnevezése (például a magyarban vagy a lengyelben); ill. a kognitív nyelvészeti kutatásokhoz kapcsolódva arra is keresem a választ, hogy ezek a megnevezések kizárólag geográfiai sajátosságokat reprezentálnak-e, ill. mennyiben lehet döntő szerepe a nézőpontválasztásnak egy alapjában véve útvonalat meghatározó téri viszony leírásában. A számi égtájmegnevezések kapcsán a legfontosabb kérdések: hogyan és miért jelölhet-e egy adott szó több irányt, lehet-e egy irányra több elnevezés; miben tér el a számi égtájmegnevezés más nyelvek elnevezési módjaitól; ill. milyen eredményekkel járulhat hozzá a kutatás a számi dialektológiai vizsgálatokhoz és a nyelvváltozatok csoportosításának kérdésköréhez.

Az égtájnevek általános tipológiai vizsgálata fontos a jelenség megértéséhez, de ilyen rendszerező, átfogó elemzésre még nem került sor. Ehhez feldolgozom az egyes nyelvek, ill. nyelvcsaládok égtájmegnevezéseit tárgyaló tanulmányok eredményeit, valamint hozzáveszem saját, finnugor nyelveket érintő kutatásaimat. A számi égtájnevek rendszere azonban több szempontból is eltér a dolgozat első felében bemutatott nyelvekétől és az eddigi kutatási eredményektől, így ennek a szókincsnek a vizsgálata ezért is különösen fontos. Az etimológiai és szemantikai elemzésen túl az egyes nyelvváltozatok eltérő égtájnévhasználatát is szisztematikusan összevetem. Ezeknek a szavaknak az elemzése a lexikológiai variabilitás kérdésköréhez is kapcsolódik. Utóbbihoz a rendelkezésemre álló összes forrás feldolgozása járul hozzá. Kutatásom során az általam ismert számi lexikográfia teljességét megvizsgáltam, 41 (9 déli, 1 umei, 2 pitei, 4 lulei, 14 északi, 3 inari, 5 kolta, 3 kildini) számi szótárból

gyűjtöttem adatokat. A nyolc irányra ez alapján összesen 45 különböző lexémából keletkezett számi égtájmegnevezést dolgoztam fel. Ez tartalmazza az összes számi nyelvváltozatot, amelyről valaha feljegyzés készült, lefedve az 1738-tól 2016-ig terjedő időszakot. Az írásos forrásokat anyanyelvi beszélők szóbeli, ill. írásbeli közlései egészítik ki.

Fontos, hogy a rendelkezésünkre álló számi szótárirodalmat kritikusan, de teljességében vegyük figyelembe. Az összes szótár forrásként való felhasználásának oka, hogy így sokkal összetettebb és valósabb képet kapunk. Ha csak a főbb, és nyelvváltozatunként egy-egy szótárt vettem volna alapul, számos adat rejtve maradt volna, s az egyes kifejezések előfordulási gyakoriságával kapcsolatban sem lehetne következtetéseket levonni (az északi számiban például több kifejezést is találunk a délre, azonban míg a *čuovgaš* mindössze egy szótárból adatolható, addig a *lulli*, *máddi* több szótárban is szerepel).

Az egyes számi nyelvváltozatok lexikográfiájának tudománytörténeti (kritikai) vizsgálatát és véleményezését több okból is fontosnak tartom.

a) Ilyen jellegű részletes vizsgálatra eddig még nem került sor. Az eddigi legalaposabb áttekintést Håkan Rydving (2013) adja dialektológiai munkájában. Monográfiájában az egyes nyelvváltozatok lexikai variabilitását a napnevek és testrésznevek önálló dialektológiai vizsgálatán keresztül mutatja be. Munkájának első felében a számi nyelv(ek) csoportosításával foglalkozik az első írásos művek megjelenésétől napjainkig, érintve az egyes nyelvváltozatok szótárainak rövid bemutatását. Rydving adatai azonban kizárólag az ALE nyelvjárásgyűjtésből (2000-es évek) származnak, ezeket nem veti össze az elmúlt közel 300 év gazdag lexikai forrásainak adataival, ezáltal egy lényeges, kronológiai/diakrón szempontú elemzést hagy ki munkájából. Úgy vélem, ennek segítségével összetettebb következtetésekre lett volna lehetősége. Mindez azonban nem kisebbíti Rydving úttörő számi dialektológiai munkájának jelentőségét.

b) A számi szótárak értékes és egyedülálló forrásai a számi nyelvészeti kutatásoknak, diakrón és dialektológiai szempontból is. A számi nyelvváltozatok kevés írásbeli forrással rendelkeznek, ráadásul ezek nyelvjárási hovatartozásának a megállapítása is sokszor lehetetlen. A szótárak jelentős részében precíz nyelvjárási gyűjtésekkel van dolgunk, ismerjük a gyűjtés és kiadás pontos idejét és helyét (akár településekre lebontva), például Hasselbrink vagy Grundström műveiben.

c) A számi nyelvek/nyelvjárások elkülönítésének kérdésköre folyamatosan vita tárgyát képezi. Dolgozatom célja nem csupán a főbb nyelvváltozatok égtájnév-rendszerének leírása. Mivel ezek irányjelölő szavak, amelyekben a jelentésváltozás sokszor a természeti viszonyok miatt következett be, fontos tudni, hogy az adott kifejezést pontosan mely területen használták, használják. A kutatásomban ezért részletes nyelvjárási térképen ábrázolom őket, ennek köszönhetően sokkal árnyaltabb képet kapva az adott nyelvjárások, subdialektusok végső csoportosításáról.

d) A számi lexikográfia 1738 óta (az első, nyomtatott számi szótár megjelenésétől) változó intenzitással ugyan, de folyamatosnak tekinthető, így a források összevetésével diakrón vizsgálatok is lehetségesek.

Mindezekből adódóan úgy gondolom, hogy a számi lexikográfia szorosan összekapcsolódik a számi dialektológiával, jelentős forrásanyagot biztosítva ilyen jellegű vizsgálatok számára. Fontosnak tartom ezek forrásként való használatát, illetve a számi lexikográfia tudománytörténeti áttekintését.

Az első fejezet az égtájnevek rövid kutatástörténeti áttekintése. Itt arra keresem a választ, hogy az eddigi nyelvészeti munkák milyen szempontból közelítették meg a jelenséget, illetve milyen következtetésekre jutottak. A fejezet összefoglalásaként a kutatómódszertani szempontokat csoportosítom.

A második fejezetben az égtájak és az ehhez köthető jelenségek fogalom-meghatározásait tekintem át. Az áttekintés tanulsága, hogy ezek definiálása mennyire pontatlan a tájékozódásban betöltött szerepük és az irányok valóságban való meghatározása során. A legfontosabb kérdés pedig, hogy ezek az eltérések és pontatlanságok befolyással vannak-e az irányoknak a megnevezésére.

A harmadik fejezetben az égtájnevek átfogó vizsgálatát végzem el, felhasználva a korábbi kutatások eredményeit, valamint a saját gyűjtéseimből származó adatokat. A számi égtájnevek minél pontosabb és átfogóbb vizsgálatához felhasználtam kutatási eredményeimet a balti finn (azaz finn, észti, karjalai, vepsze, izsór, lív, vót) nyelvek égtájmegnevezésekről. Bár a balti finn nyelvek más szavakkal nevezik meg az égtájakat mint a számiban, ill. a főbb motivációk eltérőek, mégis mind nyelvtörténeti, mind areális szempontból fontosnak tartom a balti finn nyelvek bevonását az általános vizsgálatokba. Így az általam gyűjtött és feldolgozott balti finn adatokkal kiegészítve taglalom az égtájnevek tipológiáját, melynek következtetései sokkal köze-

lebb állnak a számi égtájnevek rendszeréhez, mint az eddigi szakirodalom (leginkább indoeurópai és afrikai nyelveken alapuló) megállapításai és csoportosításai. Az összevetést indokolja továbbá, hogy a számi nyelvben (különösen az északi, inari, kolta és kildini nyelvváltozatokban) finn és karjalai hatások figyelhetők meg.

A vizsgálat során kiderül, hogy ezeknek a szavaknak nagy szerepük volt a beszélő számára önmaga és a környezete viszonyának meghatározása során. Az etimológiai vizsgálatok segítségével az ezekhez az elnevezésekhez kapcsolódó kifejezések, összetételek is érthetővé válnak.

A negyedik fejezettel kezdődik tulajdonképpen a számi rész, ahol először is a számi források és az adatok részletes bemutatását végzem el. Kiemelkedően fontos annak megállapítása, hogy a gyűjtés mely területekről való. Tekintve hogy közel 400 ezer km²-nyi területről van szó (ahol több nyelv areális hatásával is számolhatunk), a pontos helymeghatározások fontossá válhatnak egy-egy kérdés megválaszolása során. Például Halász Ignác „déli-lapp szótára” esetén a gyűjtés helyét és a nyelvváltozatok meghatározását térképen követve kiderül, hogy tulajdonképpen inkább a déli számi terület északi részétől egészen a pitei területig járt.

Az északi számi területi felosztásában és a források lokalizációjában nagy segítségemre voltak a számi égtájak, mivel az északi számiban területileg pontosan kimutatható eltérés van az égtájak megnevezése és azok jelentése, valamint a teljes rendszer között. Az adatokból kiindulva sokszor könnyebben megállapítható a források nyelvjárási háttere, mint a kiadástörténetből, tudománytörténetből kiindulva, amelyek eddig nem is vezették biztos válaszhoz a nyelvészeket. – Fontos megjegyezni, hogy a beszélők is a szókincs alapján tudják felfedni sokszor egy-egy beszélt nyelvváltozat „hovatartozását” (Rydving 2013: 19).

Az ötödik fejezetben a számi égtájnevek etimológiai vizsgálatát végzem el, 45 lexéma eredetét vizsgálom. Ezek negyede két vagy több égtájat jelöl. Az eltérő jelölések általában különböző nyelvváltozatokból adatolhatók, de előfordul olyan is, amikor egy dialektuson belül jelöl az adott lexéma két égtájat. A nevek háromötöde egyelemű, a többi összetett szó. A korpusz egyharmada ősi eredetű lexémára vezethető vissza, néhány protolapp, ill. belső keletkezésű szó mellett három finn, négy skandináv/germán és hat orosz jövevényszót adatoltam. Az orosz jövevényszavak csak a keleti számiba kerültek be.

A hatodik részben a számi égtájnevek motivációit vizsgálom. A legfőbb kategóriák: a fényviszonyok és égtájak összekapcsolása; a Nap mint égitest és annak mozgása; a tenger, víz, folyó szerepe a tájolásban; egyéb térszínformák és földrajzi körülmények; a szél iránya; de szerepet kap a napszakokkal és évszakokkal való megnevezés, a deiktikus irányok használata, sőt, még a madarak repülési iránya is. Érdekes, hogy a számiból hiányzik a pontosító jelzők használata, ami a balti finn nyelvekben megfigyelhető.

A hetedik fejezetben rendszerezem az egyes nyelvváltozatok égtájneveit. Ábrákkal szemléltetem az umei és pitei, a lulei; az északi, az inari és keleti égtájnévrendszereket, bemutatva az egyes megnevezések „elforgását”, azaz azt, hogyan követi a folyók irányát (és a rénszarvasok vándorlását) egy-egy lexéma jelentése. Mindezt a 8. részben foglalom össze. A forgás ékes példája a *nuorta* szóalak, amely a következő jelentésváltozáson megy végig Lappföld déli csücskétől a legkeletibb pontjáig: *nuorta* 'észak (D, U, L)' > 'északkelet (L)' > 'észak (É_{Sv})' > 'kelet' (É_{No}) > 'délkelet' (K) > 'dél' (K).

1. AZ ÉGTÁJNEVEK KUTATÁSTÖRTÉNETE

Ebben a fejezetben összesítem a témában eddig megjelent szakirodalmat, valamint bemutatom az égtájnevek kutatása során eddig felmerült kérdéseket, ill. az elemzések során alkalmazott vizsgálati kereteket és megközelítéseket.

Az eddigi szakirodalmat többféle szempont alapján is csoportosíthatjuk. Az első lehetőség természetesen a vizsgált nyelvek szerinti kategorizálás. Ennek alapján képet kaphatunk arról, hogy az egyes nyelvekben, nyelvcsaládokban milyen arányú a jelenség kutatottsága, milyen kérdésfelvetések jelentek meg.

1.1. Az égtájnevek vizsgálata az indoeurópai nyelvekben

A nyelvcsaládok közül az indoeurópai nyelvek kapcsán jelent meg a legtöbb tanulmány, illetve monográfia, de a nyelvenkénti elosztás már nem várt arányokat mutat, mivel elsősorban a német és a skandináv nyelveket érinti a vizsgálatok nagy része (német: Wehrle 1905, Reuter 1934; skandináv: Weibull 1928, Beckman 1938; dán: Ekblom 1941, Huisman 1954, Ellegård 1954–1955, 1960, Haugen 1957, Sköld 1964; izlandi: Einarsson 1942, 1944, 1952, 1953, Sköld 1965). Más indoeurópai nyelvet érintő tanulmányra csak egy helyütt bukkantam: ez Inosztrancev 1911-es írása a perzsa égtájnevekről. Mint az áttekintésből is kitűnik, a közelmúltban nem születtek új művek e témakörben.

A tanulmányok közül a legnagyobb hatású írásnak mindenképpen **Knut Tallqvist** 1928-as munkáját kell tekintenünk (*Himmelgegend und Winde*),⁴ melynek elméleti kerete apróbb változtatásokkal az összes eddigi, finnugor nyelveket érintő munka alapjául szolgált. Adattárára később a minket közelebbről érintő kutatások közül Sz. Kispál Magdolna (1944–1948, 1949, 1950), Tryggve Sköld (1964) és Beöthy Erzsébet (1967) is nagymértékben támaszkodott. Tallqvist kutatása az indoeurópai, arab, mongol és kínai elnevezésekkel, azok kultúrtörténetével és az elnevezésekhez kapcsolódó többletjelentésekkel foglalkozik. Áttekinti a különböző tájékozási rendszereket, elvégzi számos nyelv irányokra, szelekre vonatkozó kifejezéseinek etimológiai vizsgálatát, és a lehetséges motivációs okok feltárásával megadja az égtájnevek szemantikai csoportosítását. Célja, hogy ezáltal megtalálja a tájékozódás nyelvi

⁴ A pontos könyvészeti adatokat ld. az irodalomjegyzékben.

rendszerének általános alapelveit, kutatásának részeként pedig többek között a számi irányjelölő kifejezések etimológiájára is kitér. Tallqvist szemantikai csoportjai, az általa gyűjtött kifejezések rendszerezése, a keleti nyelvek tájékozódási rendszerének általános alapelvei később változás nélkül kerültek át Kispál ugor nyelveket tárgyaló égtájneves tanulmányába, ahol a nem megfelelő csoportosítás miatt éppen az ugor nyelvekre egyedileg jellemző sajátságok nem kerülnek előtérbe.

A több nyelvet felvonultató munkák közé tartozik Otto Sigfrid Reuter közel 700 oldalas monográfiája (1934), amely alapvetően a német nyelv szél- és égtájmegnevezéseit tekinti át, de számos más nyelv bevonásával teszi mindezt. Az indoeurópai nyelvek északi–déli irányát vizsgálta Huiman (1954). Kifejezetten több nyelv összevetésén alapul Brown (1983), valamint az ezt továbbgondoló Heine (1997) írása, melyben 127 nyelv irányhasználatát veti össze.

Bernd Heine kognitív nyelvészeti szempontból közelítette meg a kérdéskört. *Cognitive Foundations of Grammar* című, 1997-ben megjelent munkájának *Spatial orientation* című fejezetében az indoeurópai és afrikai nyelvek égtájmegnevezéseit vizsgálja, főként elméleti szempontból. A téri tájékozódás témáján belül válaszokat keresett az égtájak elnevezésének kérdéseire is, valamint az etimonok alapján táblázatot állított össze az elnevezési módok megvalósulásairól. Adatait Brown kutatásából nyeri, és ezek rendszerezésére tesz kísérletet, az égtájnevek kialakulásának folyamatát helyezve előtérbe (Heine 1997: 35–65). Erre a vizsgálatra később még utalni fogok.

1.2. Az égtájnevek vizsgálata a finnugor nyelvekben

A finnugor nyelvek égtájneveiről igen kevés munka jelent meg; a néhány tanulmány mellett mindössze egy monográfia foglalkozik ezzel a kérdéssel.

a) Ez az egyetlen monográfiája **Beőthy Erzsébet** 1967-es könyve (*Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen*), melyben olyan kutatási szempontokat fogalmaz meg, melyek a mai napig fontos irányelveknek tekinthetők. Beőthy szerint a finnugor nyelvek égtájneveinek nyelvészeti feldolgozása több okból is hasznos lehet. A jelentéstani feltevések, melyek szerepet játszanak az égtájmegnevezések kialakulásában, hosszabb távú kutatási tervet kínálhatnak a nyelvészek számára. További feladatot jelent ennek a jelentéscsoportnak valamennyi kifejezését összegyűjteni és ezeket összehasonlítani az egyes finnugor nyelvekben (Beőthy 1967: 1). Ilyen jellegű vizsgálatot a finnugrisztikában eddig még nem végeztek.

Beőthy 13 finnugor nyelv (sorrendben magyar, vogul, osztják, finn, vepsze, vót, észt, liv, számi, mordvin, cseremis, zürjén, votják) összesen 736 kifejezését vizsgálja. Munkája fő része pusztán etimológiai felsorolás.

Művének fogadtatása – mint a korabeli recenziókból (Sadovszky 1968; Ariste 1969; Katz 1970) kiderül – nem volt egyértelmű. Sadovszky összességében jónak tartotta a művet, ugyanakkor joggal kifogásolta a hapax legomenon kifejezések önkényes kihagyását a vizsgálatból. „Somewhat regrettable is the arbitrary exclusion of ‘hapax legomena’ from the Documentation (they are however listed in the Introduction, p. 8).” Ezt azzal indokolja, hogy „comparativist often found that such isolated forms can be archaic retentions and are often the most valuable for historical research.” Ezt annyival egészítem ki, hogy a finnugor nyelvek esetében a források száma véges, egyetlen előfordulást sem hagyhatunk figyelmen kívül. A kérdés nem az, hogy ezek bevonása a kutatásba indokolt-e, hanem hogy a vizsgálatból levont következtetések során figyelembe kell vennünk a kifejezések terheltségének, gyakoriságának egyenetlenségét. (Vö. Beőthy 1967: 8; Sadovszky 1968: 229.)

Nem tudok egyetérteni azonban Sadovszky (1968: 229–230) Beőthy munkája kapcsán tett másik észrevételével sem. „Although similar studies are available from the single FU dialects (...)” kijelentését nem támasztja alá, sőt, arra pontosan az általa recenzált könyv hívja fel a figyelmet, hogy ennek a szókincsnek a tanulmányozása

közel sem történt még meg. Ennél részletesebben tér ki a hiányosságok és az esetleges hibák tárgyalására Hartmut Katz (1970: 242–245). A bizonyító anyag nem teljes, a nyelvjárási jelenségekből kiindulva nagyobb egység felépítésére lehetett volna lehetősége.

Tanulságos lenne megvizsgálni a szamojéd nyelvekben megjelenő irányrendszer elnevezéseit, ez Beőthy munkájából teljesen kimaradt.

b) Sz. Kispál Magdolna három részletben megjelenő tanulmánya (*Világtájak nevei az ugor nyelvekben I–III.*, 1944–1948, 1949, 1950) három finnugor nyelvet vesz fel a kutatásába (magyar, vogul, osztják). Ő az égtájnevek meglétét és kialakulását egy összetettebb világszemlélettel magyarázza. A „téri tájékozódás” eszerint nemcsak „térbeli és időbeli jelenség, de misztikus vonásokat is tartalmaz, így „az éjt az északi világtájban (...) a kozmikus fénytünemények mérhetetlen terének” tekinti (Sz. Kispál 1944–1948: 50–51). Ezenkívül olyan érdekességeket említ, mint például, hogy az egyes irányokat gyakran azonosítják színekkel, évszakokkal. A kínaiban például a nyugat a tavasz és a kék, a dél a nyár és a piros, a kelet az ősz és a fehér, az észak a tél és a fekete jelentésekkel van összefüggésben. A mongoloknál az áldozással hozható kapcsolatba, ahol a lakoma alkalmával a négy égtáj felé hintenek italt: kelet felé a levegő, dél felé a tűz, nyugat felé a víz, észak felé a holtak tiszteletére (Sz. Kispál 1944–1948: 51–52).

c) A többi tanulmány egy-egy nyelv kifejezőképességét vizsgálja. A finnt kutatta Inkilä 1937, 1938, Antila 1952, Hakulinen 1975, Sivula 1986, Räisänen 1986, 1988, Takala 1990, Vilppula 1995. Az észttel foglalkozott Neetar 1991, 2000, Tóth Sz. 2006, a karjalaival Tóth 2011, 2013. A számi nyelv tájékozódásrendszerét vizsgálta a skandináv *nuorta* kapcsán Sköld (1964), míg a ’le; kelet; dél’ jelentésű *lulle* részletes vizsgálatát adta Toivonen 1954. A mordvin égtájnevekről írt Maticsák–Tóth 2015.

Az égtájnevek kutatásának fontosságát mutatja E. N. Setälä (1913: 345, 406), ill. az ő munkája nyomán Zsirai Miklós (1937/1994: 307–308) feltevése, miszerint a finnség szétválásának rekonstrukcióját alátámasztják a *luode* germán jövevényszó jelentésváltozásai.

Saara Antila 1952-ben készült diplomamunkája (*Ilmansuuntien nimityksistä suomen murteissa*) az adatok szempontjából fontos forrása Beőthy monográfiájának, il-

letve minden további kutatásnak. Munkájában a finn nyelvjárások égtájmegnevezéseit gyűjtötte össze. Alaposságát a számok is tanúsítják: az észak megnevezésére 39, a délre 37, a keletre 27, a nyugatra 17, az északkeletre 23, a délkeletre 36, a délnyugatra 29, az északnyugatra pedig 28 különböző megnevezést adatolt.

Tryggve Sköld *The Skandinavian nordr and the Lappish System of Orientation* című tanulmányában azt vizsgálja, hogy a skandináv *nordr* szó 'észak' jelentése hogyan változott meg a számi nyelvbe való bekerülésével. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy határozottan az sem jelenthető ki, hogy már a skandináv nyelvekben is csak egy jelentéssel rendelkezett, sőt, inkább az valószínűsíthető, hogy már az átvétel előtt több irány megnevezésére is használták az adott szóalakot.

A 2004-ben megjelent *Atlas linguarum fennicarum* (továbbiakban ALFE 1.) égtájmegnevezéssel foglalkozó része gazdag kutatási anyagot nyújt, de elemzésekbe nem bocsátkozik. Ez a kérdéskör főként a balti finn nyelvek esetében fontos, mivel gyakran egy adott szó más-más égtájat jelöl az egyes nyelvekben.

Láthatjuk tehát, hogy a finnugrisztikán belül az égtájmegnevezések vizsgálata igencsak elhanyagolt, kevésbé kutatott területnek számít.

1.3. Újabb kutatások

Az elmúlt években került előtérbe a tájékozódás kérdésköre a nem európai kultúrához tartozó nyelvekben, melyek érdekessége a földrajzi elhelyezkedésükből adódó egyedi helyzetükben rejlik, hiszen ez hatással van az irányaik, égtájaik megnevezésére is. Az afrikai nyelvek égtájmegnevezéseiről ld. Dimmendaal–Rottland 1996, Brauner 1998, Mietzner–Rous 2006, Mietzner–Pasch 2007. Fortescue kezdetben az eszkimó nyelv tájékozódási rendszeréről írt (Fortescue 1988a, 1988b), majd 2011-ben megjelent könyvében a csendes-óceáni térséget vizsgálja. Hamacher–Fuller–Norris (2012) az ausztráliai nyelvek égtájmegnevezéseit mutatja be, egyben az ezeket a nyelveket érintő szakirodalom áttekintéséről is számot ad. Izgalmas az a tanulmányi csörte, ami Levinson és Haviland között zajlott a guugu yimithirr ausztráliai nyelv égtájrendszere kapcsán az abszolút és realitív tájékozódás nyelvi megjelenéséről (Levinson 1992, 1997; Haviland 1993, 1998), ebből a jelenségből kiindulva lehet továbbgondolni a tájékozódás és a nyelv viszonyrendszerének elméleti kérdéseit.

Az égtájelnevezésekkel foglalkozó szakirodalomra jellemző, hogy az egyes nyelvészeti irányzatok más-más módon közelítik meg a kérdéskört. Leginkább egyrészt a szótörténeti, szószemantikai kutatási szempont érvényesült, ebben a jelentésváltozás háttérbe szorult a morfológiai változások vizsgálatával szemben. A másik értelmezési keret a téri megismerés, a téri tájékozódás (*spatial orientation*) kérdéskörében szerepet játszó égtájnevek kognitív szemantikai értelmezése (vö. Tallqvist 1928; Brown 1983; Heine 1997; Mietzner–Rous 2006; Mietzner–Pasch 2007; Sz. Kispál Magdolna 1944–1948, 1949, 1950; Antila 1952; Beőthy 1967, Neetar 1991; 2000).

Az égtájnevek vizsgálatát tágabb keretben mindenképpen a helyjelölő kifejezésekkel foglalkozó kutatásokhoz kell sorolni, ugyanakkor a végbemenő grammatikalizáció és jelentésváltozás összetettebb kutatást igényel. Az eddigi kutatások szempontjai főleg etimológiai vizsgálatok, melyek az egyes szemantikai csoportok meghatározásához kapcsolódtak. Az 1980-as évektől előtérbe kerül a téri megnevezések vizsgálata a kognitív nyelvészetben, azonban az ilyen módon felmerült új kutatási lehetőségek még nem jelentek meg a finnugrisztika e területén. Úgy gondolom, ennek a szemléletnek a bevonása a vizsgálatba több jelenség megértéséhez hozzájárul, illetve fontosnak tartom a jelentés rekonstrukciója felőli megközelítést is, aminek alapján szintén lényeges eredményekre juthatunk.

2. FOGALMI KÉRDÉSEK

Ebben a fejezetben az 'égtáj', valamint az egyes égtájak definícióját tárgyalom. Többek között arra keresem a választ, hogy mi az égtáj; az eltérő kultúrák és nyelvek, valamint a tudományos megközelítések mit tekintenek egyáltalán égtájnak, hogyan lehet azt meghatározni földrajzi, antropológiai és nyelvészeti szempontból; mikor és hogyan kapcsolták az égtájakat az iránytűhasználathoz, hozott-e ez változást az égtájak addigi meghatározásában, ill. mi a különbség a deiktikus irányok és az égtájak között, s ezek milyen viszonyban állnak egymással (földrajzi és kognitív nyelvészeti értelemben is).

„Sem a zsákmányoló (gyűjtögető, halász-vadász), sem a termelést is folytató (állattenyésztő, földművelő) emberi közösségek nem szerezhették volna meg a fennmaradásukhoz szükséges javakat, ha természeti környezetükben nem tudtak megfelelően tájékozódni. A tájékozódás mindenekelőtt életterük aprólékos helyrajzi (topográfiai) ismeretét jelentette, s annak biztos tudását, hogy milyen ott a létfenntartás szempontjából fontos adottságok előfordulása, s milyenek azok területi különbségei (milyen az erdők faösszetétele, hol vannak az állatjárások, a jobb-rosszabb halászhelyek, a különböző minőségű legelők stb.). Mondhatni tehát, hogy a gazdasági szükségyszerűség parancsára kellett az embereknek földrajzi szempontú képet alkotni környezetéről. (...) Az eszkimók 100 km-es hosszúságban igen pontosan rajzolták emlékezetből a tengerpart vonalát” (Borsy 1992: 9–10).

2.1. Égtáj-definíciók

2.1.1. Égtáj-definíciók a magyarban

A magyar *égtáj* szó első adatolása 1792-ből származik. Latin vagy német mintára alkotott tükörszó, vö. lat. *regio caeli*; ném. *Himmelsgegend* 'égtáj, világtáj'. A német szó – akárcsak az ang. *quarter of the heavens* és a fr. *région du ciel* – a latin kifejezés fordításaként keletkezett. Német hatásra főleg a magyar összetétel kései felbukkanása miatt gondolhatunk, minden bizonnyal a nyelvújítás során keletkezett ez a kifejezésünk.

Az egyes lexikonokban az *égtáj* és a vele szinonim *világtáj* szóra az alábbi definíciókat találjuk:

– (*világtájak*) „a főirányok egy elfoglalt álláspontból a látóhatár felé s az utóbbinak ezen irányokra vonatkozott felosztása. Főtájul négyet vesznek föl, miáltal a látóhatár körnegyedekre oszlik. Ezek éjszak, dél, kelet, nyugat. A bányász, úgy mint a tengerész, az égtáj szerint igazodik el; az egész látókört elosztja 24 órára, melyeket az észak pontjától kezdve számít úgy, mint az óralapon balról jobb felé, 6 óra kelet, 12 óra dél, 18 óra nyugat és 24 óra észak. Minden óra 15 fokra és minden fok 60 percre oszlik; tehát az egész látókör 360 fokra van osztva. Ujabb időben 400 fokra kezdik osztani a látókört, mi a számításnál némi könnyebbséget okoz” (Pallas nagy lexikona).

„[az *égtájak*] a természetben való tájékozódás céljából fölvetett irányok, ezek alapja a Nap márc. 21. vagy szept. 23. való keltének (Kelet) és nyugtának (Nyugat) irányait összekötő Kelet–Nyugat vonal, erre merőleges és vele egy vízszintes síkban van az Észak–Dél vonal s ha arccal Kelet felé fordulunk, balkéz felől van Észak, jobbkez felől Dél és hátunk mögött Nyugat. Ezeket a fővilágtájakat tünteti föl minden iránytű s ezeknek közeit ismét mellék-V.-ra osztjuk: Északkelet, Északnyugat, Délkelet, Délnyugat, ezek közt vannak a harmadrendű világtájak, pl. Északészaknyugat, Nyugatészaknyugat stb. Ezeket mind egy iránytű alá felrajzolva nyerjük az ú.n. szélrózsát, amely különösen a vitorlás hajózás korszakában volt nagyjelentőségű” (Révai nagy lexikona 19 [1911–1935]: 342b–343a).

– (*égtáj ~ világtáj*) „A természetben való tájékozódást elősegítő, a Nap látszólagos mozgása szerinti irányok (észak, kelet, dél, nyugat) egyike” (ÉrtSz. [1978–80] 26b, 256a).

égtáj „A Nap látszólagos mozgása szerint meghatározott négy fő irány (észak, dél, kelet, nyugat) egyike” (ÉKsz. 1499a); „A fő földrajzi irányok (É, D, K, Ny).” (Há-mor 1993: 259); „Álláspontunk horizontjának síkjában kijelölhetők olyan alapirányok, amelyekhez a többi irányt vonatkoztathatjuk megadva ez utóbbiaknak az alapirányok valamelyikével bezárt szögét” (Denich–Kerecsi 1994: 80a).

„[A *világtájak* kijelölése] azon alapul, hogy a Föld forgástengelye állandóan az égbolt északi és déli pólusára mutat, s ezek talppontja a horizont síkján jelöli ki az észak–dél irányt. A keleti–nyugati irányt az ezekre merőleges irány jelöli ki. A négy fő világtáj az északi, keleti, déli és nyugati /egymással 90 fokos szöget zárnak be/.

Mellékvilágtájak a fővilágtájakkal 45 fokos szöget zárnak be. Így beszélhetünk ÉK, DK, DNY, ÉNY irányokról” (Denich–Kerecsi 1994: 274b).

A Magyar Nagylexikon alapján az égtáj „a →horizont síkjában kijelölt alapirány. Az É-i →égi pólus horizontra eső vetülete jelöli ki a földrajzi észak és dél ~akat, erre merőlegesen a keletet és a nyugatot (fő ~ak). A földrajzi tájékozódásban és navigációban használt mellék~ak a fő ~akkal 45°-os szöget zárnak be”.

ÉSZAK⁵

„*észak* v. *éjszak*, az a világtáj, melynek irányában a mi vidékünkön látható égi pólus esik” (Révai nagy lexikona 6: 737a).

„Azon világtáj, melynek irányában a mi vidékünkön látható égi pólus esik, s mely a nálunk le nem nyugvó csillagok tartományát képezi. Latin septemtrio elnevezését a göncöl szekérének köszöni, melynek hét csillagja a régieknél a hét cséplő ökör (septem triones) nevét viselte” (Pallas nagy lexikona).

„1. A sarkcsillag irányában lévő égtáj (röv. É.); 2. Az Északi-sark felé lévő (hideg, rideg) táj” (ÉKsz. 339a).

ÉSZAKKELET

„Észak és kelet között lévő égtáj (röv. ÉK)” (ÉKsz. 339a).

ÉSZAKNYUGAT

„Észak és nyugat között lévő égtáj (röv. ÉNy)” (ÉKsz. 339a).

DÉL⁶

„Az a pillanat, mikor a Nap középpontja átmegy a megfigyelési hely délkörén, amikor tehát a horizont felett való legnagyobb magasságot eléri. Két-két átmenete

⁵ *Északi pont*: „a délkör és a horizont azon metszési pontja, mely a nálunk látható égi pólus oldalán fekszik. Ez a négy világtáj egyike, melyet az elhajlás kellő tekintetbevételével a mágnesű segítségével is ki lehet jelölni” (Révai nagy lexikona 6: 757b–758a).

északpont: „A látókörnek az éggömb északi sarkához legközelebbi pontja.” (ÉKsz. 339a)

földrajzi észak: „Az Északi-sark felé mutató irány (> földrajzi pólus)” (Hámor 1993: 70).

földrajzi pólus: „A Föld képzeletbeli forgástengelyének a földgömb felszínén lévő dőféspontja” (Hámor 1993: 70).

⁶ *Déli pont*: „a négy világtájat kijelölő pontok egyike, a délkörnek és a horizontnak a déli pólushoz közelebb eső metszési pontja” (Révai Nagy Lexikona 5: 400a).

közti idő azonban nem egészen egyenlő az év minden szakában. A közép-dél oly képzelt Nap átmenetét adja, melynél az átmenetek folyvást egyenlő időközökben következnek be. A valódi és a közép-dél különbsége az ú.n. időegyenlítés, mely legfeljebb 16 percre rúg. A dél időpillanatának meghatározására szolgál az átmeneti műszer v. passage-cső, mely a délkör síkjában felállítva, egyenesen szolgáltatja a Nap két szélének átmeneti idejéből a deket. Dél továbbá világtáj is, mely a déli pont szomszédságában fekszik” (Révai nagy lexikona 5: 381b).

„1. Az északkal ellentétes világtáj (röv.: D). 2. A tőlünk erre lévő (meleg éghajlatú) vidék” (ÉKsz. 222a).

DÉLKELET

„Dél és kelet között lévő égtáj (röv.: DK)” (ÉKsz. 223a).

DÉLNYUGAT

„Dél és nyugat között lévő égtáj (röv.: DNy)” (ÉKsz. 223a).

KELET⁷

„(lat. *Oriens*, innen *Orient* is) az a világtáj, melyben a Nap márc. 21-én és szept. 23-án reggel 6 órakor fölkel. A zeniten és a nadiron átmenő s a délkörre merőleges legnagyobb kör a horizon síkját a K. és a Nyugat pontokban metszi. A K. szó jelenti még azokat az országokat is, amelyek tőlünk abban az irányban fekszenek, s ezért fogalma ebben az értelemben az ókortól kezdve változó. Így értették alatta Arábiát, illetőleg az onnan kisugárzó iszlám vallást és kultúrát v. Kínát, Japánt, ezeknek népfajait, stb.” (Révai nagy lexikona 11: 413a).

„Az a világtájék, melyben a Nap látszólag felkel; magának a Nap keltének idejére és a tőlünk K.-re fekvő országok és világrészek együttes megjelölésére is használják” (Pallas nagy lexikona).

„Az az égtáj, amerre a napot fölkelni látjuk (röv.: K)” (ÉKsz. 665b).

⁷ *Keleti szél*: „nálunk rendesen száraz idővel és nyáron hőséggel, télen pedig faggal jár együtt” (Révai nagy lexikona 11: 418b). *Keletpont*: „a látóhatárnak az a pontja, melyben az egyenlítő a keleti oldalon metszi; a napéjegyenlőség idejében (márc. 21. és szept. 21.) a Nap ott kel fel” (Révai nagy lexikona 11: 419b).

NYUGAT

„Az a világtájék, melyben a Nap látszólag lenyugszik; magának a Nap nyugtának idejére és a tőlünk Ny.-ra fekvő országok és világrészek megjelölésére is használjuk” (Révai nagy lexikona 14: 617a).

„A Nap lenyugvásának irányában levő égtáj (röv.: Ny)” (ÉKsz. 1022b).

Az égtájak meghatározása nem egységes, nyelvenként, kultúránként más-más alapvető jegyeket, tulajdonságokat emelnek ki. A későbbiek során láthatjuk majd, hogyan függhetnek össze ezek az égtájak megnevezésével, a jelenségről alkotott képkel, természeti elgondolásokkal. Szembetűnőek a fogalmak rövid, hiányos, semmilyen támpontot nem adó leírásai is, főként, amikor egymással szemben határozzák meg őket (pl. a dél mint az északkal ellentétes égtáj).

A magyar nyelvben megjelenő fő szempont a Nap mozgása alapján azonosítható természeti leírás. Ez a hozzáállás az északi nyelvek égtájleírásában – teljesen érthető módon – hiányzik, azonban helyette más szempontok és fogódzók nem jelennek meg, az egyes égtájak magyarázatára nem térnek ki.

2.1.2. Égtáj-definíciók a finnben

Vö. finn *ilma*(*nsuunta*), karj. *ilmansuunta*; liv *touvõa'r*; észt *ilmakaar*, északi számi *almmiguovlu* ~ *almmihálti*. Például:

Fi *ilmansuunta*:

a) „*ilmansuunta*: *maanpinnan tason suuntia*, *jotka muodostavat pohjoissuunnan kanssa määräsuuruisia kulmia*. *Pääilmansuunnat: pohjoinen, itä, etelä ja länsi*”. (SKP 1/279)

b) „*ilmansuun|ta*: *Neljä tärkeintä i:taa: pohjoinen, itä, etelä ja länsi*. *Tuuli on kauan puhaltanut samalta i:nilta*.” (NS I/635)

Ilmansuunnat ovat *sovittuja suuntia*, *jotka pätevät kaikkialla maapallon pinnalla*. *Pohjoinen on pohjoisnavan suunta*, *etelä etelänavan*. *Tarkalleen niiden välissä sillä puolella*, *josta aurinko nousee*, *on itä*, *ja sille vastakkainen suunta on länsi*. *Kartalla pohjoinen on ylöspäin*, *itä oikeaan*, *etelä alaspäin*, *ja länsi vasempaan*.

Etimológiája: fi. *ilma* 'ég/Himmel' (< PFU **ilma* 'Himmel, Wetter, Gott', vö. UEW: 81–82) + *suunta* 'irány/Richtung' (< balti **sūnta*, vö. lett *siuntā* 'elküldés,

elszállítás' vagy < szl. vö. orosz *sud* 'ítélet, jog', vö. ném. *richten* 'irányít, íté') (SSA III/199).

pohjoinen 'észak': „yksi neljästä pääilmansuunnasta, suunta pohjoispistettä kohti” (NS IV/375); „ilmansuunta: pohjoisnavan, Pohjantähden suunta” (SKP 2/494).

A pohja 'fenék, alja/mélye vminek' szó képzett alakja' (SSA II/383).

itä 'kelet': pohjoisesta 90° myötäpäivään oleva pääilmansuunta” (NS I/693); „yksi pääilmansuunnista: pohjoisesta 90° myötäpäivään” (SKP 1/305).

Az *itää* 'kicsírázik, sarjad' igével tartozik össze (SSA I=230).

etelä 'dél': „yksi neljästä pääilmansuunnasta, suunta eteläpistettä kohden” (NS I/277); „1. pohjoista vastapäá oleva ilmansuunta, 2. etelätuuli” (SKP 1/131).

Az *esi* (< *ete-) 'elő-, elülső rész' szóból eredeztethető, eredeti jelentése: 'az az égtáj, amely felé esett a lakóhely elülső része, bejárata'. A *-lä* helynévképző (SSA I/109).

länsi 'nyugat': „pohjoisesta 90° vastapäivään oleva pääilmansuunta” (NS III/312); „yksi pääilmansuunnista: pohjoisesta 90° vastapäivään” (SKP 2/129).

Bizonytalan eredetű szó. Talán a *lansi* 'alacsonyan fekvő föld, terület' vagy a *lenseä* 'enyhe, langyos, lágy, mérsékelt' szavakkal lehet összekapcsolni (SSA II/126).

koillinen 'északkelet': „pohjoisen ja idän keskivälissä oleva ilmansuunta, itäpohjoinen” (NS II/439); „pohjoisen ja idän keskivälissä oleva ilmansuunta” (SKP 1/511).

A *koi* 'hajnal' szó melléknévképzős alakja (SSA II/384).

kaakko 'délkelet': „idän ja etelän keskivälissä oleva ilmansuunta, itäetelä” (NS II/119); „1. idän ja etelän keskivälissä oleva ilmansuunta. 2. kaakkoistuuli.” (SKP 1/358).

Bizonytalan eredetű szó. Párhuzamba állították a *ka(a)kko* 'sarki búvár' (*Gavia arctica*) vízimadár nevével, vö. gör. *ornis* 'madár' > *ornithias* 'tavaszi szél' (a *kaakko*-t a 18. században 'szél' jelentésben is adatolták) (SSA II/262).

lounas 'délnyugat': „etelän ja lännen keskivälissä oleva ilmansuunta, lounainen, länsietelä” (NS III/224); „etelän ja lännen välinen ilmansuunta” (SKP 2/94).

Finn-permi eredetű szó: FP **lowna* 'Tag; Mittag' > é. *lõuna* 'Süd, Südost', vtj. *nunal* 'Tag', zrj. *lun* 'Tag' (UEW 693, SSA II/97)

luode 'északnyugat': „lännen ja pohjoisen keskivälissä oleva ilmansuunta, luoteinen, länsipohja, -pohjoinen” (NS III/247); „lännen ja pohjoisen keskivälissä oleva ilmansuunta” (SKP 2/103).

Bizonytalan eredetű szó. Vagy a **luotaa* 'leereszkedik, leesik' szóból eredeztethető, vagy pedig a *luode* 'áradás; apály' szóval tartozik össze

2.1.3. Égtáj-definíciók az észten

ilmakaar 'égtáj': „suund vaatljast horisondi teatavasse punkti, taevakaar, üldse taetav suund (looduses)” (EKSS 1/586).

põhi 'észak': „ilmakaar maakera põhjapooluse suunas” (EKKS 4/526).

ida 'kelet': „põhjast 90° päripäeva asuv ilmakaar” (EKKS 1/568).

lõuna 'dél': „ilmakaar, kust päike paistab keskpäeval; keskpäev” (EKKS 3/239).

lääs 'nyugat': „ilmakaar, kuhu loojub päike (põhjast 90° vastupäeva)” (EKKS 3/261).

kirre 'északkelet': „põhja ja ida vaheline ilmakaar, pohjaida, nordost” (EKKS 2/299).

kagu 'déлкеlet': „lõuna ja ida vaheline ilmakaar, lõunaida, süüdost” (EKKS 2/35).

edel 'délnyugat': „lõuna ja lääne vaheline ilmakaar” (EKKS 1/256).

loe 'északnyugat': „põhja ja lääne vaheline ilmakaar, põhjalääs, nordvest” (EKKS 3/161).

2.2. Földrajzi megközelítés

Az égtájak a földrajzi terminológia alapján a természetben való tájékozódás céljából felvett, a Föld felszínén rögzített irányokként határozhatók meg. Antropológiai és nyelvészeti szempontok alapján négy fő égtájról beszélünk, de léteznek másod- és harmadrendű égtájak is. A földrajzi terminológia két fő irányt különböztet meg, észak–déli és kelet–nyugati. Az északi és déli irány a Föld pólusai felé mutat (Északi-sark, Déli-sark), a keleti és nyugati irányt a Föld forgási iránya határozza meg.

A főégtájak esetén a kelet–nyugati irányra merőlegesen és vele vízszintes síkban van az északi–déli irány. Ezeknek a közeit másodrendű vagy melléégtájakként szokás meghatározni (északkelet, délkelet stb.), melyek között az ún. harmadrendű égtájak (észak-északnyugat stb.) helyezkednek el.

Fő égtájak: észak É, dél D, kelet K, nyugat Ny; másodrendű égtájak: északkelet ÉK, délkelet DK, északnyugat ÉNy, délnyugat DNy; harmadrendű égtájak: észak-északkelet ÉÉK, kelet-északkelet KÉK, kelet-délkelet KDK, dél-délkelet DDK, észak-északnyugat ÉÉNy, nyugat-északnyugat NyÉNy, nyugat-délnyugat NyDNy, dél-délnyugat DDNy.

A horizont síkja az alapja elsősorban a földfelszínen való eligazodásnak a csillagászati földrajz értelmében. Eszerint kezdetben könnyen meghatározható irányokat használtak a tájékozódáshoz, mint például a Nap delelésének irányát, amelyet földbe szúrt bot árnyékának a megfigyelésével állapítottak meg, valamint a Sarkcsillag jelezte az északi, illetve a napéjegyenlőség idején kijelölhető keleti és nyugati irányokat (Gábris–Marik–Szabó 1998: 24–25). A számi égtájmegnevezések esetében látni fogjuk, hogy sokszor az égtájnevek és a szelek elnevezése egybe esik, ez nem példa nélküli a tájékozódás során. A Földközi-tenger hajósai például az ókorban a szelek irányát is rögzítették, melyekről később magukat az égtájakat nevezték meg. Egyébként ez a jelenség magyarázza a szélrózsa kifejezés használatát is a világtájakra (Szabó–Borsy 1983: 7; Gábris–Marik–Szabó 1998: 25).

Eleinte nyolc égtájat tüntettek fel, később egy tizenkettes felosztás elterjedt, mely egészen a XVI. századig megmaradt a geográfiában. Ugyanakkor már az ókorban volt rá törekvés, hogy egy főégtáj kezdőirányként való kijelölésével szögek segítségével határozzák meg a többi irányt. (Ez magyarázhatja a *north* etimológiáját is, lásd

3.4.2. fejezet.) Fontos megjegyezni, hogy bár az É–D-i irány már a kezdetektől jelentős szereppel bírt, de ez nem minden esetben érvényesült. Például a középkori szerzetesek a térképeket K–Ny-i függőleges tájolással készítették, annak ellenére, hogy ezeknek az irányoknak a pontos kijelölése csak napéjgyenlőség idején lehetséges, míg az északi irányt minden éjjel a Sarkcsillag alapján, míg a déli irányt minden nappal, a Nap mozgása alapján kijelölhetjük (Szabó–Borsy 1983: 7–8). Ez alapján láthatjuk, hogy a számik, akárcsak a balti finnek számára ez a viszonyítás a szélsőséges földrajzi körélmények miatt nem lehetséges a déli, valamint a keleti és nyugati irányok kapcsán, azonban az észak meghatározásánál igen, ezért is lehet, hogy például a balti finn nyelvekben a legkevesebb eltérő kifejezést az északi irányra találjuk, elsősorban a *pohja* 'alap' jelentésű alakot használják, mely esetében a Sarkcsillag pontos viszonyítási pont.

2.3. A téri érzékelés kognitív nyelvészeti szempontból

A téri tájékozódás nyelvi szinten való megjelenésével és az ember önmagához való téri meghatározásával a kognitív nyelvészeti kutatások foglalkoznak behatóbban. A kognitív nyelvészek a nyelvet az emberi megismerés felől közelítik meg, mely szerint a nyelv elsősorban reprezentációs rendszer, melynek segítségével az észlelt világot nyelvenként másként értelmezzük (Bańcerowski 1999: 81).

A térbeli világ tudati leképezése – vagy ahogyan R. M. Downs és D. Stea írja, a kognitív térképezés (cognitive mapping) – absztrakt fogalom. Ez a fogalom „azokat a kognitív és szellemi képességeket fogja át, amelyek lehetővé teszik, hogy a térbeli környezetről információkat gyűjtsünk be. (...) Ezek a kognitív térképek természetesen nagyon különbözőek lehetnek (...) [de] mind a térbeli világ tudati leképeződésének sajátos formái” (Cséfalvy 1994: 31).

Az emberi nyelv eszerint a külső világunk leképezéseként jelenik meg, ilyen értelemben a világot kontextusként kell értelmezni, és a beszélőt ebben kell elhelyezni.

„Az ábrázolás egyik fontos aspektusa a perspektíva (perspective), azaz a megfigyelő elhelyezkedése a megfigyelt szcénához viszonyítva” (Bańcerowski 2003: 200). A téri megismerés nyelvi leírása azonban különbözik az egyes nyelvekben, aminek az oka a különböző látásmódokban keresendő. A szakirodalom különböző kifejezéseket használ erre a fogalomra: nézőpont, perspektíva, szemszög, látásmód.

Két dolog közötti viszony nyelvi leírásakor azonban különböző nézőpontokat választhatunk. A leírás, ezáltal a nyelvi kifejezés attól függ, milyen kiindulópontot használunk az adott viszonyok leírásakor. Levelt (2003: 130–133) három nézőpontot/referenciakeretet határoz meg:

- a) A **deiktikus** nézőpont olyan háromhelyű reláció, amelynek a kiindulópontja a beszélő, aki saját szemszögéből írja le az adott viszonyt, míg az intrinzikus és az abszolút nézőpont mindig olyan kéthelyű relációkat eredményez, amelyek csak a referenst, a céltárgyat és a relátumot, a viszonyítási tárgyat kapcsolják össze.
- b) Az **intrinzikus** referenciakeret esetében a dolgok saját tengelyét vesszük tekintetbe, vagyis valamit a tárgyhoz viszonyítva írunk le.
- c) Az **abszolút** referenciakeret a szemlélőtől független (egyezményes) keret alkalmazása, ide sorolják a gravitáció leírását vagy az égtájakat.

A kognitív nyelvten langackeri változata szerint helyeken általában olyan területeket értünk, melyeket tereptárgyak vagy viszonyítási tárgyak foglalnak el. Mindenféle tárgy (önmagunkat is beleértve) ezeken helyezkedik el. „Az útvonalak pedig olyan pályák, amelyek mentén az egyik helytől a másikig való haladásunk során utat teszünk meg. Az ilyen módon leírt utak egyik csoportja a föld tengely-szerkezetén alapul” (Jackendoff – Landau 1993: 217–265). Ezek a terminusok adják meg az olyan környezet által orientált irányokat, mint például a LE, FEL, valamint az ÉSZAK, DÉL, KELET és NYUGAT. Az égtájmegnevezések legfőbb jellegzetessége, hogy a nyelvben kifejezett téri viszonyok leírása sokszor geometriai sajátosságokon alapul.

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy mennyiben lehet döntő szerepe a nézőpontválasztásnak az égtájnevek kialakulása során? Az égtájakat mint irányokat a téri megismeréssel foglalkozó tanulmányok az abszolút referenciakerethez sorolják, miszerint a térérzékelés kéthelyű relációba illeszkedik bele, és ebben a beszélő helye nem játszik szerepet, ellenben a számi égtájnevekkel, melyek vizsgálatánál kiderült, hogy a deiktikus viszonyítás a meghatározó és a számi égtájneveknek ez a jellemzője segíthet a jelenség (miszerint egy égtáj több irányra is vonatkoztatható) megértésében.

*

Úgy gondolom, összességében a jelentéstani megkülönböztetés alapján azt mondhatjuk, hogy az égtájnevek a beszélő környezetéhez való viszonyán alapuló irányjelölő szavak absztrahálódásával keletkezett konkrét fogalmak. A kezdeti irányjelölő értelemben használt kifejezések ugyanis a beszélő számára a Föld pólusaitól függetlenül alakultak ki.

3. AZ ÉGTÁJNEVEK VIZSGÁLATA

3.1. Az égtájak és az égtájnevek kapcsolata

Ebben a fejezetben a következő kérdésekre keresem a választ: hogyan alakultak ki az égtájnevek, és jutottak el a köztudatba; milyen természeti vagy egyéb jelenségek játszanak szerepet az égtájak meghatározásában, ezek mennyire objektív és állandó viszonyítási pontok; milyen az eredeti viszonyítási pont és az iránytű által meghatározott égtájak közötti viszony, ill. eltérés; mennyire elterjedt az ismeretük, vannak-e pl. közösségek, ahol nem ismerik a jelenséget vagy máshogy látják; mi alapján osztják fel az égtájakat, hány égtájat különítenek el egyes nyelvekben; van-e ő irány, s ha igen, ez melyik égtáj; milyen viszonyban vannak az egyes égtájak, milyen alárendeltségi viszony figyelhető meg köztük, és ez hogyan jelenik meg.

További kérdések: mi az égtájak szerepe általában; a tájékozódásban; azokban a tudományokban, sport- vagy szakágakban, ahol releváns a meglétük; a mindennapokban és a mindennapi emberek számára? Pontos irányjelölőknek tekinthetők-e az égtájak; mennyire módosítja a valós irányukat az emberi látásmód (ld. pl. Mekka)? Hogyan jelentek meg az égtájak a népköltészetben, a hiedelemvilágban? Miért észak felé mutatnak a térképek? Ez mindig így volt? Hogyan alakult ki, van-e rá logikus magyarázat, vagy mindez csupán megszokás és hagyomány kérdése?

Nehéz megállapítani, mikor kezdte az ember használni az égtájakat a tájékozódásban. A kérdés eldöntésében az iránytű feltalálása lehet segítségünkre. A kínai krónikák Huang-ti (Kuvang-ti) császárt említik az iránytű feltalálójaként, i. e. 2698-ban.⁸ Európában először a normannok alkalmazták az iránytűt: a Grönlandba, illetve Új-Fundlandba vezető tengeri utazásaik során (i. sz. 800–1000) használhatták, bár erről nem maradt írott tanúbizonyság. Valódi elterjedése csak a középkor vége felé

⁸ „A kínai leírások már időszámításunk előtt említést tesznek az iránytűről. Európában viszont csak a XII. század végén történik róla említés, noha a mágnesesség jelenségét már az ókorban is ismerték. (...) Az iránytűvel való iránymeghatározás lehetősége azt bizonyítja, hogy a Földnek mágneses tere van, és ez irányítja a mágnesűt észak–déli irányba. (...) Régebben felismerték, hogy a mágneses észak–déli irány kismértékben eltér a földrajzi észak–déli iránytól. A hajók iránytűi a hosszabb tengeri utakon a Föld más és más részein különböző eltérést mutattak a földrajzi észak–déli iránytól” (Borsy 1992: 42).

(1100–1400) következett be, valószínűleg arab tengerészek közvetítésével. Az iránytű megléte jelzi az égtájnevek abszolút referenciakeretbe tartozását, kialakult elvont jelentésük. A tájékozódás azonban nem játszott egyforma szerepet az egyes népek életében, érthető módon elsősorban a hajózó népeknél volt fontos az irányok pontos megnevezése. Más hagyományokon alapuló kultúráknál később vált szükségessé az égtájak elnevezése, sőt, egyes nyelvekben ma sem találunk szót (szavakat?) az égtájakra.

Az égtájakhoz a mitikus világképben különféle dolgok, tulajdonságok tartozhatnak. A finnugor népek hiedelmeinek, babonáinak, szokásainak rendszeres leírása, a módszeres kutatás a mainál jóval többértű, változatosabb képet tárhat elénk. Általános fölfogás, hogy a jó szellemeket kelet vagy dél, a rosszakat észak vagy nyugat felé fordulva tisztelik, illetve meg van határozva a holtak eltemetésének iránya: észak–déli vagy kelet–nyugati, úgy, hogy a halott arccal a kelő vagy a delelő nap irányában legyen (Sz. Kispál 1950: 204–205).

3.1.1. Hány égtáj van az egyes nyelvekben?

A négy fő irány nincs meg minden nyelvben. A négyes felosztás a korai kultúrákban még nem lehetett általános. Marokkó vidékén napjainkig két irányt, a keletit és nyugatit különítenek el, a két fő szél alapján (Tallqvist 1928: 108).

Sok nem európai hagyományon alapuló kultúra ötödik fővilágtájként egy középső (*center*) égtájat is megnevez. A négyenél több égtáj megjelölésének oka az lehet, hogy egyes népek sokkal szorosabb kapcsolatban vannak a tájjal és környezetükkel.

„A mongol nyelvben az égtájak megnevezésére nem egy, hanem két rendszer is használatos. Az egyik a számunkra is megszokott mintát követi, azaz abszolút irányokként tekint az égtájakra, de van egy másik is, ami viszonylagos irányneveket használ, s egy bizonyos nézőpontból szemlélve érthető csak” (Rákos 2013).

Az égtájnevek kialakulása során megfigyelhető, hogy sokszor az egyes irányok nem egyforma fontosságúak a beszélőközösség számára. Ezt egyrészt a földrajzi viszonyok, illetve a kultúrák közötti eltérések befolyásolhatják, illetve számottevő hatással van a rendszerre, hogy a négy fő égtáj megléte gyakori, de nem szükségszerű. Amint az alábbi táblázat is mutatja (Brown 1983: 143) a K–Ny-i irány eredetileg gyakoribb volt, és sokkal nagyobb szerepet játszott az egyes népek életében, mint a

manapság gyakrabban használt, illetve a földrajzi terminológiában is relevánsabb É–D-i irány. A táblázat számai az egyes égtájak megnevezését tükrözik, ezeket Brown 127 nyelvben vizsgálta. Mindezek az adatok arról tanúskodnak, hogy nem feltétlenül van meg mind a négy fő égtáj az egyes nyelvekben, de ha igen, akkor az leggyakrabban a KELET és NYUGAT.

KELET	NYUGAT	DÉL	ÉSZAK	nyelvek száma
0	0	0	0	18
2	0	0	0	2
0	0	1	0	1
0	0	0	1	1
12	12	0	0	12
1	0	0	1	1
0	0	2	2	2
5	5	5	0	5
2	2	0	2	2
1	0	1	1	1
0	1	1	1	1
81	81	81	81	81
104	101	91	89	127

*

A balti finn nyelvek égtájneveinek áttekintése során kiderül, hogy ezekben a nyelvekben az észak a fő égtáj, erre van a legkevesebb variabilitás.

A fi. *pohjoinen* és variánsai, összetett szerkezetei kizárólag erre az egyetlen irányra használatosak, ellentétben a többi égtájjal. A karjalaiban azonban azt is láthatjuk, hogy az észak megnevezésére több különböző kifejezést is ismernek, ráadásul több olyan elnevezési módot használnak, amelyek hiányoznak a többi balti finn nyelvből.

A balti finn nyelvekben a déli égtájakra van a legtöbb eltérő kifejezés. A sokszínűséget valószínűleg a sajátos földrajzi helyzettel lehet magyarázni, hiszen hozzájuk képest majdnem minden délre van.

A karjalaiban a K–Ny oppozíció mellett – a balti finn nyelvektől eltérően – az É–D korreláció is megfigyelhető.

3.1.2. Másod- és harmadrendű égtájnevek

Keletkezésük kapcsán megállapítható, hogy az összetett másodrendű égtájak megnevezése mindenképpen későbbi, mint a főégtájaké. Elnevezésüket tekintve alakilag két csoport különíthető el: önálló szó vagy a két főégtájnév összetétele. Míg az indoeurópai nyelvek a másodrendű égtájak megnevezésénél a négy fő égtáj neveit összetételként használják (pl. – ÉK, DK, DNY, ÉNY sorrendben – ang. *north-east, south-east, south-west, north-west*; or. *severno-zosmok; jugo-zosmok; jugo-zanad; severo-zanad* – hasonló szemléletű a magyar is), sok nyelvben, így a finnben és az észtenben ezek külön elnevezéssel rendelkeznek (fi. *koillinen, kaakko, lounas, luode*; észtenben *kirre, kagu, edel, loe*). Az is előfordul azonban, hogy nem maradt meg az egyfajta, homogén elnevezésmód, például az inkeri esetében, ahol areális hatásként az orosz nyelv elnevezési típusa is megjelenik: *idä/pohjain; kakko; ettälä*. Ugyancsak külső hatás lehet a finn nyelvjárásokban az *itä/pohja* 'északkelet' (érdekes megfigyelni, hogy nem É + K, hanem K + É sorrendben szerepelnek az összetétel tagjai), vagy a karjalában a *pohja(n)/luuveh* 'északnyugat', *suvi/luvveh* 'délnyugat'.

3.2. Egy irány – több elnevezés

Jelölhet-e egy adott szó több irányt, és lehet-e egy irányra több elnevezés? Miért van több, látszólag össze nem kapcsolódó jelentésük?

A szinonima megléte az égtájnevek esetén önmagában következtetlenség, hiszen az égtájnevek két irányjelölő rendszerének megléte a pontos tájékozódás elengedhetetlen része; egy égtájra több szó használata indokolatlan. Antila kutatása alapján az 'észak' a finn nyelvjárásokban 39 különböző szóval adathozható:

pohja, pohjoinen, päivätön pohjoinen, suora pohjoinen, rauta/pohjoinen, pää/pohjoinen, vanha/pohjoinen, korkea/pohjoinen, kaarna/pohjoinen, keski/pohjoinen, perä/pohjoinen, tyvi/päivä, pohja(n)/maa, pohjola, koti/perä, kota/sola, ylös, kylmä/puoli, kylmä/sija, kylmä/perä, kuiva/perä, pakkasen/puoli, varjon/puoli, kuiva/puoli, pimeä/puoli, pilvistö puoli, hallan/loukko, katve, turja, päivätön Lappi, leivätön Lappi, kota/veräjä, veräjäisovi, lintu, linnun/nenä, halki/pohjoinen, emä-/pohjoinen, emintimä, reuhka/etelä (idézi Beöthy 1967: 55–66).

A szinonim kifejezések elsősorban a népköltészet és a szépirodalmi nyelvben használatosak, ezek később keletkezett formák, erre utal az összetételek alapszava (*pohja*). Itt is az égtájnevek kialakulásának fő jellemzőjével találkozunk: önmagunk elhelyezése a világban leginkább metaforikus névadás útján történik. Érdeemes lenne ezeket az elnevezéseket a metaforakutatás szempontjából is megvizsgálni.

Félreérthetőséghez mégis a poliszémia vezet, mikor egy szóalak több jelentésben él, azaz egy lexéma több égtájra is vonatkoztatható. Beőthy (1967) a következő példákat hozza: m. *észak* 'észak; dél'; fi. *meri* 'kelet; dél; nyugat; délnyugat és északnyugat'; fi. *lintu* 'észak; dél; délkelet; délnyugat'; lp. *nuortâ* 'észak; északkelet; kelet; délkelet; dél'; *oarje* 'dél; délnyugat; nyugat; északnyugat; észak'. Nem említi, hogy egy adott égtájnév nyelvenként milyen eltéréseket mutat. Ezt leginkább a FU **eðe*- mai alakjai és jelentései kapcsán figyelhetjük meg (SKES 1/41): fi. *etelä* 'dél'; votj. *etel* 'dél; nyugat'; észt *edel* 'délnyugat'; liv *jedal* 'dél'; inkeri *ettälä* 'dél; délnyugat' (Nirvi 1971: 37a).

Az égtájmegnevezések vizsgálata során elsősorban azt kell meghatároznunk, hogy **mit tekintünk égtájneveknek**. Adatgyűjtés közben ugyanis a balti finn nyelvekben számtalan olyan kifejezést találtam, amelyek mind egy-egy főégtájra vonatkoznak, s noha a beszélők nem tekintik őket hivatalosan égtájneveknek, mégis használják ezeknek az irányoknak a megnevezésére. Ezek között a különbség sokszor stilisztikai vagy nyelvjárási eltérésekből adódik, de tartalmazhatnak az irányokra vonatkozó pontosítást, többletjelentést is.

Olyan nyelvekben, amelyeknek még nem jött létre egységes irodalmi nyelve, nem lehet a dialektusonként eltérő égtájnevek közül a poliszémia elkerülése végett iránnyonként egy-egy lexémát kiválasztani. Ilyen például a karjalai, ahol az egyes nyelvjárások saját nyelvváltozatuk alapján hoznak létre mintegy „saját” írásbeliséget. Egy-egy égtáj megnevezésére több kifejezés is létezik – a legtöbb a dél irányra (12) – illetve egy kifejezés több égtáj esetében is használatos. Nem lehet meghatározni azt sem, melyik a hivatalos égtájnév és melyek csupán szinonimák, nyelvjárási variánsok, s melyeknek lehet stilisztikai többletjelentése (mivel a szóbeli gyűjtések során kiderült, hogy ebben még az anyanyelvi beszélők sem jutnak konszenzusra).

Egyes esetekben együtt él az önálló elnevezés és a jövevényszó is, ilyenek például a vót orosz jövevényszavai: *seeveri* 'észak' (< or. *ceвер*), *vostokka* 'kelet' (< or. *восток*), *juuga* 'dél' (< or. *юг*), *zaapadi* 'nyugat' (< or. *запад*). Fontos megjegyezni, hogy egy adott kifejezéshez több jelentés is tartozhat – ugyanúgy, mint a számi nyelvjárások esetében is (ld. később) –, például inkeri *ettēlä* 'dél; délnyugat'. Az égtájnevek vizsgálatába éppen ezért a fő égtájak megnevezései az egyes szinonimákat is fontosnak tartom beemlíteni, mivel ezek a kifejezések adhatnak pontosabb választ például arra, hogy egy adott égtáj/irány milyen szemantikai kategóriákkal párosítható.

A balti finn nyelvek égtájnevei igen változatos rendszert alkotnak. A főégtájak nevei a balti finn nyelvekben:⁹

	észak	kelet	dél	nyugat
finn	<i>pohjoinen</i>	<i>itä</i>	<i>etelä</i>	<i>länsi</i>
észt	<i>põhi</i>	<i>ida</i>	<i>lõuna</i>	<i>lääs</i>
karjalai	<i>pohjani</i>	<i>itä</i>	<i>suvi</i>	<i>länsi</i>
vepsze	<i>pohjaine</i>	<i>päivnouzm</i>	<i>suvi</i>	<i>päivlaskm</i>
izsór	<i>pohjain</i>	<i>idä</i>	<i>luone</i>	<i>länz</i>
lív	<i>pu'oi</i>	<i>ùòmôG</i>	<i>jedâl</i>	<i>ôôdôg</i>
vót	<i>põhja</i>	<i>itä</i>	<i>lõunad</i>	<i>länsi</i>

Az égtájakhoz társítható egyéb megnevezések, szinonimák:

ÉSZAK

- fi.** *emä/pohjoinen* 'anyaészak', *emintimä*, *halki/pohjoinen*, *hallan/loukko*, *kaarna-/pohjoinen*, *katve*, *keski/pohjoinen* 'középszak', *korkea/pohjoinen* 'magasészak', *kotasola*, *kotaveräjä*, *kotiperä*, *kuivaperä*, *kuivapuoli*, *kylmäperä*, *kylmäpuoli*, *kylmäsiija*, *leivätön Lappi*, *lunnunnenä*, *lintu*, *pääpohjoinen*, *päivätön Lappi*, *päivätön pohjoinen*, *pakkasenpuoli*, *peräpohjoinen*, *pilvistö puoli*, *pimeäpuoli*, *pohja*, *pohja(n)maa*, *pohjoinen*, *pohjola*, *poikkipohjainen*, *rautapohjoinen*, *reuhkaetelä*, *suora pohjoinen*, *turja*, *tyvipäivä*, *vanhapohjoinen*, *varjonpuoli*, *veräjäsövi*;
é. *päeva pool*, *põhi*, *põhine*, *põhja maa*, *põhjak*, *põhjakaar*, *põhjala*, *põhjapool(ne)*;

⁹ A balti finn nyelvek égtájneveinek fontosságáról ld. a bevezetésben írottakat.

karj. *pohjañi, pohjane, pohjatuuli, päivätõn pohjaine, pimieranda, puoliüöranda, puoliöine, keškiüöranda, viluranda, vilpual', severi; ve.* *pohd'(eine), pohjij, poh-pol';*

lív *puoi;*

vót *põhja, seeveri.*

KELET

fi. *aamiainen, aamupäivä, alahaisies, auringonnousu, ilmanpuoli, itä, kevätpäivännousu, koi, koillinen, koillispuoli, koillispuoline, koillissokka, liide, liidetšura, meri, merinen, nousemapuoli, öüstä, päivännousu, päivännousupuoli, päivännousuranta, perälle, sadeperä, stokka, suuruspäivä, syyspäivännousu;*

é. *hommik, hommikukaar, hommikumaa, ida, idakaar, idamaa, idapool, maa kaar, päeva tõus/e, -mine, päeva tõuseng, täisida, tõus(e), (päeva) tõusengu pool;*

karj. *itä, koiliñi, päivännoožuranda, nowžuranda, muatuuli, päivännouzučura, päivännouzučuppu;*

ve. *peinuuzm, päivanouzem, talvel'ine, vostok;*

lív *moogõr, uomõg;*

vót *itä, vostokka.*

DÉL

fi. *emäetelä, etelä, halkietelä, kesämoa, kesäpuoli, keskipäivä, keskipäivänranta, kohtimeri, korkeaetelä, korkeinpäivä, lämminpuoli, latvapäivä, linnunlento, linnunnenä, lintu, lintuetelä, lintujen suunta, lounas, meri, murginapäivä, pääetelä, päivä, päivällispäivä, päiväpuoli, päivär, päivytsura, puolipäivä, söyttä, suursuvi, suvi, suvimua, suvipuoli, täysietelä, vanhaetelä, vesietelä, vetelä;*

é. *edel, keskedel, lõuna, lõunakaar, lõunamaa, lõunang(u), täislõuna;*

karj. *etelä, šuvi, puol'ipäiväranda, keškipäiväranda, puol'ipäivü, murkinapäivä, puolimurkina, l'ämbümaranda, l'ämmisranda, l'äminpual', lämminrandu, l'äminmua, jug;*

ve. *jug, louna, mägi, pol'päivad, suvi;*

lív *jedaal, lünnug, pääva südä puol', pääva(š)-sidam, puolst pääva;*

vót *juuga, lõunad.*

NYUGAT

- fi.** *auringonlasku, iltapäivä, iltaranta, kesäiltapäivä, kevätpäivänlasku, kohtimaa, länsi, laskema, luode, luotehinen, meri, päiväizee laskze, päivänlasku, päivänsijavo, poikki, suora luode, täysi länsi;*
- é.** *läänekaar, läänepool, lääs, loe, merekaar, õddango pool, õhtu kare pool, õhtukaar, õhtumaa, päeva mine/k, -ma, päeva minemine, päeva veer, päeva veerandus, vesikaar;*
- karj.** *luuveh, luueh, luu(v)eh, luodeh, keškiranda, päivänlasku, päivänkeltos, päivänlaskupuol'i, meriñi, ziapad, manner(tuuli);*
- ve.** *lodeh, päivalaskem, zapad;*
- liv** *ežar, mer, vežgõr, õõdõg, õõdõg-puol';*
- vót** *länsi, zaapadi.*

További jelentései az égtájnevek kialakulása szempontjából két részre oszthatók: a már helyjelölő, irányjelölő értelemben is használt általános fogalmi jelentés > égtájnév > általános fogalmi (többlet)jelentés, mely már az égtáj földrajzi viszonyaihoz fűződik és érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. Ilyen pl. a magyar *kelet*: jelentéstapadással keletkezett a *napkelet* utótagjából, eredeti jelentése 'a nap felkelése', névátvitellel jött létre a 'nap felkelésének iránya, helye' > 'az az égtáj, amerre a Nap felkel' > 'Közép-Európától keletre lévő területek, főként Ázsia mérsékelt és meleg égövi része' (TESz 2/432a).

3.3. Az égtájnevek kialakulásának folyamata, motivációk

Tallqvist (1927) négy fő típusra osztotta a tájékozódás rendszerét (system of the orientation): a) local geographical orientation; b) qibla; c) solar orientation; d) polar orientation.

a) *Local geograpcihal orientation*. A helyi földrajzi tájékozódást a földi jelenségek határozzák meg, pl. tengerek, folyók, hegyek, alacsonyan fekvő területek vagy hely- és településnevek, pl. gyarmatok, országok nevei (utóbbi véleményem szerint ritka jelenség).

b) A *k(v)ibla* tájékozódás esetén egy irányt alap-, azaz főiránynak tartanak számon, a többi irányt ehhez képest határozzák meg. Ha az emberek a kviblával szembe fordulnak, a további irányok az emberhez képest 'mögött', ill. 'jobbra' és 'balra' vannak.

c) *Solar orientation*: az elnevezések a nap mozgásán alapulnak, pl. a napnyugta, napkelte stb. Ilyenek például a latin terminusok.

d) *Polar orientation*, azaz poláris, sarki tájékozódás, amelyet a pólusok határoznak meg. De ide tartozik a sarkcsillag megfigyelése, a déli vagy éjféli nap pozíciója; vagy az iránytűvel való meghatározás.

Az égtájak és szelek összefüggése alacsonyabb kultúrákban általános: a szelek elnevezéseit használják az égtájak megnevezésére, a szeleket hozzák összefüggésbe a horizont egy adott pontjával és nem fordítva, azaz, ahogy azt a „modern” nyelvek teszik, az égtájnevek felhasználásával nevezik el a szeleket. Homérosznál például tudvalevő, hogy a szélnevek szolgálnak az égtájak elnevezéseként, de Hérodotosz is használt szélneveket irányjelölésre (Tallqvist 1928: 106). A szelek nem az emberek számára közvetlenül érzékelhető jelenségek, ezért volt lehetséges az ókorban a megismerésük, sőt, sokszor isteni lényként gondoltak rájuk. Korábban ismerték a szeleket, s később ezekkel az elnevezésekkel utaltak az égtájakra.

Például Tyatyiscsevet földrajztudósként az tette ismertté, hogy ő húzta meg az Európa és Ázsia közötti határvonalat az Urál-hegység mentén, sőt, az Urált is ő nevezte el a tatár 'sziklás hegyvonulat' szó alapján (korábban Hiperboreáknak hívták, vö. gör. 'magas + szél; az északi szél istene') (Maticsák 2016: 50).

Sok szeptet kevésbé a származási helyével kapcsolatban neveztek meg, mint inkább a jótékony vagy káros/ártalmas tulajdonságaikról, az erősségükről, nedvességükről, melegségükről stb. Ilyen szemantikai alapkategóriák a 'vihár', 'tornádó', 'meleg', 'gyors' vagy pl. az osztják 'a rossz ég szele' > 'keleti szél', vagy a vogul 'a rossz idő(járás) útja' > 'kelet' (Tallqvist 1928: 107–108).

Az égtájak a mai modern kultúrákban pontosan meghatározott, kötött irányok, de a megállapításuk eszközök nélkül valójában nem ennyire egyértelmű. A földrajzi terminológia a természetben való tájékozódás céljából felvett, a Föld felszínén rögzített irányokként definiálja őket. Ez alapján az északi és déli irány a Föld pólusai felé mutat (Északi-sark, Déli-sark), a keleti és nyugati irányt a Föld forgási iránya határozza meg. Ezeknek az irányoknak a definiálásában a beszélő helye nem játszik szerepet; mindig ugyanoda mutatnak, iránytűvel vagy a Nap mozgása alapján megállapíthatók. De mi a helyzet a természetközeli és/vagy szélsőséges földrajzi körülmények között élő népek esetében? Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy milyen külső tényezők (motivációk) hatnak a tájékozódási rendszerek kialakulására, és milyen befolyásoló szerepük van a számiban, amelyben sokszínű égtájnévrendszerrel kell számolni, ráadásul egy szó több égtájat is jelölhet, pl. *nuorta* 'észak, északkelet, kelet, délkelet, dél'; *lulle* 'kelet, délkelet, dél'; *oarji* ~ *vuarje* 'dél, délnyugat, nyugat, északnyugat, észak'; *davvi* ~ *tauve* 'nyugat, észak, északkelet, kelet'. Az égtájak meghatározása – mint látni fogjuk – viszonylagos, és ez kihathat az elnevezési módjukra is.

Valójában több „északkal” is számolnunk kell (ún. földrajzi észak, mágneses észak, Sarkcsillag¹⁰ szerinti észak), mivel több viszonyítási pont létezik. Az egyik a

¹⁰ *Sark*: „a Földön az a két hely, ahol a Föld képzelt forgástengelye a Föld felületét metszené, s így megkülönböztetjük a forgástengely két végén a Déli-, illetve Északi-sarkot” (Révai nagy lexikona 16: 565a).

Sarkcsillag: „(Polaris) elnevezése azon csillagoknak, melyek az ég pólusaihoz igen közel állnak. Az északi S. alatt különösen az Ursae minorist, a Kismedve legfényesebb, másodrendű csillagját (...) szokás érteni” (Révai nagy lexikona 16: 567a). „Az alfa Urse Minoris csillagkép egyik csillaga, mindössze 1 fok 2 perc távolságban az éggömb északi sarkától. A gyakorlatban az északi irány kijelölésére használják” (Denich–Kerecsi 1994: 225a).

Pólus: „Az Északi és Déli Sark, az a két pont, ahol a Föld forgástengelye a felszínt metszi és a hosszúsági körök áthaladnak rajta. A Föld Egyenlítőjétől 90 fokra vannak. A mágneses pólus nem azonos a földrajzi pólusokkal. A mágneses északi pólus Boothia fsz.-nél /É.sz. 71 fok, Ny.h. 96 fok/ A déli mágneses pólus a Viktória földön /D.sz. 72 fok 30 perc és K.h. 155 fok/” (Denich – Kerecsi 1994: 211a–b).

térképek által jelölt észak (ha nem ez alapján ábrázolják a térképen az irányokat, akkor az eltérést külön jelzik). Ennek meghatározása a Föld forgási tengelye alapján történik, a tengely a Föld északi metszéspontja, tehát az Északi-sark. Az iránytű egy ettől eltérő északi irányt mutat, ahol a Föld mágneses tere merőlegesen metszi az Északi-sark felszínét. Ennek helye bizonyos mértékben folyamatosan változik. A harmadik viszonyítási pont a Kis Medve csillagkép legfényesebb csillaga, a folyamatosan, mindig ugyanott látható Sarkcsillag. Sköld¹¹ és Einarsson tanulmányaikban megállapítják, hogy többek között a skandináv tájékozódási rendszerben az észak meghatározása a Sarkcsillag alapján történik, ezáltal a tájékozódási rendszert – Tallqvist nyomán – poláris tájékozódásnak nevezik.

A Sarkcsillag „helye” azonban eltér az előző két északi irányponttól. Ezek a néhány fokos különbségek nemcsak eltérő irányokat, hanem eltérő motivációkat is jelentenek.

A K–Ny-i irány meghatározásában sok nép számára a Nap látszólagos mozgása szolgál kiindulópontul, de valójában ez is folyamatosan, napról-napra változó metszéspont. A téli és nyári napfelkelte között akár 105 fokos eltérés is lehet! Ennek hatása megfigyelhető az egyes nyelvek égtájmegnevezéseiben. A karjalaiban például éppen ezért az égtájak megnevezése során gyakran használják jelzőként az évszakok neveit is, elkülönítve a nyári és nem nyári hónapokban megfigyelhető napfelkeltét és napnyugtát ($K > \acute{E}K$; $NY > \acute{E}NY$), vö. *päivän/noožu//randa* 'nap + felkelés + part = K', *nowžu/ randa* 'felkelés + part = K', *kesä//päivän/nousu* 'nyár + nap + felkelés = $\acute{E}K$ ', ill. *päivän/lasku* 'nap + lemenés = Ny', *päivän/lasku//puoli* 'nap + lemenés +

¹¹ Sköld tanulmányában a *nord* szó és a számi tájékozódási rendszer összevetésével foglalkozik. Az általa idézett Reuter szerint a skandináv és a számi rendszer ugyanolyan volt, az elhajlás későbbi, a saját földrajzi körülményeikre igazítva alakult ki (pl. fjordok, folyók, völgyek). Weibull szerint viszont az ősi skandinávoknak volt egy saját tájékozódási rendszerük, mely 45 fokban eltért a miénktől. De ha ez így van, akkor a Sarkcsillag semmit sem ér, nem az a tájékozódásuk alapja, ezt bizonyíthatja, hogy az észak megnevezésében nem tükröződik ez a fajta látásmód, motiváció. Mellette szólhatna ugyanakkor, ha tudnánk, hogy melyik észak égtájhoz képest van elhajlás. Mert ha a mágneseshez, akkor valójában a földrajzi északot jelzik egyenesen, azaz a Sarkcsillag irányát. (A Sarkcsillag jobbra van az iránytű által jelzett északtól.) De ha ehhez képest mutatható ki a 45–60 fokos elhajlás (az óramutató járása szerint), akkor itt az északnak semmi köze a csillaghoz. Ezt támasztaná alá pl. a *nuorta* jelentésváltozása: ennek alapján az irányváltás 180 fokos (a déli számiban 'északot', míg ehhez képest a legtávolabbi, a Kola-félsziget keleti részén beszélt teri számiban 'déli' irányt jelöl).

oldal = NY, ÉNy', *kešä//päivän/lašku//tuuli* 'nyár + nap + lemenés + szél = ÉNy' (ld. Tóth 2013: 290–291).

A fő irány, a kiindulópont, amelyhez a többi égtájat viszonyítják, leginkább az észak – gondoljunk az iránytű vagy a térképek tájolására –, azonban Cecil Brown kutatása (1983: 143) rávilágít arra, hogy a K–Ny-i irány megnevezése lehetett az elsődleges, vö. pl. ang. *north*, no. *nord* 'észak' < ósk. *norðr* < ieur. **n•to-* ~ **n•tro-* 'balra/alatt' = kelethez képest balra-lent' (Kluge 2002: 655).

A dél volt a fő irány az egyiptomiak számára, ahol a viszonyítás alapja a Nílus és annak folyási iránya volt (délről északra).

Sok kultúrában, vallásban az égtájaknak, irányoknak kiemelkedően fontos szerepet tulajdonítanak. A kibla-tájékozódás a mohamedán vallásban alakult ki, feladata Mekka irányának meghatározása a Föld bármely pontjáról.¹² Ez egyszerű iránytűvel nem mindig lehetséges (Horváth 2005). Ha figyelembe vesszük a Föld gömb alakját, akkor például Washingtonhoz képest Mekka nem DK-re, hanem ÉK-re helyezkedik el.¹³

Meg kell röviden említeni még egy jelenséget. Az izlandi nyelvben az égtájnévrendszer 45 fokos eltérést mutat az európai nyelvekben megszokottaktól (É > ÉK). Ez alapján a *norður* 'észak', *austur* 'kelet', *suður* 'dél', *vestur* 'nyugat' megnevezések tulajdonképpen északkelet–délkelet–délnyugat–északnyugat irányokat jelölnek (vö. Einarsson 1942, 1944; Sköld 1965). Hasonló irány- és jelentésváltozást a skan-

¹² „A 'kibla' fogalom: a mekkai irány neve. A kiblafal olyan fal, melyet a mekkai irányra (azaz a kiblára) merőlegesen húznak fel. A híveknek ezzel a fallal kell szemben állniuk, hogy Mekka irányába nézzenek” (Gercsák 2010: 1069).

¹³ „Az 1970-es években Észak-Amerikában vetődött fel egy washingtoni mecset kapcsán a kibla helyes irányának problémája. A mecset építése közben az építésmérnök gondban volt, merre tájolja az épületet, hogy annak kiblafala Mekka felé mutasson. A hívek mindenáron a DK-i irányt javasolták, de az egyiptomi nagykövet – aki a mecset építtetője volt – felkeresett egy térképészt, hogy tájolja be azt. Amikor a térképész válasza az ÉK-i irány volt, mindenki megdöbben. A félreértés abból adódott, hogy a hívők a közismert Mercator-féle szögtartó hengervetület képét képelték maguk elé, melyen Washingtont és Mekkát összekötve, valóban egy K–DK-i irányba mutató egyenest kapunk. Ebből is látszik, alapvető probléma az, hogy a legtöbb ember még mindig csak a síkban tudja elképzelni a Földet és nem gömbben gondolkodik. A valóságban viszont a gömbfelületen nézve a valódi irány inkább ÉK-i, mint DK-i. Ennek magyarázata, hogy a gömbön a két pontot összekötő legrövidebb vonal (az ortodróma) nem feltétlenül egyezik meg a síkba vetített legrövidebb vonallal, csak az azonos szélességeken fekvő pontok esetében” (Slimbarszki 2011: 4–5).

dináv nyelvekben is feltételeznek a természeti környezet hatására, így a fő tengely nem É–D-i, hanem ÉK–DNY-i irányú, ezáltal egyes svéd nyelvjárásokban a *nord* északkeletet is jelent (Beckman 1938; Ellegård 1960; Sköld 1965).

Ilyen elforgás a számi égtájnévrendszerben is megfigyelhető. Sköld (1964: 277–278) arról ír, hogy a számiban szintén 45 fokos eltérés jelentkezik. Ez egyes esetekben akár 90 fokos is lehet, azonban sem a számiban, sem más nyelvekben ennél nagyobb eltérés nem lehetséges. Saját kutatásaim alapján azonban úgy gondolom, hogy ennél nagyobb különbség mutatkozik az egyes számi nyelvjárások égtájnévrendszerében. (Részletesebben ld. a 6. fejezetben.)

Láthatjuk tehát, hogy az égtájak meghatározása nem minden esetben egyértelmű, hatással van rá a viszonyítási alap. A kognitív szemantika szerint az égtájak útvonalat leíró irányok, mely során a beszélő helye nem játszik szerepet, s maga az irány is rögzített, nem változó (Jackendoff – Landau 1993: 217–265). Ezzel szemben a névadás során főként a környezeti tényezők jelentősek, ezek figyelembe vételével lehet fellelni azokat a motivációkat, melyek a(z irány- és) jelentésváltozás háttérében állnak.

Mivel ezek az irányjelölő szavak a számiban főként természeti jelenségeket megnevező lexémákból alakultak ki (tenger, fénny, folyó folyási iránya, szél, hegy, fjordok vonulata stb.), egy ilyen összetett vizsgálati módszer új következtetésekhez vezethet.

Az égtájnevek kutatása során elengedhetetlen a kialakulási szempontok szerinti vizsgálat. Cecil Brown (1983: 122) megállapítja, hogy az égtájak jelentései etimológiailag átlátszóak, mivel a valóság ábrázolását adják. Úgy vélem, ez csak abban az esetben igaz, amikor az égtájak elnevezése összefügg az adott nép földrajzi elhelyezkedésével és hegyek, tengerek (pl. Hawaii, Bali) vagy folyásirány (pl. az ősi egyiptomi kultúra) alapján nevezik meg az irányokat, és ezek eredeti jelentése nem homályosul el. Az égtájak napszakokkal való megnevezésének mitológiai gyökerei is lehetnek (vö. latin *meridies* 'dél mint napszak; dél mint égtáj'; a magyar *észak* előtagja az *éj*-tőváltozata, utótagja a *szak* 'darab, rész'). A Nap központi szerepét mutatja, hogy nemcsak az égtájakat, de a napszakokat is a mozgása alapján nevezik meg, ezáltal gyakran esnek egybe ezek a jelentések (pl. a lengyel, a litván és a magyar nyelvben a *dél* napszakként és égtájként való megjelenése).

Az égtájnevek irányjelölő értelemben használt szavakból keletkeznek, melyekkel a beszélő önmagát „helyezte el” a világban, a környezetéhez képest. Azonban kérdés, hogy ez a fajta etnocentrikus látásmód hogyan tükröződik a mai égtájnevekben. Erre a kialakulás folyamata ad választ: a kezdeti differenciált irányjelölő szavakból melyek váltak az eredeti jelentés elhomályosulásával elvont iránynevekké.

Brown tanulmányában az etimonok gyakorisága alapján a következő listát állította fel: viszonyítási pontokból vagy testrésznevekből keletkezett helyjelölő szavak (melyekből előbb a deiktikus, majd ezekből a kardinális irányok keletkeznek), valamint a Nap és a szelek mint további kiindulási pontok (Brown 1983: 135–136). Az alábbi számok ezek előfordulásait mutatják az általa vizsgált nyelvekben:

	NY	K	É	D	Összesen
Nap	59	58	1	13	131
egyéb égitestek			2		2
sötétség vagy éjféli			4		4
szelek			17	4	21
időjárási körülmények		1			1
’fel’	5	3	6	2	16
’le’	1	3	2	7	13
’elől’		4			4
’hátra’	3	1		1	5
’jobbra’		1	1	2	4
’balra’			3	1	4
’folyásiránnyal szembeni’		1	1	2	4
’folyásirány szerinti’			1	3	4
környezeti-specifikus vonások	2	1	5	5	13
egyéb				3	3
Összesen:	70	73	43	43	229

Heine 127 nyelvet vizsgáló 1997-es tanulmányában az etimonok gyakorisága alapján a következő listát állította fel: viszonyítási pontokból vagy testrésznevekből keletkezett helyjelölő szavak (melyekből előbb a deiktikus, majd ezekből a kardinális irányok keletkeznek), illetve további kiindulási pont maga a Nap és a szelek lehet-

nek. (A Hold nem jelenik meg, aminek az oka, hogy nem köthető konkrét irányhoz.) Ezek részletesebben:

Lehetséges viszonyítási pontok: a) folyók, b) hegyek, hegységek, c) tenger, felszíni viszonyok, d) környezeti adottságok (fák, erdő stb.).

Deiktikus irányok. Ezek a következők lehetnek: 'fent', 'lent', 'elől', 'hátral', 'jobb(ra)', 'bal(ra)', 'mellett'.

A Nap mint kiindulási pont. Ez az elnevezési mód a legproduktívabb. A K–Ny jelölése leggyakrabban a nap állásával van összefüggésben, hiszen a Nap megközelítőleg mindig ugyanott kel fel s mindig ugyanott nyugszik és delel; naponta ismétlődő jelenséggé bízott pontot nyújt a tájékozódáshoz. A Nap állása alapján a következő elnevezési módok jöhetnek létre:

a) időjárási viszonyok mint meghatározó szempont, ld. mordvin *jakšamo jon(ks)* 'észak' < *jakšamo* 'hideg' + *jon* 'oldal, irány';

b) napszak: pl. magyar *dél*, lengyel *południe* 'fél nap = dél', litván *pietūs* 'dél' mint napszak és mint égtáj; ill. a lengyel *pólnoc* 'éjfél' és 'észak' jelentésben.

Valószínűleg már a finnugor alapnyelvben léteztek valamiféle égtájnevek, de ez a rendszer a vándorlások során folyamatosan változhatott, alkalmazkodva a természeti viszonyokhoz. Ezért a számi nyelv esetén az égtájnevek vizsgálatát nem lehet rokonsági alapon kutatni, hanem areális jelenséggé kell vizsgálni, főként a környezeti tényezők és a szavak etimológiája alapján.

Fontos megjegyezni, hogy az égtájakat mint irányokat a téri megismeréssel foglalkozó tanulmányok az abszolút referenciakerethez sorolják, amely szerint a térérzékelés kéthelyű relációba illeszkedik bele, és ebben a beszélő helye nem játszik szerepet. Azonban az égtájnevek kialakulása során a deiktikus nézőpont a meghatározó, és az égtájneveknek ez a jellemzője segíthet a jelenség megértésében.

A kognitív nyelvészeti kutatások az alábbi rendszert mutatják a téri tájékozódással kapcsolatban. Etimonok a következők lehetnek: testrésznevek, viszonyító pontok, a Nap és a szél megnevezései (Heine 1997: 62–65). Az ezek jelentésváltozása során keletkezett kifejezések a deiktikus, a viszonyító és a kardinális orientáció körébe tartoznak. A kardinális vagy abszolút tájékozódás során a megfigyelő pozíciója irre-

leváns (ilyen az égtájak szerinti tájolás), de ezek kialakulásához a következő folyamatnak kell végbemennie: etimon > deiktikus orientáció > viszonyító orientáció > kardinális orientáció (Heine 1997: 58).

3.4. Szemantikai kategóriák

Az égtájmegnevezések szemantikai vizsgálatához elengedhetetlen az egyes kifejezések kialakulásának és jelentésfejlődésének, ill. az elnevezések motivációinak a megértése. Az ezzel foglalkozó szerzők azonban általában megelégedtek 2–3 főbb kategória felállításával.

Sz. Kispál kétféleképpen csoportosít. Először a jelentés alapján tárgyalja az egyes égtájnevek kifejezéseit, majd az „ugor-nyelvi tájékozódási elvek” csoportjait az „elnevezésekben megnyilvánuló különböző szemlélet” alapján alkotja meg (Sz. Kispál 1950: 201–204). Csoportjai a következők: mitikus világszemléletet mutató kifejezések (*észak* ’ég-táj’; *kelet* ’fény-táj’); a nap állásával összefüggő kifejezések (*dél*; *estéjszak* ’északnyugat’); térszíni viszonyokon alapuló elnevezések (*német szél* ’nyugati szél’); társas berendezkedésen alapuló elnevezések (*juhászdél* ’délkelet’).

Beóthy szempontjai – melyeket módosítva vett át Tallqvisttől – a következők: földrajzi tájékozódás („Lokalgeographisches Orientierung”): folyó, magas és mély szembeállítás, tenger, országok szerinti megnevezés, meteorológiai tulajdonságok, évszakok, szélirány, madarak vándorlási iránya; az elsődleges irány szerinti tájékozódás („Qibla-Orientierung”); szoláris tájékozódás („Solare Orientierung”); poláris tájékozódás („Polare Orientierung”) (Beóthy 1967: 206–213).

Az ALFE az elnevezéseket eredeti jelentésük szerint ún. motivációs térképeken jelzi, utalva röviden azok jelentésfejlődésére.

3.4.1. Szoláris rendszer

Cecil Brown (1983) vizsgálatából kiderül, hogy az elnevezési módok legproduktívabb forrása a Nap. A K–Ny jelölése leggyakrabban a nap állásával van összefüggésben. Az ide tartozó adatokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy többféle elnevezés, szóalkotás fordul elő. A K és Ny meghatározásában a Nap mozgása alapján a ’felkel’, ’felemelkedik’, ’előbújik’, illetve a ’lenyugszik’, ’lebukik’, ’aláhullik’ jelentésű igékből szóelvonással vagy összetételként keletkezhetnek. Utóbbi esetben a Nap

jelentésű szó is gyakori elő- vagy utótag, többek között a mordvin nyelvben, vagy régen a magyarban (vö. 'napkelet'). Példák erre a kategóriára:

- lat. *occusus* 'kelet' < ieur. **ausos* 'pirkadat, napfelkelte';
- ang. *east* 'kelet' < óang. *ēastan* < germán **austa-* < ieur. **ausos* 'pirkadat, napfelkelte'; a lat. *auster* 'dél' jelentésű volt, a germánban lett belőle kelet (Kluge 672; Walde 77, Bjorvand – Lindeman 1091);
- or. *zanað* 'nyugat' < 'naplemente' (*3a-* 'hátsó, túl' és *nað-* 'esik, lebukik', vö. lat. *occidens*), óor., óbolgár *zapadъ* (Vasmer I/441);
- magy. *kelet*: jelentéstapadással keletkezett a *napkelet* utótagjából, eredeti jelentése 'a nap felkelése', névátvitellel jött létre a 'nap felkelésének iránya, helye' (EWUng 724);
- magy. *nyugat*: a *napnyugat* összetétel önállósulásából keletkezett, a *nyugat* szóalak a *nyugszik* ige névszói származéka (EWUng 1047);
- mdE *čil'isema jon(ks)* 'kelet' < *či* 'nap' + *l'ise-* 'előjön, kibújik', *čivalgoma jon(ks)* 'nyugat' < *či* 'nap' + *valgo-* 'leereszkedik, leszáll' + *jon* 'oldal';
- fi. *itä* 'kelet' < *itä-* 'sarjad' (SSA 1/231b).

Az ÉSZAK és DÉL kifejezése is gyakran a szoláris rendszeren alapul. Az elgondolás alapja, hogy a Nap legmagasabb pontját délben, azaz 'délien' éri el. Ennek elmentése az 'éjféli', vagyis észak.

3.4.2. Viszonyítás

A viszonyító megnevezésmód az ellentétekre, szembeállításokra épül. Erről a megnevezési módról olyan esetekben beszélhetünk, mikor az égtájnevek jelentése egy fent-lent, elől-hátul, jobbra-balra térbeli rendszerbe illeszkedik bele. Ilyenkor a kiindulópont többnyire a Nap és a KELET, de a DÉL is gyakran szerepelhet központi égtájként. A többi irányt ehhez viszonyítva határozzák meg. Ez a téri tájékozódás többnyire következetes, de nem mindig maradt fenn a teljes rendszer. Ezek etimonjai a deiktikus orientáció során használatos kifejezések, pl. FENT, LENT, ELŐL, HÁTUL (Heine 1997; Sipőcz 2003). Érdekes megfigyelni, hogy ez a szemléletmód – miszerint a Nap délen 'fent' van, északon pedig 'lent' – hogyan tükröződik az égtájnevekben. A germán nyelvek ennek nyomait mutatják (pl. ang. *north* 'észak'; no. *nord* < ósk. *norðr* < ieur. **n•to-* ~ *n•tro-* 'balra/alatt' = kelethez képest balra-lent'

(Kluge 2002: 655). Vö. fi. *etelä* 'dél'; észt *edel* 'délnyugat' < FU **eðe*- 'elülső, elő-' (SKES 1/41; SSA 1/108).

3.4.3. Természeti viszonyok

Ide tartotnak a földrajzi vagy természeti, domborzati viszonyokon alapuló irányok, tájékozódási szempontok. Az elnevezések mögött az adott nép természeti megfigyelései, környezetének adottságai, sajátosságai állnak (domborzat, vízrajz, időjárási körülmények, szelek). Jellemző tulajdonsága ennek az elnevezési szempontnak, hogy az így létrejött irányok helyhez kötöttek, amíg az etimonjuk feledésbe nem merül. Ez azért fontos, mert egy folyamatosan vándorló nép irányjelölő rendszere újra és újra alkalmazkodik az új környezeti adottságokhoz. Lehetséges, hogy míg korábban egy irány megnevezése „magas felé” volt (tudniillik abban az irányban hegy van), egy új környezetben ez már másik irányt jelölhet, illetve az adott irányt más jellemzők alapján nevezhetik meg. Példaként: fi. *pohjoinen* 'észak' < *pohja* 'alja, mélye; fenék' (vö. *pohja* SKES 3/587–588; SSA 2/383); *länsi* 'nyugat' < ?*lansi* 'alacsony, lapos' (SKES 2/321, SSA 2/126).

Az előző két csoport és a természeti viszonyok alapján felvett irányok eltérése adja pl. az indoeurópai nyelvek és a számi nyelv égtájrendszerének sajátos különbségét.

3.5. Kitekintés egyes balti finn nyelvekre

Az egyes égtájak különböző elnevezési módjai eltérő arányokat mutatnak. A számok természetesen nem feltétlenül azt jelentik, hogy egyes nyelvekben több égtájmegnevezés él, az adatok mennyiségét sokszor nagymértékben befolyásolja a források száma és nagysága. Összevetve azonban az indoeurópai nyelvek (ld. Brown 1983, Heine 1997) és a számi nyelvjárások (ld. Tóth 2010) égtájnevei körében végzett kutatásokat a jelen vizsgálattal, úgy tűnik, hogy az észak–dél irányok leírására sokkal több szinonima létezik, miközben az elnevezési módok közül a Nappal, annak mozgásával és az ehhez kötődő természeti jelenségekkel kapcsolatos motivációk dominálnak.

Nagyon fontos tényező az is, hogy ezek a kifejezések vajon mennyire gyakoriak elterjedésüket és használatukat tekintve. Ennek megválaszolására egy folyamatban lévő, beszélt nyelvi adatokat tartalmazó kutatás eredményeinek feldolgozása után tesztek kísérletet. Bizonyára sok kifejezés lehet egyszeri vagy szépirodalmi körülírás, de valószínűsíthető az is, hogy sok adatot napjainkban is használnak. Erre példa az észti nyelvben a *hommikumaa* 'kelet (tkp. reggelföld)' és *õhtumaa* 'nyugat (tkp. este-föld)' elnevezés, melyeket nemcsak ismernek és használnak az észti beszélők, de jelentőségüket mutatja, hogy a főégtájak mellett Mägiste ezeket a kifejezéseket is felvette és hosszan elemezte etimológiai szótárában, mindennapos használatot tulajdonítva nekik.

3.5.1. Az elsődleges égtájak etimológiai-szemantikai vizsgálata a balti finn nyelvekben

Dolgozatom középpontjában természetesen a számi égtájnevek állnak, de ezek leírásához nagyon fontos a környező nyelvek égtájneveinek vizsgálata. Az ebből adódó hasonlóságok és eltérések más-más motivációkat tárnak fel a számi égtájmegnevezések kapcsán.

A földrajzi környezet elsőként a skandináv nyelvek égtájnévrendszereinek vizsgálatát sugallaná, de az indoeurópai minták túlságosan távol állnak a számi megnevezésektől, itt csak a jövevényszó-vizsgálatok jöhetnek szóba. Kiválóan alkalmas viszont egyfajta „kontrasztanyagként” a balti finn égtájak vizsgálata.

Az égtájnevek vizsgálatában rendkívül fontos az areális kapcsolatrendszer feltárása, mert a nyelvrokonságból adódó azonosságnál lényegesen fontosabb az azonos környezeti motivációkból adódó névadás (hasonló területi és természeti viszonyok, pl. a sötétség/világosság fontossága, a domborzati viszonyok szerepe). Az északi, inari, kolta és kildini számira nagy hatást gyakoroltak a balti finn nyelvek, közülük is főként a finn és a karjalai. Ezek vizsgálata nem hagyható figyelmen kívül, ez szintén indokolja a balti finn nyelvek égtájmegnevezéseinek részletesebb vizsgálatát.

Észak. A deiktikus irányok, illetve a fent–lent, elől–hátsó, jobbra–balra stb. rendszerek gyakran képezik az égtájnevek alapját. Erre példa a területileg északabban fekvő karjalai nyelvjárások (viena és déli karjala) 'észak' megnevezése: *pohjañi*, *pohjane* < *pohja* 'alj, fenék' (Mägiste 2269–2271; SKES 588; SSA 2/383); összetet-

telben (*pohja/tuul* 'északi szél') és jelzős szerkezetben (*päivätöin pohjaine* 'naptalan észak') is.

Az égtájak megnevezése során az egyik fő motiváció a Nap mozgása. Ehhez szorosan kapcsolódó természeti jelenség a fény (azaz itt a fénytelenység) leírása, vö. a délebben fekvő nyelvjárásokban használatos *pimie/randa* 'sötét + part' megnevezést.

A napszakok és az égtájak neveinek egybeesése több nyelvben is megfigyelhető, az észak ebben az idő-tér összevetésben az éjféllal, éjszakával korrelál: karj. *puoli/öine* 'fél + éjszaka' > 'éjfél' > 'észak', *puoli/üö//randa* 'éjféli part', *keški/üö//randa* 'éjféli part' (*keški/üö* 'közép + éjszaka' > 'éjfél').

A karjalai időjárásra utal a *vilu/randa* 'hideg + part', *vil/pual* 'hideg + oldal'. A *vilu* 'hideg, hűvös' a balti finn nyelvekben deskriptív szó (SSA 3/450). Égtájnév első elemeként csak a karjalai nyelvjárásokban használatos, emellett az észten helyjelölő többletjelentése van: *vilu* 'jahe päikesevarjulinekoht, vari; hűvös, árnyékos hely, árnyék' (EKSS 6/360–361).

A karj. *severi* orosz jövevényszó, az átadó nyelvben 'észak' jelentésben az időjáráshoz kapcsolódik, vö. or. *cešep* 'észak' (< *cešep* 'Norden', dial. *cusep* 'Nordwind'; óbolg. *sěverъ* 'Norden, Nordwind' ~ litv. *šiaurys* 'Nordwind', lat. *caurus* 'Norwestwind', gót. *skūra windis* 'Strumwind' stb., Vasmer II/600).

Kelet. A karjalai *itä* (KKS I/470) a Nap mozgását leíró név, vö. finn *itä*, é. *ida* – valószínűleg összefügg a fi. *itää* 'sarjad, kel' szóval, a jelentésmagyarázat ez alapján 'irány, ahol a nap felkel' (de a lívben az *ida* 'északkelet' jelentésű) (SKES 111; SSA I/230).

A karj. *koilihi* a FU **koje* 'hajnal' jelentésű szóra vezethető vissza, a balti finn nyelvekben K és ÉK irányra is használják, vö. finn *koi*, *koillinen* 'hajnal; északkelet' (SKES 207; SSA 1/383–384).

A Nap mozgásának leírásából keletkeztek a következő égtájnevek: *päivän/noožu//randa* 'nap + kelet + oldal', ill. *nowžu/randa* 'kelet + oldal'. Ez a névadási mód él a vepszében is (*päiva/nouzem*). További karjalai összetételek: *päivän/nouzu/čura* 'napfelkelte + sarok' (SKES 1126) < or. *чупа* 'belső sarok, tölcser' (Vasmer III/358); ill. *päivän/nouzu/čuppu* 'napfelkelte + szél' (SKES 1125) < or. *чyna* 'szél, határ, vég' (Vasmer III/356).

A karj. *mua/tuuli* 'szárazföld + szél' az égtájakkal összefüggő szelek megnevezésén alapul. Ezek több irányt is jelölhetnek, mindig a beszélők megfigyelései és szóhasználatára alapján, vö. karj. *manner/tuuli* 'szárazföld + szél = nyugat'.

Dél. Az évszakokkal való megnevezés nem igazán jellemző a balti finn nyelvek égtájneveire. A ritka példák egyike a karjalai *šuvi* 'nyár' > 'dél' jelentésű szó. A karj. *etelä* (~ fi. *etelä*, liv *jedaal* 'dél') eredetileg iránymeghatározásra szolgált, vö. *esi* 'elülső rész; elől' (Mägiste 154–155; SKES 41–42; SSA 1/108) (de az észtkben az *edel* 'délnyugat' jelentésű). Ezzel korrelál a *pohja* 'alap' > *pohjoinen* 'észak'.

Az égtájnevek rendszerében a K–Ny irányokat sokszor egymással ellentétes jelentésű szóval jelzik. Ilyen korreláció, bár nem jellemzően, de előfordul az É–D esetében is, pl. a karjalaiban a napszakokkal való megnevezés során. Az 'észak' esetében ld. *puoli/öine* 'fél + éjszaka' > 'éjfél' > 'észak', míg a dél megnevezésében ez a Nap tetőzésével, delelésével van összefüggésben, vö. karj. *puoli/päivü* 'fél + nap' > 'dél (mint napszak)' > 'dél (mint égtáj)', *puoli/päivä//randa* 'dél + part = D'; *keški/päivä//randa* 'közép + nap + part' > 'dél + part = D'.

A karj. *murkina/päivä* 'reggel + nap' (ALFE 82.3.); *puoli/murkina* 'fél + reggel' napszakhoz kapcsolódó elnevezés alapja a germán **morginn* 'reggel' (SKES 352).¹⁴ A balti finn nyelvekben később ehhez járult a 'reggeli, étkezés; tízórai' többletjelentés is, vö. karj. *murkina* 'varsinainen aamuateria', fi. *murkina* 'reggeli; étel'. Hasonló motivációjú a fi. *aamu/päivä* 'reggel + nap = kelet', é. *hommiku/maa* 'reggel + föld = kelet' is.

A napszakokkal való megnevezés során az É–D korrelációt már láthattuk, hasonló megkülönböztetés figyelhető meg az időjárás alapjánuló névtípusokban is. Az időjárás alapján való megnevezés szintén a Naphoz kötődő természeti jelenség, a hideg–meleg korreláció megvan pl. az erza-mordvin égtájnévrendszerben is, vö. mdE *jakšamo jon(ks)* 'észak', *l'embe jon(ks)* 'dél' < *jakšamo* 'hideg', *l'embe* 'meleg' + *jon* 'oldal'. A *lämmin* 'meleg' jelentésű szó az alapja egyes 'dél'-t jelentő karjalai égtájneveknek: *lämmin/randu*, *lämmis/randa* 'meleg + part'; *lämmin/pual'* 'meleg + oldal'; *lämmin/mua* 'meleg + föld', míg az 'észak' *vilu/randa* 'hideg + part', *vil/pual'* 'hideg + oldal' (Maticsák–Tóth 2015).

¹⁴ Vö. ném. *Morgenland* 'kelet' (Kluge 632).

Az aunuszi karj. *jug* orosz jövevényszó, vö. or. *юг* 'dél' < 'füledt meleg, aszály', vö. szln. *jùg* 'Tauwind, Süden; magyar jelentés', *jugovina* 'Tauwetter; olvadás' (Vasmer III/467).

Nyugat. A Nap látszólagos mozgása alapján a nyugati irányt a 'nyugszik' ill. 'le-megy' szavakkal való megnevezése gyakori névadási típus. Ez figyelhető meg a karj. *päivän/lasku* 'nap + lemenés'; *päivän/lasku//puoli* 'nap + lemenés + oldal' égtájnevekben.

A földrajzi adottságokra reflektál a balti finn nyelvek *meri* 'tenger' szava. Ez több irányt is jelölhet, attól függően, hogy a használóhoz képest merre van a tenger. A karjalaiban a *merihi* 'tenger' a nyugatot jelöli. A tveri karj. *keški/randa* 'közép + part' égtájnévi jelentésének alapja az irány megnevezése.

A *ziapad* orosz jövevényszó (< or. *занад* 'naplemente' < *за-* 'hátról, túl' + *над-* 'esik, lebukik', vö. lat. *occidens*, Vasmer I/441).

3.5.2. Névadási típusok a balti finn nyelvekben

A balti finn nyelvekben megjelenő névadási típusok a következők lehetnek: 1) nap; 2) napszakok; 3) évszakok; 4) fényviszonyok; 5) időjárási körülmények; 6) irányok; 7) térszínformák; 8) természet; 9) egyéb (Tóth 2011: 157–161). A finn és észti égtájnevekben az első öt névtípus gyakori, s viszonylag sokszor előfordul a hatodik típus is (a finn nyelvjárásokban még a jelzős szerkezetekkel jelzett pontos kifejezési típus is viszonylag gyakori). A számi nyelvjárások égtájneveiben ezzel szemben az irányok és a térszínformák, a környezet földrajzi jellemzői játszanak fontos szerepet (Tóth 2009: 128; Tóth 2010: 176–177). Ld. később, a 6. fejezetben.

Milyen elnevezési módok, névtípusok jelennek meg a karjalai égtájnevekben? A karjalai nyelvben a legtöbb elnevezési mód érvényesül: fontosak a beszélők kogníciói, ezáltal az égtájnevek reflektálnak a környezeti tényezőkre (nap állása, hideg-meleg, víz–szárazföld stb.). Összességében a napszakok alapján való névadás a leggyakoribb, ez teljes időbeli és 360 fokos térbeli rendszerként jelenik meg.

A balti finn nyelvek égtájmegnevezéseinél indokoltnak tartottam egy új, tíz csoportból álló szemantikai rendszer megalkotását. A szinonimák felvételével az elnevezési módok variabilitása jól kimutatható.

1) Nap. Ebbe a csoportba a Nap mint égitest megnevezése és az ehhez kapcsolódó mozgás leírásai tartoznak. A Nap mozgásához köthető égtájmegnevezések a kelet–nyugat irányoknál és a dél (mint legmagasabb pont) esetében figyelhetők meg. Az északi irány, mint ahogy Neetar is megállapítja (2000: 93–94), nem esik egybe az égitest által leírt ív egyetlen pontjával sem, ezért a Naphoz viszonyítva csak körülírással fejezhető ki.

- észak: fi. *päivätön pohjoinen* 'naptalan észak', *päivätön Lappi* 'naptalan Lapp-föld', *tyvipäivä* 'napvég'; é. *päeva pool* 'Nap oldal';
- kelet: fi. *auringonnousu* 'napfelkelte', *nousemapuoli* 'felkelő oldal', *päivännousu* 'napkelte', *päivännousupuoli* 'napkelte oldal', *päivännousuranta* 'napkelte horizont'; ve. *päivanouzem* 'napkelte';
- dél: fi. *päivä* 'nap', *päiväpuoli* 'napoldal', *korkeinpäivä* 'magas nap', *keskipäivä* 'középnapi', *puolipäivä* 'félnapi'; lív *pääva südam puol'* 'a nap mélyebb oldala'; *puolst pääva* 'félnapi';
- nyugat: fi. *auringonlasku* 'naplemente', *päivänlasku* 'napnyugta', *päivänsijavo* 'napereszkeedés', *laskema* 'ereszkeedés'; ve. *päivalaskem* 'napnyugta'.

A karjalai nyelvjárásokban a Nap mozgásának leírásán alapuló névtípus a K–Ny, ill. ÉK–ÉNy irányokban van meg, vö. *päivän/nousu* 'a Nap (fel)kelése = K, ÉK', *päivän/lasku* 'a Nap ereszkeedése = Ny, ÉNy'. Ennek a kettősségnek az lehet az oka, hogy a karjalaiak lakta vidék annyira északon van, hogy a Nap mozgása évszakonként más ívet jár be, és ezáltal két napfelkelte között, az év más és más időszakában nagyarányú eltérés lehet, azaz a napfelkelte és a napnyugta északabbra tolódik, vö. karj. *päivän/noožu//randa* 'nap + felkelés + part = K', *nowžu/randa* 'felkelés + part = K', *kesä//päivän/ nousu* 'nyár + nap + felkelés = ÉK', ill. *päivän/lasku* 'nap + lemenés = Ny', *päivän/lasku//puol'i* 'nap + lemenés + oldal = NY, ÉNy', *kešä//päivän/lašku//tuuli* 'nyár + nap + lemenés + szél = ÉNy'.

2) Napszakok. Az égtájak napszakokkal való megnevezésére több nyelvben is találunk példát (mint a magyar, lengyel vagy litván esetében). Ide tartoznak még a balti finn nyelvekben az étkezések megnevezése is: a balti finn nyelvekben a *louna(s)* szó 'dél (égtáj)', 'dél (idő)', 'délnyugat' és 'ebéd' jelentésekben figyelhető (SSA 2/97), vö. pl. inkeri *luone* 'päivällinen, päivällisen aika (n. klo 14:n maissa)' (Nirvi 1971:

275b). Az észak égtájra vonatkozó kifejezések hiányát valószínűleg az előző csoportban vázolt okokkal magyarázhatjuk.

Az égtájak és a napszakok (és ebből az étkezések időpontja) elnevezésének egybeesése több nyelvben is megfigyelhető (leginkább a 'dél' többjelentésű alakokban). A karjalai nyelvjárásokban a hajnal, a reggeli/ tizórai, ebéd/dél, éjszaka jelentésű szavak szolgálnak az irányok teljes körének leírására. Minderre hatással van a Nap állása az adott szélességi körön, ezáltal a hajnal jelenthet északkeletet és keletet, a tizórai/reggeli délkeletet, delet és délnyugatot.

- kelet: fi. *koi*, *koillinen* 'hajnalodik', *koillispuoli(ne)* 'hajnal oldal', *koillissokka* 'hajnal-ék'¹⁵, *aamupäivä* 'reggeli nap', *aamiainen* 'reggeli', *suuruspäivä* 'egyszerű reggeli, reggeli étel'; é. *hommik* 'reggel', *hommikumaa* 'reggelföld'; lív *uomõg* 'reggel';
- dél: fi. *murginapäivä* 'reggeli nap';
- nyugat: fi. *iltaranta* 'estehorizont', *iltapäivä* 'estnap', *kesäiltapäivä* 'tavaszestnap', é. *õhtukaar*, *õhtumaa* 'esti föld', karj. *iltaranta* 'esti part'.

A karjalai égtájnevek közül ebbe a csoportba sorolható: *puoli/öine* 'éjfél = É'; *keški/üö//randa* 'éjfél = É'; *koil'ine* 'hajnal = É, ÉK'; *murkina/päivä*, *murkina/päiväine* 'reggel + nap = DK, D'; *puoli/murkina* 'fél + reggel = DK, D'; *puoli/päivü* 'dél = D', *louna(s)*, *lounaine*, *lownai* 'ebéd = DNy'; *lounat/päivä* 'ebéd + nap = DNy' stb. (Vö. az észtbén *hommiku/maa* 'reggelföld = K', a nyugati finn nyelvjárásokban *ilta/päivä* 'estnap = Ny'.)

3) Évszakok. Ezt a megnevezést az indokolja, hogy a Nap mozgása évszakonként nagymértékben eltérhet, mivel az égitest elliptikus pályán mozog, ezáltal a napkelte szélső irányai között több fokos eltérés is lehet. Mivel az égtájak megnevezése régen nem egyezett az iránytűről leolvasható irányokkal, ezeknek a megnevezése a Nap mozgásával változhatott. Az évszakok jelzőként való használata is gyakori a fő égtájnevek előtt. A kínai nyelvben a négy égtájhoz társítják a négy évszakot; az észak tél, a kelet tavasz, a dél nyár és a nyugat őszi jelentésárnyalatokban (Tokaji 2002: 59).

- kelet: fi. *kevätpäivännousu* 'tavaszi napfelkelte', *syyspäivännousu* 'őszi napfelkelte'; ve. *talveline (pol')* 'téli (oldal)';

¹⁵ A fi. *sokka* mai jelentése 'sasszeg'.

- dél: fi. *suvi* 'nyár', *suursuvi* '(nagy)nyár', *suvipuoli* 'nyároltal', *kesäpuoli* 'tavaszi oldal'; karj. *suvi*, ve. *suvi* 'nyár';
- nyugat: fi. *kevät-päivänlasku* 'tavaszi naplemente', *kesäiltä-päivä* 'tavaszi nap-est'.

Az évszakok nevei a finn nyelvjárások égtájneveiben jelzőként szerepelnek, utalva arra, hogy a napfelkelte télen, ill. nyáron mennyiben eltérő. Ez a karjalaiban a 'nyár' jelentésű szóval jelenik meg, vö. *šuvi*, *suvi* 'nyár = D'; *kesä//päivän/nousu* 'nyár + nap + felkelés = ÉK'; *kešä//päivän/lašku//tuuli* 'nyár + nap + lemenés + szél = DNY'.

4) Fényviszonyok. A Naphoz, a szoláris elnevezésmódhoz szorosan kapcsolódó természeti jelenség a fény. Az északi irányt a finn a fény hiányával nevezi meg: *pimeäpuoli* 'sötét oldal', *varjonpuoli* 'árnyék oldal', *päivätön pohjoinen* 'naptalan észak', *päivätön Lappi* 'naptalan Lappföld', *katve* 'árnyék'.

5) Időjárási körülmények. Az égtájakat gyakran azonosítják időjárási viszonyokkal, amikor az észak hideg, a dél meleg jelentésekkel párosul, vö. pl. erza-mordvin *jakšamo jon(ks)* 'észak' < *jakšamo* 'hideg' + *jon* 'oldal', *l'embe jon(ks)* 'dél' < *l'embe* 'meleg' + *jon* 'oldal'.

- észak: fi. *kylmäpuoli* 'hideg oldal', *kylmä-sija* 'hideg hely'; *kylmä-perä* 'hideg vég', *pakkasenpuoli* 'fagyos oldal', *hallanloukko* 'éjféli-fagy búvóhely/csapda', *kuivaperä* 'száraz vég', *kuivapuoli* 'száraz oldal'; karj. *pimie/randa* 'sötét part', *vilu/randa* 'hideg part', *vil/pual* 'hideg oldal'
- kelet: fi. *ilmanpuoli* 'levegő oldal', *sade-perä* 'esővég';
- dél: fi. *lämmipuoli* 'meleg oldal'; karj. *l'ämbümä/randa*, *l'ämmis/randa*, *l'ämmi-min/randu* 'meleg part', *l'ämmi-min/pual* 'meleg oldal', *l'ämmi-min/mua* 'meleg föld'.

6) Irányok. A deiktikus irányok, illetve a fent–lent, elől–hátral, jobbra–balra stb. rendszerek gyakran képezik az égtájnevek alapját. A germán nyelvekben ennek a nyoma pl. az ang. *north* 'észak'; no. *nord* < ósk. *norðr* < ieur. **n•to-* ~ *n•tro-* 'balra/alatt' = kelethez képest balra-lent' (Kluge 2002: 655).

- észak: fi. *pohjoinen*, *pohja*, *pohjola* 'fenék, alja', *tyvipäivä* 'gyökér/vég/ tő nap', *pohja(n)maa* 'alsó föld'; é. *põhi*, *põhjak*, *põhjala*, *põhine* 'fenék, alja', *põhja maa* 'fenék, alja föld', *põhjakaar* 'alsó égbolt', *põhjapool(ne)* 'alsó oldal'; karj. *pohjane* 'alj(a) > É';
- kelet: fi. *perälle* 'hátra';
- dél: fi. *etelä* 'elő', *keskipäivä* 'középnapi'; é. *edel* 'elő'; karj. *etelä* 'elő' > D';
- nyugat: karj. *keški/randa* 'közép + part'.

7) Pontosság. Ennél a csoportnál a legelterjedtebb elnevezési módok a 'teljes', 'egyenes', 'fő' jelzőkkel ellátott kifejezések. A pontosítás az egyértelmű iránymeghatározás miatt volt fontos. Tekintetbe véve, hogy egy megnevezés több irányt is jelölhetett, elképzelhető, hogy ezek az irányok sokszor nem pontos „megtől meddig” terjedelemmel rendelkeztek, így az átmenetek is okozhattak eltérő jelentéseket.

- észak: fi. *suora pohjoinen* 'egyenes, közvetlen É', *pääpohjoinen* 'fő É', *vanha-pohjoine* 'öreg (tkp. eredeti) É', *korkeapohjoine* 'magas É', *keskipohjoine* 'közép É', *peräpohjoine* 'hátsó É', *halkipohjoinen* 'északon át', *emäpohjoinen* 'anyaészak';
- kelet: é. *täisida* 'teljes';
- dél: fi. *täysietelä* 'teljes D', *korkeaelä* 'magas D', *päätelä* 'fő D', *vanhaetelä* 'rég (igazi) D', *emäetelä* 'anya (igazi) D'; é. *täislõuna* 'teljes D', *keskedel* 'középdél';
- nyugat: fi. *täysi länsi* 'teljes nyugat'.

8) Térszínformák. A környezeti adottságok viszonyítópontként szolgálhattak az irányok meghatározásához. Ide tartoznak a domborzati jegyek, ill. a tenger (víz) és a szárazföld viszonya. A számi nyelvjárásoknál ez az elnevezési mód a legproduktívabb az égtájak megnevezésében, miközben a balti finn nyelvekben kisebb mértékben fordulnak elő ilyen kifejezések, s azok is leginkább a tengerhez való iránymeghatározásként szolgálnak. Ebben az eltérő földrajzi viszonyok játszanak szerepet, mivel a délebben élő népek égtájmegnevezésében a Nap szerinti elnevezésmód is lehetséges, sőt, releváns.

- kelet: fi. *meri* 'tenger', *merinen* 'tengeri'; karj. *mua/tuuli* 'szárazföld + szél = K'; liv *moogõr* 'földív';
- dél: ve. *mägi* 'hegy';
- nyugat: fi. *meri* 'tenger'; é. *vesikaar* 'a víz íve', *merekaar* 'a tenger íve'; karj. *merihi* 'tenger = DK; NY'; liv *vežgõr* 'a víz íve'; *me* 'tenger'.

9) Természet. Általános jelenséggé a szelet szokták meghatározónak tartani a természeti jelenségek körében. A balti finn nyelvekben mégis a madár, a madárvonulás vált meghatározóvá, olyannyira, hogy sokszor ezekhez kötődnek az észak–dél irányvonalak leírásai is.

- észak: *lintu* 'madár', *linnunenä* 'madárcsőr';
- dél: fi. *lintu* 'madár', *lintujen suunta* 'madarak iránya', *lintuetelä* 'madárdél', *linnunlento* 'madárrepülés';
- délnyugat: karj. *linnun/nenä* 'madárcsőr'.

10) Egyéb. Az északi irány megnevezésére a finnben találtam még néhány olyan kifejezést, amelyet egyik szemantikai csoportba sem tudtam beilleszteni: *leivätõn Lappi* 'kenyértelen Lappföld', *emintimä* 'mostoha', *reuhkaetelä* 'kucsmadél'.

*

Ahogy a számi nyelvjárásokban és a többi balti finn nyelvben is, a karjalaiban is találkozhatunk poliszém, azaz több irányra is utaló égtájnevekkel: *luodeh*, *luvveh* 'nyugat; északnyugat'; *otuš* 'északkelet; délnyugat'; *koil'ine* 'északkelet; kelet'; *merihi* 'délkelet; nyugat'; *murkinapäivä* 'délkelet; dél'; *päivän/lasku, -puoli* 'nyugat, északnyugat'. Azonban míg a számiban nyelvjárásonként vagy területenként mást és mást jelent az adott név, addig a karjalaiban egy nyelvjáráson belül is megtalálható a poliszémia, vö. pl. aunuszi *koilihe* 'északkelet; kelet'. Ennek oka feltehetően az irányok, téri dolgok nyelvi leírásának nehézségeiben rejlenek.

Az orosz nyelvnek az égtájnevekre gyakorolt hatása a karjalai nyelvjárások közül az aunusziban a legerősebb (K *vostok*, D *jug*, Ny *ziapad*, ÉK *siverikkö*).

Az utótagok közül gyakori elem a *ranta* 'part'; ill. a *puoli* 'oldal'. Előbbi esetében valószínűleg már nem összetett szóban megjelenő tartalmas jelentésű szóval számolhatunk, hanem inkább az eredeti alak grammatikalizációja kezdődött meg. A *ranta*

eredeti jelentései (SKES 732; SSA 3/48): '1. järven, meren, joen tms. ranta (maa- t. vesialue)'; [utótagként] 2. 'muun luonnonpaikan reuna(ma), laita, syrjä; alueen laita-osa; taivaan-, ilmanranta'; 3. 'esineen, vaatekappaleen reuna(osa)'; 4. 'seutu, tienoo; maa, maanääri, -kolkka'. Égtájnevekben való használatára ld. *pimieranta* 'sötét + part = É', *viluranda* 'hideg + part = É'; *lämminrandu* 'meleg + part = D'. Ez valószínűleg analogikusan terjedt tovább, ma már olyan szavakban is megfigyelhető, mint pl. *koilis/ranta* 'hajnal + part = kelet'; *lowna/randa* 'délnyugat + part = DNY'. A többi balti finn nyelv égtájmegnevezései között azonban egyetlen példát sem találtam a -*ranta* ilyen használatára. Úgy vélem, hasonló jelenség figyelhető meg az észti -*kaar* 'ív' esetében is (pl. *põhjakaar* 'észak'; *hommikukaar*, *idakaar* 'kelet'; *lõunakaar* 'dél'; *õhtukaar*, *läänekaar* 'nyugat'), ez a (grammatikalizálódott) utótag szintén nincs meg a többi balti finn nyelvben.

A *puoli* 'oldal' több balti finn égtájnévben is előfordul: karj. *vilpual'* 'hideg + oldal = É', *lämminpual'* 'meleg + oldal = D'; fi. *nousema(n)puoli* 'felkelő + oldal = K', liv. *uuomõgppuol'* 'reggeli + oldal = K'; é. *lämmi puul* 'meleg + oldal = D', ve. *päilaskmanpol'* 'naplemente + oldal = Ny'.

Az égtájak áttekintése során kiderül, hogy a balti finn nyelvekben az észak a fő égtáj, erre van a legkevesebb variabilitás. A *pohjoinen* és variánsai, összetett szerkezetek kizárólag erre az egyetlen irányra használatosak, ellentétben a többi égtájjal. A karjalaiban azonban azt láthatjuk, hogy az észak megnevezésére több különböző kifejezést is ismernek, ráadásul több olyan elnevezési módot használnak, amelyek hiányoznak a többi balti finn nyelvből.

A balti finn nyelvekben a déli égtájakra (DK–D–DNY) van a legtöbb eltérő kifejezés. A sokszínűséget valószínűleg a sajátos földrajzi helyzettel lehet magyarázni, hiszen hozzájuk képest majdnem minden délre van. Ez a tarkaság érvényes a karjalaiban is.

A karjalaiban a K–Ny oppozíció mellett – a balti finn nyelvektől eltérően – az É–D korreláció is megfigyelhető.

	É	ÉK	K	DK	D	DNy	Ny	ÉNy	Össz.
finn	2	16	12	7	11	16	9	2	75
észt	1	4	5	5	5	4	3	1	28
karjalai	6	6	6	3	6	4	6	2	39
vepsze	3	–	1	–	3	–	3	1	11
izsór	1	2	1	1	1	2	2	1	11
lív	1	1	2	1	1	1	2	1	10
vót	1	1	1	1	1	1	1	1	8
lúd	1	1	1	–	1	1	2	1	8
Ö.:	16	31	29	18	29	29	28	10	190

Nézzük meg alapalakok szerinti bontásban a 'kelet' jelentésű égtájneveket!

	finn	észt	karj	vpsz	ink	lív	vót	lúd
east	+							
huomen		+			+			
itä	+	+	+		+		+	
koi	+		+					
meri	+							
vostok			+					

	finn	észt	karj	vpsz	ink	lív	vót	lúd
aamu-	+							
keski-		+						
kevät-	+							
kohti-	+							
maa-		+	+			+		
pää-								
päivä-	+	+	+	+				+
sateet-	+							
vesi-								

	finn	észt	karj	vpsz	ink	lív	vót	lúd
-ilma	+							
-kaar		+				+		
-nousu	+	+	+	+				+
-päivä	+							
-perä	+							
-pitkä	+							
-puoli	+		+	+		+		
-ranta			+					
-tuuli			+					

4. ÉGTÁJNEVEK A SZÁMI LEXIKOGRÁFIÁBAN

A számi nyelv kutatása elsősorban svéd, norvég és finn nyelvészek nevéhez fűződik, ez a szakterület a 20. század nyolcvanas éveitől a magyarországi finnugrisztika mostohagyermeké volt. Ebben szerepet játszhatott a messzi északon lakó népek nevéhez megközelíthetősége. Ez a csekély kutatottság a számi lexikográfiában is megmutatkozik: a két számi nyelvjárás feltérképezésében is jeleskedő Halász Ignác több mint százéves szótárai mellett csak Lakó György (1908–1996) kresztomátiájának szójegyzékét említhetjük a számi–magyar, magyar–számi szótárak közül, míg a többi nemzet tudósainak összesen több mint 100 művet köszönhetünk.

Felmerül ugyanakkor a kérdés, szükség van-e az égtájnevek kutatásához a nyelvjárások ilyen részletekbe menő vizsgálatára. Ebben a fejezetben azt járom körül, hogy a számi nyelvváltozatok lexikográfiai vizsgálatait – pontosabban, egy szűk szemantikai csoportot – hogyan lehet felhasználni a nyelvjárások határainak meghúzásához.

Az égtájnevek tárgyalásakor a következő sorrendet követem (Lappföld déli sávjától északra, majd keletre haladva): déli, umei, pitei, lulei, északi, inari, illetve a keleti nyelvváltozatok (kildini, kolta szótárak; bár az akkalai és teri számira önálló szótárak nem jelentek meg, de Genetz 1891-es és Itkonen 1958-as szótáraiból adatolhatóak az égtájnevek).

Az első írásos emlékek, szójegyzékek

Nagy Alfréd (847/848–899) angol királynak nemcsak uralkodói tevékenysége volt kiemelkedő, hanem a tudományokat, művészeteket is pártfogolta, ennek köszönhetően uralkodása idején több jelentős művet is lefordítottak latinra. Köztük Orosius hispaniai pap *Historia adversus Paganos libri* című művét, melynek 893 körül készült fordítását számunkra még értékesebbé teszi a hozzájuk készült kiegészítések. Az angol mű – melyet Alfréd Orosiusának is neveznek – ezáltal két részből áll, az első az eredeti könyv kisebb változtatásokkal, míg a második rész tartalmazza többek között két tengerész, Othere és Wulfstan leírásait (Ekblom 1941–1942: 115). Othere – aki állítása szerint Halgolandról (ma Hålogaland tartomány, Észak-Norvégia)

származik¹⁶, (innen a magyarosított neve Halogalandi Ottár) – a Skandináv-félszigetet kerülte meg északról, míg a valószínűleg angolszász származású, de a skandináv vizeket jól ismerő Wulfstan a balti-tengeri útról számolt be Alfréd királynak. A felfedezők beszámolóit jelentősen hozzájárulhatnak az akkori skandináv tájékozódás, ezáltal a mai számi égtájnévrendszer megértéséhez. Ugyanis Alfréd (és informátorai) a régi/ősi skandináv tájékozódási rendszert vették alapul a bejárt útvonalak leírásánál. Ottár érdeme a népességi és a földrajzi viszonyok leírása mellett az is, hogy feltűnt neki a számik és a finnek nyelve közti hasonlóság (Zsirai 1937: 474–476, Korhonen 1981: 67).

Az első ismert számi szórványemlék tulajdonképpen a véletlennek köszönhető. Stephen Burrough (1525–1584), brit tengerészkapitány és felfedező 1557-es útján hajótörést szenvedett a Kola-félsziget északi részén, számik lakta területen. A néhány hónapig tartó kényszerű ott tartózkodás során összesen 95 szót és kifejezést gyűjtött (pl. családtagok, ruhák, evőeszközök, testrészek, ételek, ill. számnevek 1-től 20-ig, majd a tízesek 100-ig) valószínűsíthetően a teri számiktól. Az útról készült leírást 32 évvel később jelentette meg Richard Hakluyt (1552/1553–1616) *The Principall Navigations, Voiages and Discoveries of the English Nation* címmel (Korhonen 1981: 67), de a finnugrisztika számára Abercromby 1895-ös írásából vált ismertté. A lista konkrétan égtájneveket nem tartalmaz, de olyan lexémákat igen, melyek megjelennek a keleti számi nyelvváltozatok égtájmegnevezéseiben. (Az első számi írásos emlékekről l. még Abercromby 1895, Korhonen 1981: 53–75, 1988: 267–268, Maticsák 2012: 12–13.)

A 18–19. században megjelent szótárak kezdetben kizárólag lelkészek és misszionáriusok munkái, az első, nyelvész által készült szótárra 1887-ig kellett várni, de ezt követően is kerültek ki egyházi személyek közül számi lexikográfusok (bár ezekben a művekben érezhetően hangsúlyos az egyházi terminológia, értékükből ez mit sem von le).¹⁷ A kiadványok célja elsősorban a vallásos oktatás és a hittérítés elősegítése volt.

¹⁶ Qvigstad szerint feltételezhető, hogy Senja vagy Malangen szigetén élt Észak-Norvégiában, a mai Tromsø városától nem messze.

¹⁷ Lars-Gunnar Larsson (1997: 113) hívta fel a figyelmet, hogy a mai napig használt öt legértékesebb, nagyterjedelmű szótár közül csak egy nyelvésznek a munkája (Nielsen északi szótára, 1932–1938), kettőt lelkészeknek köszönhetünk (Grundström 1946–1954: lulei, Hasselbrink 1981–1985: déli számi), további kettő készítője pedig lelkészek fiai (T. I. Itkonen 1958: kolta, kildini, akkalai, teri stámi, E. Itkonen 1986–1989: inari számi).

Az egyes nyelvterületek kutatottsága eltérő. Míg kezdetben az érdeklődés svéd, majd norvég részről a délebbi (a déli, az umei és a pitei) nyelvterületeket érintette (az első déli számi szótár már 1738-ban megjelent), addig a 18. század közepétől sokáig az északi számi került előtérbe (az első északi számi szótár 1769-ben látott napvilágot). Az első lulei szótárra azonban egészen 1890-ig kellett várni, míg a keleti területeken (feltehetően kildini és kolta gyűjtés alapján) Genetz állította össze az első szótárt, 1891-ben. Inari számi anyagot ebben az időszakban még nem publikáltak.

A továbbiakban az egyes nyelvváltozatok (déli, umei, pitei, lulei, északi, inari, kolta, kildini) szerint tekintem át a szótárakat és a bennük található égtájnévanyagot. Az adatokat szöveghű formában, az eredeti tipográfia szerint adom közre.

4.1. Déli szótárak

1) Az első, nyomtatásban megjelent számi szótár összeállítója **Per Fjellström** [Petrus Fjellström] (1697–1764) lyckselei tanító és esperes volt, akinek a számi nyelvet érintő munkássága fordításokkal, kiskaté és más vallásos szövegek számi nyelvű kiadásával kezdődött. 1737-ben pitei és lulei területeken járt, de megjelent munkáinak alapja leginkább az umei dialektus, melyet gyerekként sajátított el Arjeplogban. Ez a nyelvváltozat lett az alapja az általa létrehozott irodalmi nyelvnek, amelyet többszöri átdolgozás után (1743, 1744) végül kb. 1840-ig ún. számi könyvnyelvként használtak, de irodalmi nyelvként még további másfél évszázadon át dominált.

Fjellströmnek köszönhetjük az első számi nyelvtant, amely *Grammatica lapponica* címmel, Stockholmban látott napvilágot 1738-ban. Művében dialektológiai kérdésekkel is foglalkozik (elsőként vesz figyelembe hangtani, alaktani és szemantikai különbségeket az egyes számi nyelvváltozatok leírásakor), és elkülönít két nyelvjárást: *dialecticus australior* és *borealiior* (azaz umei és pitei). Fő művének mégis az ugyanerre az évre datálható svéd–számi szótárt tekinthetjük (*Dictionarium sueco-lapponicum*, Stockholm, 1738), amely, akárcsak nyelvtana, az umei és a pitei dialektuson alapul, azonban ezeket külön nem jelzi a szavaknál. Szótára több mint 40 évig egyedüli segítsége volt a számi fordítóknak és a nyelv iránt érdeklődőknek, később pedig fontos kiindulópontja volt a déli számi lexikográfiának. A Fjellström által létrehozott irodalmi norma még évszázadokig meghatározó jelentőségű volt. Nem véletlenül nevezi a szakirodalom a számi irodalmi nyelv úttörőjének. Az ő nevéhez fű-

zódik mindezekon kívül az Újtestamentum első fordítása is (1755), amely nyomtatott formában is napvilágot látott. – 1713-ból származik egy Márk evangélium, Lars Rangius fordításában, valószínűleg szintén umei nyelvjárásban, ez azonban nyomtatásban nem jelent meg (Wilson 2008: 135–141).

Fjellström szótárának égtájnév-anyaga:¹⁸

ÉSZAK: *nuårt* (Fjellst. 119b); *nuårtbägg* 'norrdanwäder' (Fjellst. 119b)

KELET: *lulaða biägg* 'öftanwäder' (Fjellst. 124b)

DÉL: –

NYUGAT: *jillas* 'wäfter ut' (Fjellst. 187a); *jillabiägg*, N. *allaðbiägg* 'wästanwäder' (Fjellst. 187a)

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: *lulaða árjaðbiäg* 'öftfunnanwäder' (Fjellst. 124b); *årellulaðbiägg* 'juddoſtwind' (Fjellst. 164a)

DÉLNYUGAT: *årelljillaðbiägg* 'juddwäst wind' (Fjellst. 164a)

ÉSZAKNYUGAT: –

2) A nyelvészek számára régóta fontos műként szolgál – már Gyarmathi Sámuel is használta – **Erik Lindahl** (1717–1793) és **Johan Öhrling** (1718–1778) számi–latin–svéd szótára, amelyet a korszak legkiemelkedőbb opuszának tartanak. Az 1780-ban megjelent *Lexicon Lapponicum* bázisa a számi beszélők déli területe, de nem tisztán egy nyelvjárás, tartalmazza Fjellström umei és pitei gyűjtését is (utóbbi a szótár elején helyet kapó számi nyelvtan alapja). Összességében a Jokkmok, Arjeplog és Lycksele közötti terület egységbe vonására tettek kísérletet. A szerzők egyszerűsített hangjelölést használnak, amely megkönnyíti ugyan a szótár használatát, azonban a nyelvjárások közötti különbségeket összemossa (ráadásul a szavak nyelvjárási hovatartozása sincs jelölve).

¹⁸ A szóanyag adatai közé felveszem a) az égtájneveket, b) ezeknek a képzett (vagy esetleg ragozott) alakjait, c) a belőlük képzett mellékneveket és határozószókat, d) a velük alkotott összetételeket, különös tekintettel a 'szél' utótagra.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *nuortel* (LÖ 650a)

KELET: *lulle* (LÖ 716b)

DÉL: *årjel* (LÖ 578a–b, 687a)

NYUGAT: *alle* (LÖ 12–16, 703b)

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

3) Halász Ignác (1855–1901) Budenz tanítványaként a 19. század nyolcvanas–kilencvenes éveiben három tanulmányutat tett a svédországi számik földjén. Gyűjtőmunkája eredménye négy kötetnyi népköltészeti anyag, majd ezek feldolgozásaként egy nyelvtan és több tanulmány, valamint szótárak, szójegyzékek. Sajnos, korai halála megakadályozta pályája kiteljesedését. Halász legnagyobb munkája a déli számi szótára, de emellett elkészítette a pitei és a lulei számi szójegyzékeket is.

Halász második szótáraként jelent meg 1891-ben a *Déli-lapp szótár*, amely első-sorban saját gyűjtésén, korábban közölt szövegein alapult. A több mint 250 oldalas szótár, mely az Ugor Füzetek 10. számaként jelent meg, következetesen jelöli a címszavak adatolási helyét, ezáltal követhetővé válnak a déli számi dialektusok közötti eltérések. Forrásai között szerepel pl. a Lindahl – Öhrling-szótár, Friis szótára vagy Budenz *Svéd-lapp nyelvmutatványok* (1876) című műve. Gyűjtései a következő területeket érintették: a Tärna vidéki stenselei nyelvjárás, a jemtlandi nyelvterület és ezek alldialektusai, valamint Undersåker vidéke. Ezeket egészíti ki, ahol lehetséges lulei számi adatokkal, valamint – „a hol pedig ilyenek nincsenek” – Lindahl – Öhrling és Friis adataival (Halász 1891: III–V). Halász a számi szavak jelentését nemcsak magyarul, hanem németül is megadja.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *nuorta*, *nuorhta*, *nūrte*, plur. *nuort'*, *nuorht'* U (a.); *nuorhteče* St. északi |
nördlich. – L. *nuort*, *nuorta*; *nuortač*. (sv. *norr*, *nord*) (Halász 1891: 169)

KELET: –

DÉL: *orjil* J., *orjela* U. (a.) déli | südlich (Halász 1891: 22)

NYUGAT: *jillie* J., St., *jellie* U. (sk.) nyugati | westlich (L. *allen* 'nyugaton') (Halász
1891: 91)

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

4) Eliel Lagercrantz (1894–1973) kutatóútjai során egész Lappföldet bejárta, és szinte minden nyelvjárással foglalkozott kisebb-nagyobb mértékben. Munkásságának fő vonulatát nyelvtanok és szótárak teszik ki. 1923-ban déli számi, majd 1929-ben pitei és északi számi grammatika jelent meg tőle. Első szótára, a *Wörterbuch des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen* (1926) a déli számi, pontosabban a déli nyelvjárásnak a norvégiai Wefsen [mai nevén Vefsn] régióban beszélt aldialektusán alapul 3186 címszavával. Felépítésében és módszertanában megegyezik későbbi, 1939-es szótáráéval. (Ld. a 4.8. alfejezetben.)

A szótár égtájnév-anyaga:¹⁹

ÉSZAK: *nǫ̃qr̥t̥* S (Lagercrantz 1364.)

KELET: *hunyli̋* N,G (Lagercrantz 1146.)

DÉL:

NYUGAT:

¹⁹ N – nördliches Gebiet des Wefsenlappischen; G – die nördliche Aussprache von Grane; S – südliches Gebiet des Wefsenlappischen (Lagercrantz 1926)

ÉSZAKKELET: *nǫrRtε-πομπάτo* S 'északkeleti szél' (Lagercrantz 1364.)

DÉLKELET:

DÉLNYUGAT:

ÉSZAKNYUGAT:

5) Az egyik legaktívabb terepkutató, a svéd **Björn Collinder** (1894–1983) 1923 és 1947 között 21 tanulmányúton vett részt a svédországi számiknál, körbejárva egész lakóterületüket. Gyűjtésének egy része szójegyzék formájában látott napvilágot 1943-ban, *Lappisches Wörterverzeichnis aus Härjedalen* címmel. Ebben a legdélebbi alnyelvjárás szókincsét, a Härjedalenban használt dialektust dolgozza fel.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *nuor^ltā* (Collinder 1943: 70)

KELET: *lullen* 'im Osten' (Collinder 1943: 59)

DÉL: *oar^jen* 'im Süden' (Collinder 1943: 72)

NYUGAT: *āllen* 'im Westen' (Collinder 1943: 3)

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

6) Lagercrantz déli számi szótárát a XX. század nyolcvanas éveiben váltotta fel **Gustav Hasselbrink** (1900–1982) karesuandói esperes nagy terjedelmű, kiváló példatárral rendelkező műve. Hasselbrink – aki többek között magyarul is tudott – első jelentős nyelvészeti munkája a Knut Bergslanddal közösen készített déli számi olvasókönyv, amely nyelvtannal és szójegyzékkel kiegészítve segíti a nyelvtanulókat (*Sá-mien lukkeme-gärjá: sydlapsk läsebok med grammatik och ordlista*, 1957).

Hasselbrink fő műve a háromkötetes déli számi nyelvjárási szótár (*Südlappisches Wörterbuch*), amelynek egyik legnagyobb érdeme, hogy az összes déli számi nyelvjárást tárgyalja. Első kötete 1981-ben került ki a nyomdából, szerzője azonban a többi kötet megjelenését már nem élhette meg. A második egy évvel a halála után, a har-

madik 1985-ben jelent meg. Az egyébként kiváló, közel 1500 oldalas, német nyelvű szótár nagy hátránya, hogy nincs szómutatója. A szótárak sarkalatos problémája, hogy a származékszavak vagy összetételek külön címszóként szerepeljenek vagy az adott szócikken belül tömbösítve álljanak. Hasselbrinknél a származékok csillaggal jelezve a címszó alá vannak besorolva.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *nuorte* (Hasselbrink III/1022b)

KELET: *luvlie* (Hasselbrink II/880b), *lávledeh* (Hasselbrink II/842a)

DÉL: *oårjie* (Hasselbrink III/1037b); (*lávledeh* Hasselbrink II/842a)

NYUGAT: *jillie* (Hasselbrink II/791b–792a)

ÉSZAKKELET: *nuortelávledeh* 'Nordostwind' (Hasselbrink III/1023b)

DÉLKELET: *oårjelehlávledeh* 'Südostwind' (Hasselbrink III/1036b–1037a)

DÉLNYUGAT: *oårjelehjälledeh* 'Südwestwind' (Hasselbrink III/1036b–1037a)

ÉSZAKNYUGAT: *nuortejälledeh* 'nordwestlicher Wind' (Hasselbrink III/1023b)

7) A norvég **Knut Bergsland** (1914–1998) az északi és déli számi kutatójaként sokat tett az irodalmi nyelv fejlesztéséért. Az északi számira 1948-ban Israel Ruong (1903–1986) svéd nyelvészszel közösen, később a déli számira pedig már egyedül alkotta meg ábécéjét és lejegyzési módszerét, ezt később északi számi nyelvtanában is felhasználta (*Samisk grammatikk med øvelsesstykker*, 1961). A déli számi irodalmi nyelv fejlődésére nagy hatással volt *Røros-lappisk grammatikk* című nyelvtana (1946) és 1993-as megjelenésű déli számi–norvég szótára (*Åarjelsaemien–daaroen baakoegærja. Sydsamisk–norsk ordbok*), amelyet a déli számi származású **Lajla Mattsson Magga** nyelvészszel, gyerekkönyvíróval közösen jegyez.

Bergsland és Magga több mint 23 ezer címszót tartalmazó középszótárának forrásai elsősorban a korábban megjelent déli számi szótárak és a szerzők saját jegyzetei. Erre a műre is érvényes Zaicz Gábor megállapítása, amelyet egyébként Bergsland nyelvtanával kapcsolatban írt: „annyira egyszerű és világos, amennyire ez a lapp nyelv esetében egyáltalán lehetséges” (Zaicz 1977: 395).

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *noerhte* (Bergsland–Magga 215)

KELET: *luvlie-* (Bergsland–Magga 176)

DÉL: *åarjel-*(Bergsland–Magga 360)

NYUGAT: –

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

8) A Per-Martin Israelsson és Sakka Nejne szerzőpáros munkája 2008-ból a *Svensk–sydsamisk, Sydsamisk–svensk ordbok och ortnamn. Daaroen–åarjelsaemien, Åarjelsaemien–daaroen baakoegärja jih sijjienommh* [Svéd–déli számi, Déli számi–svéd szótár és helynévjegyzék].

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *noerhte*

KELET: *lulnie ~ luvlene; luvlie*

DÉL: *åarjel, åarjetje-*

NYUGAT: *jillie*

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

9) Elsősorban a Bergsland – Magga szótárra épül **Lajla Mattsson Magga** egyedül készített 2009-es norvég–déli számi szótára (*Norsk–sydsamisk ordbok. Daaroen–åarjelsaemien baakoegærja*), de emellett a mai modern élet újabb szókincsét is tartalmazza a több mint 460 oldalas középszótár.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *noerhte* (Magga 256)

KELET: *luvlie* (Magga 459)

DÉL: *åarjel* (Magga 390)

NYUGAT: *jillie* (Magga 445)

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

*

A déli számi szótárak fő- és mellékégtájnevei, táblázatban összefoglalva:

ÉSZAK		
	<i>nuortel</i>	Lindahl–Öhrling 1780: 650a
	<i>nuorta</i>	Halász 1891: 169
	<i>nuor^ltâ</i>	Collinder 1943: 70
	<i>nuorte</i>	Hasselbrink 1981–1985: III/1022b
	<i>noerhte</i>	Bergsland–Magga 1993: 215
	<i>noerhte</i>	Israelsson–Nejne 2008: 215
	<i>noerhte</i>	Magga 2009: 256
KELET		
	<i>lulle</i>	Lindahl–Öhrling 1780: 716b
	<i>lulle</i>	Collinder 1943: 59
	<i>lâvledje</i>	Hasselbrink 1981–1985: II/842a–b
	<i>luvlie</i>	Hasselbrink 1981–1985: II/880b
	<i>luvlie-</i>	Bergsland–Magga 1993: 176
	<i>lulnie, luvlene</i>	Israelsson–Nejne 2008: 204
	<i>luvlie</i>	Magga 2009: 459

DÉL		
	<i>årjel</i>	Lindahl–Öhrling 1780: 687a
	<i>orjil</i>	Halász 1891: 22
	<i>oar^lje</i>	Collinder 1943: 72
	<i>oårjele</i>	Hasselbrink 1981–1985: III/1036b
	<i>åarjel-</i>	Bergsland–Magga 1993: 360
	<i>åarjel</i>	Israelsson–Nejne 2008: 258
	<i>åarjel</i>	Magga 2009: 390
NYUGAT		
	<i>alle</i>	Lindahl–Öhrling 1780: 703b
	<i>jillie</i>	Halász 1891: 91
	<i>ålas</i> 'nach Westen'	Collinder 1943: 2
	<i>jålledje</i>	Hasselbrink 1981–1985: II/762a
	<i>jillie</i>	Hasselbrink 1981–1985: II/791b–792a
	<i>jille</i>	Israelsson–Nejne 2008: 139
	<i>jillie</i>	Magga 2009: 445
ÉSZAKKELET		
	<i>nuortel lullat</i>	Lindahl–Öhrling 1780: 478b
	<i>noerhte-låvledh</i>	Magga 2009: 257
DÉLKELET		
	<i>åarjel-låvledh</i>	Magga 2009
DÉLNYUGAT		
	<i>årjel alat</i>	Lindahl–Öhrling 1780: 687a
	<i>åarjel-jalledh</i>	Magga 2009: 390
ÉSZAKNYUGAT		
	<i>nuortel alat</i>	Lindahl–Öhrling 1780: 478b
	<i>noerhte-jalledh</i>	Magga 2009: 257

4.2. Umei szótárak

Az 1800-as évek végén és az 1900-as évek első felében több alkalommal is jártak umei nyelvterületen nyelvészek (Axel Calleberg, Nils Moosber, Tryggve Sköld és Karl Bernhard Wiklund). Jegyzeteik, céduláik és szógyűjteményeik sajnos máig kiadatlanok, de elérhetőek az Uppsalai Egyetem archívumában (bővebben Larsson 2012).

A német **Wolfgang Schlachter** (1908–1999) nevéhez fűződik az egyetlen, nyomtatásban is megjelent, kizárólag umei adatokat tartalmazó szótár (*Wörterbuch des Waldlappendialektes von Malå und Texte zur Ethnographie*, 1958). Schlachter 1940-es tanulmányútja során az északabbra fekvő lulei számi területeken szeretett volna gyűjteni, azonban a háború okozta viszontagságok miatt a svéd kormány ezt nem hagyta jóvá. Ezért délebbi területekre, az umei számikhoz utazott. A malåi erdei nyelvjárás területén végzett gyűjtése végül a Lexica Societatis Fenno-Ugricae sorozat 14. köteteként jelent meg. Az első umei számi–német nyelvjárási szótár több mint 4300 címszót tartalmaz.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *nuor'ta* (Schlachter 103b)

KELET: *lüllè-* (Schlachter 91a)

DÉL: *årje* (Schlachter 159b)

NYUGAT: *jillè-* (Schlachter 74b)

ÉSZAKKELET: *lüllè-nuor'ta* (Schlachter 91a)

DÉLKELET: *lüllè-årjee* (Schlachter 91b)

DÉLNYUGAT: *jillè-årjee* (Schlachter 75a)

ÉSZAKNYUGAT: *jillè-nuor'ta* (Schlachter 75a)

miehtè- 'West-Ost-Richtung' (Schlachter 94a)

4.3. Pitei szótárak

1) 1896-ban került ki a nyomdából **Halász Ignác** másik jelentős munkája, a *Pitei lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói szójegyzékkel* címet viselő mű. A közel 200 oldalas szójegyzéket – mely felépítésében szinte teljesen megegyezik a déli számi szótár elveivel – 40 oldalnyi nyelvtani rész előzi meg. A szókincs itt is korábbi szövegközlések szótári kivonata. A gyűjtés egyetlen területről, a norvég Saltdal régiójából származik, így csupán egy dialektust fed le.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *norēhta* (Halász 1896: 79)

KELET: *lullē* (Halász 1896: 63)

DÉL: *orjēl* (Halász 1896: 86)

NYUGAT: *allē* (Halász 1896: 4)

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

2) 2016-ban internetes formában²⁰ látott napvilágot **Joshua Wilbur** szótára. Kevés égtájat tartalmaz, de a pitei szókincs feldolgozása fontos célkitűzés. A szótár 8–10 ezer címszót tartalmaz, a pitein kívül svéd, norvég és angol nyelven kereshető.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *nuarrta*

KELET: *lulle*

DÉL: *årrián*

NYUGAT: *alle*

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

²⁰ <http://saami.uni-freiburg.de/psdp/ordbok/home.php>

4.4. Lulei szótárak

Az első lulei szövegek az 1740-es évektől jelentek meg (Rydving 2013: 31). Sokáig kellett várni azonban az első szótár kiadásáig, bár kéziratos munkák már a 18. században keletkeztek, köztük a norvég C. F. Hagerup norvég misszionárius nyelvtana és szójegyzéke (Qvigstad 1899: 18).

1) Az első, teljes mértékben lulei szókincset felölelő mű értékét jelzi, hogy az elmúlt száz évben többször is újra kiadták, legutóbb 2013-ban. Halász bírálója, **Karl Bernhard Wiklund** (1868–1934) nemcsak umei területeken végzett gyűjtéseket, kutatói munkáját tulajdonképpen a luleivel kezdte. 1890-ben megjelent, közel 8000 szavas, 187 oldalas lulei számi–német szótára, a *Lule-lappisches Wörterbuch* gazdag szóanyaggal rendelkezik, ráadásul négy alnyelvjárásból (déli, északi, ill. Jokkmok és Gällivare területek) tevődik össze. Anyagát később Grundström teljes egészében beolvasztotta nagyszótárába, de önmagában is használható a mai napig. – Wiklund nevéhez fűződik a *Lärobok i lappiska språket* (1901, 1915) című kresztomátiaszerű tankönyv, amely szójegyzéket is tartalmaz.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *iktusa pæle* N.G. die nord-, nachtseite eines berges. (Wkl. 1890: 20b); *ir'kēs*, gen. *ir'ka* nord-, schattenseite eines berges. (Wkl. 1890: 21b); *nuor^eota-* (Wkl. 1890: 75b); *sælke-pælu* 'die nordseite eines berges' (Wkl. 1890: 117a)

KELET: *luŕe-* (Wkl. 1890: 60b)

DÉL: *orja-* (Wkl. 1890: 82b)

NYUGAT: *aŕe-* (Wkl. 1890: 4a)

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: *kuoán* 'südöstliches' (Wkl. 1890: 52b)

DÉLNYUGAT: *lRhū-piĕga* 'südwestwind' (Wkl. 1890: 52b)

ÉSZAKNYUGAT: *nuor'tev-alRt* 'nordwestwind' (Wkl. 1890: 75b)

2) Az első számi származású lappológust tisztelhetjük **Harald Grundström** (1885–1960) személyében. Grundström Jokkmokkban lelkészkedett, anyanyelve a lulei volt. Háromkötetes lulei számi szótárának (*Lulelappisches Wörterbuch*, 1946–

1954) alapja egyrészt saját gyűjtése, másrészt beledolgozta elődei, Wiklund és Colinder feljegyzéseit is.

Grundström lulei számi–német–svéd szótárának gazdag szóanyagát az első két kötet tartalmazza, több mint 1500 oldalon. A címszavak mellett Grundström következetesen feltünteti a német mellett a svéd jelentést is. A harmadik kötet a szupplementum, egy körülbelül 4600 szót tartalmazó német regiszter és egy igen alapos, kétszáz oldalas nyelvtani rész, amely a számi ige- és névszóragozást tárgyalja.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: NG¹ *ijábielle* 'Nordseite, Schattenseite'; *iktos* 'Nordseite, Schattenseite'; *irkásj* 'die Seite, die nach Norden od. im Schatten liegt'; *irkes* 'Nordseite, Schattenseite, überhaupt ein Ort, wohin die Sonne gerade (zu einer gewissen Tageszeit) mit ihrem Licht nicht hinkommt'; *irkusj* 'was auf der Nordseite od. Schattenseite ist'; *irkusj bielle* 'Nordseite, Schattenseite'; *itkos* 'Nordseite, Schattenseite'; *kuoltjē* 'Nordwind mit Kälte und Schneeböen'; *nuor'hta-* '(als erstes Glied in Zusammensetzungen) / Norden (SG: Nordosten) gehörend' (Grundström 647a–b); *nuor'hta-lulāt* 'nordösterlicher Wind, Nordost(wind)' (Grundström 647a–b); *nuor'tas* (adv.) 'gegen Norden, nach Norden (hin)' (Grundström 648b); KELET: *luksa* (adv.) 'gegen Südosten', NJ², J 'nach Osten, ostwärts (od. vielmehr meistens; gegen Südosten, da die hiesige Bevölkerung Osten und Westen nach dem Lauf der Flüsse rechnet)' (Grundström 433a); SG, H *luksa-nuor'tas* 'gegen Osten' (Grundström 433a); *lullē* '(als erstes Glied in Zusammensetzungen) östlich, Ost-, ost-';

DÉL: H, J *gasskabäjjváj* 'gegen Süden'; J *gulliv gasskabiejve baktu* 'ich hörte (den Laut) im Süden od. von Süden'; H ill., sg *kaska-paivai*; J *kaska-p^eei^Eve* 1. 'Mittag, Mittagsmahl' 2. H, J *kaska-päi'vāi* 'gegen Süden'; J *kulliv kaska-peivē paktu* 'ich hörte (den Laut) im Süden od. von Süden' (Grundström 186b); *årjās* (adv.) 'gegen, nach Süden, südwärts' (Grundström 1509b)

NYUGAT: *allēn* (Grundström); *tavvēn* (adv.) (= *allēn*) 'im Westen'; NG¹ 'draußen auf dem See'; SG, J, J² 'draußen auf dem od. Fluß (auf tiefem Wasser)';

ÉSZAKKELET: *nuor'hta-* '(als erstes Glied in Zusammensetzungen) / Norden (SG: Nordosten) gehörend' (Grundström 647a–b); SG *nuor'tas* (adv.) 'nach dem Nordosten (hin)' (Grundström 648b)

DÉLKELET: *luksa* (adv.) 'gegen Südosten', NJ², J 'nach Osten, ostwärts (od. vielmehr meistens; gegen Südosten, da die hiesige Bevölkerung Osten und Westen nach dem Lauf der Flüsse rechnet)' (Grundström 433a); J *luksa árjās* 'gegen Südosten' (Grundström 433a); *ár'jēlin-lullēlin* (adv., postp, prep.) 'im Südosten; südöstlich von'

DÉLNYUGAT: *árjās* (adv.) SG, H 'nach Südwest, südwestwärts' (Grundström 1509b)

ÉSZAKNYUGAT: *allenuortta-* (Grundström); SG, H *allēn* (Grundström)

3) A nyelvtanulók számára a mindennapi életben jól használható szótárakat készített **Olavi Korhonen**, a svéd Umeåi Egyetem professzora. A több mint 550 oldalas lulei számi–svéd, svéd–lulei számi szótára (*Bákkogir'je: julevusámes dárrui, dáros julevusábmái. Lulesamisk svensk–svensk lulesamisk ordbok*) 1979-ben jelent meg, majd 2006-ban látott napvilágot eddigi főműve, a lulei számi–svéd, svéd–lulei számi nagyszótár (*Bákkogir'je, julevsámes–dáruij, dáros–julevsábmáj. Ordbok, lulesamisk–svensk, svensk–lulesamisk*).

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *nuortta; irkes*

KELET: *lulle* (adv. *luksa*)

DÉL: *oarjje; (biejvvebielle, oarjeldus 'sydsida')*

NYUGAT: *alle*

ÉSZAKKELET: *nuortasluksa*

DÉLKELET: *luksaoarjās*

DÉLNYUGAT: *oarjealle*

ÉSZAKNYUGAT: *nuorttalalle*

*

A lulei számi szótárak fő- és mellékégtájnevei, táblázatban összefoglalva:

ÉSZAK		
	<i>iktusa pøle</i>	Wiklund 1890: 20b
	'nord-, schattenseite eines berges'	
	<i>ir'kēs</i> 'nord-, schattenseite eines berges'	Wiklund 1890: 20b
	<i>nuor^eota-</i>	Wiklund 1890: 75b

	<i>sælkı- pæli</i>	Wiklund 1890: 117a
	'die nordseite eines berges'	
	<i>ijábielle</i>	Grundström 1946–50
	<i>irkásj</i> ²¹	Grundström 1946–50
	<i>irkes</i> ²²	Grundström 1946–50
	<i>iktos</i> 'Nordseite, Schattenseite'	Grundström 1946–50
	<i>guolltje</i> ²³	Grundström 1946–50
	<i>irkes</i>	Korhonen 2006
	<i>nuortta</i>	Korhonen 2006
KELET		
	<i>luḷe-</i>	Wiklund 1890: 60b
	<i>lullē</i>	Grundström 1946–50: 434a
	<i>lulle</i>	Korhonen 2006
DÉL		
	<i>orja-</i>	Wiklund 1890: 82b
	<i>årjātj</i>	Grundström 1946–50: 1510a
	<i>gasskabäjjvváj</i>	Grundström 1946–50: 186b
	<i>oarjje</i>	Korhonen 2006
NYUGAT		
	<i>aḷe-</i>	Wiklund 1890: 4a
	<i>alás</i>	Grundström 1946–50
	<i>tavvēn</i> 'im Westen'	Grundström 1946–50: 1096a
	<i>alle</i>	Korhonen 2006
ÉSZAKKELET		
	<i>nuor'hta-lulāt</i>	Grundström 1946–50: 647a–b
	<i>nuortasluksa</i>	Korhonen 2006
DÉLKELET		
	<i>kuṵán</i>	Wiklund 1890: 52b

²¹ 'die Seite, die nach Norden od. im Schatten liegt'

²² 'Nordseite, Schattenseite, überhaupt ein Ort, wohin die Sonne gerade (zu einer gewissen Tageszeit) mit ihrem Licht nicht hinkommt'

²³ 'Nordwind mit Kälte und Schneeböen'

DÉLNYUGAT	<i>lulnē</i>	Grundström 1946–50: 435a
	<i>år'jēlin-lullēlin</i>	Grundström 1946–50: 1511a
	<i>luksaoarjās</i>	Korhonen 2006
ÉSZAKNYUGAT	<i>lahu-pļēga</i>	Wiklund 1890: 52b
	<i>luksa</i>	Grundström 1946–50: 433a
	<i>oarjealle</i>	Korhonen 2006
	<i>nuər'tēv-alet</i>	Wiklund 1890: 75b
	<i>alle</i>	Grundström 1946–50
	<i>allenuortta</i>	Korhonen 2006

4.5. Északi számi szótárak

1) Knud Leem dán alapú szótárát norvégra dolgozta át és egészítette ki **Niels Vibe Stockfleth** (1787–1866); nyelvtana (1840) és norvég–számi szótára (*Norsk–Lappisk ordbog*, 1852) színvonala azonban hullámzó (Qvigstad 1899: 23). Szókincse Lakó (1986: 12) megítélése szerint nem sok új szót tartalmaz Leem anyagához képest, azonban számos példát és kifejezést vesz fel az egyes címszavakhoz. Stockfleth munkája mégis úttörő a helyesírás tekintetében, amelyet Rasmus Rask hatására alkotott meg. Rask Leem helyesírását dolgozta át Stockfleth-tel és Hans Morten Kollpuszal közösen. Rask az addig teljes mértékben latin betűkészletbe többek között szláv betűk kölcsönzését ajánlotta. A számi helyesírásba így kerültek be a következő mássalhangzók: *đ, t, η*; illetve megkülönböztették a rövid és hosszú szibilánsokat és affrikátákat (*s, c, ȝ; š, č, ž*), igaz, utóbbi három nehézkes nyomdai kivitelezése helyett a *sh, ch, zh/zh* karaktereket alkalmazták (Svonni 2013b: 14).

Később Stockfleth tanítványa és munkájának folytatója, Friis nemcsak Stockfleth szótárának anyagát dolgozta fel saját számi–latin–norvég szótárába, hanem helyesírását továbbgondolva megalkotta a mai helyesírás alapját.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *davve*; *lossaš*; *sævdnjaš*; *gaskija guovllo*; (Sv.) *nuort*²⁴; (Sv.) *quoksekaseh* 'nordlig'; (*davvebælle*, (Sv.) *itka, itkes*; *irka irkes*; *nuortaš pele* 'nordside') (Stockfleth 458)

KELET: *bævčča*; *iđđedes guovllo*; (Sv.) *lulle* (Stockfleth 886b)

DÉL: *oarjes*; *lulle*; *rafte*; *made*, *madebieg*; *čuovgaš*; (Sv.) *orjel*; *peivepele* (Stockfleth 687–688); (*oarjes*; *oarjalaš*; *maddelaš*; *lulelaš*; *uccenag*; (Sv.) *orjel* 'sydlig'; *bæivve*-, *rafte bælle*, (Sv.) *peivepele* 'sydside') (Stockfleth 688a)

NYUGAT: *viester*, *vest*; *bæive illošæme guovllo*; (Sv.) *alle* (Stockfleth 853b)

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: *lulas*; *madas* (Stockfleth 688a)

DÉLNYUGAT: (Sv.) *orjelasat* (Stockfleth 688a)

ÉSZAKNYUGAT: –

²⁴ Ezek az adatok Lindahl-Öhring szótárból valók.

2) A lappológiát kezdetben hittérítők művelték, de a későbbi munkát már nyelvészek végezték. Közülük a norvég **Jens Andreas Friis** (1821–1896) volt az első, aki kizárólag nyelvészeti megközelítésből készítette szótárát. Több népköltészeti és szókincsgyűjtésen vett részt, bejárta Norvégia számik lakta területeit, gazdag gyűjteménye és sok, nyomtatásban megjelent műve jelzi termékenységét. Munkái közül jelentős a számi nyelvtana, a finnmarki *Lappisk grammatik* (1856), a *Lappiske sprogrøver* (amely mesék, közmondások és találós mesék gyűjteménye, 1856), de legfontosabb a 868 oldalas szótára, amely *Lexicon Lapponicum cum interpretatione latina et norvegica* (1887) címmel jelent meg (Halász 1887–90: 145–153, Zsirai 1937: 573).

A hatalmas terjedelmű számi–latin–norvég szótár több nyelvjárás anyagát tartalmazza. Sokáig egyeduralkodó volt, de később is a számi kutatások egyik alapművének számított, emellett sokáig az északi számi irodalmi nyelv helyesírásának az etalonja volt. Felhasználta Stockfleth és Rask helyesírását, azonban kevésbé részletező betűkészlettel. Összességében elmondható, hogy egyszerűbb hangjelölési rendszert alkalmaz, aminek előnye a könnyebb használhatóság, míg hátránya, hogy a nyelvjárások hangtani különbségei sokszor elvesznek, ezáltal nyelvészeti munkák alapjául sem szolgálhat teljes biztonsággal.

A számi szókincs kapcsán fontos kérdés a jövevényszavak és az ősi/belső keletkezésű szavak viszonya. Friis szótára előszavában megjegyzi, hogy a forrásként használt Lindahl – Öhrling-szótárral kritikusan járt el, mivel utóbbi szerinte indokolatlanul sok svéd szót vesz fel, miközben azoknak számi megfelelői is használatban vannak.

Friis nagyon gazdag és alapos szóanyagot állított össze. Saját expedíciói során (1845–1854) – kezdetben karjalai földön, majd inkeri, észt és finn vidékeken – a népdalok feljegyzése mellett helyneveket is gyűjtött. Az oroszországi számiknál tett útjai során 21 mesét és mondát gyűjtött össze a teri számi dialektusból, emellett még egy kevéske anyagot Akkala (Imandra) és Notozero környékéről. Ezekhez később lexikai és grammatikai megjegyzéseket fűzött, azonban anyagának kiadására soha nem került sor. Friis északi szótára így tehát keleti számi (feltehetően kildini) példakkal egészült ki. A saját gyűjtése mellett felhasznált számos, addig nyomtatásban nem elérhető művet is, mint David Emmanuel Daniel Europaeus (1820–1884) kéziratát is, aki Lönnrot segítőjeként több népdalgyűjtésen vett részt. Emellett feldolgozta az elődök szótárait is, köztük Lindhal – Öhrling, Leem és Stockfleth köteteit.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *davve*; (dial.) *nuortta*

KELET: *nuortta*; (Sv.) *lulle*; *bævča*

DÉL: *lulle*; *madde*; (dial.) *oarje*

NYUGAT: *viesta*; (Sv.) *alle*

ÉSZAKKELET: *nuortta*

DÉLKELET: *lulle*

DÉLNYUGAT: *oarje*

ÉSZAKNYUGAT: –

3) A számik őstörténetével, valamint a számi nyelv skandináv jövevényszavainak kérdéskörével foglalkozott **Just Knud Qvigstad** (1853–1957) norvég nyelvész és folklorista – aki rövid ideig hazája vallás- és oktatásügyi minisztere is volt – *Nordische Lehnwörter im Lappischen* (1893) című művében. (Életéről bővebben Lakó 1958a: 214–215.) Gyűjtéseit és a munkáiban fellelhető szóanyagot végül Konrad Nielsen emelte be északi számi nagyszótárába.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: D *nuör'ta* ; *tavval* (Qvigstad 1893: 248)

KELET: *aūsta* (Qvigstad 1893: 95); T *ta'vvele-pink* (Qvigstad 1893: 248)

DÉL: T *nuör'ta* (Qvigstad 1893: 248)

NYUGAT: *væssta* (Qvigstad 1893: 354)

ÉSZAKKELET: É *nuör'ta* (Qvigstad 1893: 248)

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

4) Nemcsak az északi, hanem az egész számi lexikográfia számára mérföldkönek számít **Konrad Nielsen** (1875–1953) norvég nyelvész munkássága. Ezt többek között olyan művek jelzik, mint háromkötetes norvég nyelvű számi nyelvkönyve (*Lærebok i lappisk*, 1926–1929) vagy a nagyszótára, amely napjainkban is nélkülözhetetlen segédeszköze a nyelvészeknek.

Nielsen számiknál tett kutatóútjai 1898–1899-ben kezdődtek, és érintették Norvégiában Polmak, Karasjok és Kautokeino számik lakta területeit. Gyűjtésének fő időszaka 1906 és 1911 közé esett. E munka eredménye a *Lappisches Wörterbuch nach den Dialekten von Polmak, Karasjok und Kautokeino*, amely 1913-ban jelent meg. Munkáját folytatva, egyre gazdagodó anyagába beemelte Qvigstadnak a számi jövővényszavait tárgyaló munkája szóanyagát is. Az óriási terjedelmű, együttesen 2300 oldalas szótár 1932 és 1938 között, három kötetben jelent meg, *Lappisk ordbok grunnet på dielektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino* címmel. A negyedik rész, a fogalmi körök szerinti mutató Asbjørn Nesheim közreműködésével 1956-ban látott napvilágot (ebben kaptak helyet az egyéb kiegészítő anyagok is). Az ötödik kötet (1962) – szintén Nesheim szerkesztésében – a korábbi részek javításait és pótlásait tartalmazó szupplementum. Az öt kötet összefoglaló címe: *Lappisk Ordbok – Lapp Dictionary*.

A számi címszót után a nyelvjárási alakok sorakoznak, majd a címszó angol és norvég jelentései állnak. A számi nyelvjárási adatokat Nielsen angolul és norvégul gyakran csak körülírással tudta visszaadni.

Nielsen hangjelölési rendszere nyelvészeti szempontból nagyon pontos, de ezzel együtt – számi nyelvről lévén szó – bonyolult, mindennapi használatra nehezen alkalmas. Nielsen azt remélte, hogy az ő helyesírása szolgál majd az irodalmi ortográfia alapjául, de szótárának megjelenése után is Friis helyesírása maradt használatban (és ezzel tulajdonképpen kezdetét vette a különböző számi dialektusokra kidolgozott irodalmi átírások versenye).

A 4. kötet, a fogalmi körök szerinti angol és norvég nyelvű mutató voltaképpen a számi szókincs fényképekkel és rajzokkal illusztrált tematikus áttekintése. A norvég és az angol indexek egyenként közel 3300 címszót tartalmaznak. Nielsen szótára a mindennapi élő számi nyelv tükröi. Munkájával megszületett az első terjedelmes, gyakorlati szempontok szerint készült számi nagyszótár, amiről a korabeli és későbbi nyelvészek is csak az elismeréssel szóltak (l. Zsirai 1937: 575–576, Lakó 1941–1943b, 1958, 1986: 6, 20–21). Nielsen adatai ma is jól használhatók a nyelvtörténeti kutatásokban. Munkájának értékét elismerve Sammallahti is Nielsen szótára alapján készítette el az északi számi regiszterét *North Saami Resource Dictionary* (2002) című munkájában.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *dâvve* (Nielsen I/502); *ijâ-bællě* 'észak' (Nielsen I/368–369);
 KELET: *nuortâ* ~ *nuorte* (Nielsen III/133, 136); *qwtâ* = *nuorte* (Nielsen III/219)
 DÉL: *lulle* (Nielsen II/570–571); *madde* ~ *maddã* (Nielsen II/608, 610);
 NYUGAT: *oarje* (Nielsen III/170); *væsta* 'nyugati (ember), nyugathoz tartozó; (ritkán) nyugat' (Nielsen III/850–851);

ÉSZAKKELET: *nqwræn* (Nielsen III/124);

DÉLKELET: *nuortâ* ~ *nuorte* Polmak-dialekten (Nielsen III/133, 136);

DÉLNYUGAT: *oarje* (Nielsen III/170);

ÉSZAKNYUGAT: –

5) Pekka Lukkari számi–finn szótára (*Sami–suoma satnegirji*) 1974-ben jelent meg. Ennek javított és bővített kiadása, közel 8400 címszóval (*Sami–suoma sadnekirji. Saamelais–suomalainen sanakirja*, 1977) három évvel később, majd ugyanebben az évben ennek „párja”, a finn–számi szótár (*Suoma–sami sadnekirji. Suomalais–saamelainen sanakirja*, 1977) is napvilágot látott. Lukkari eredeti terve szerint hiánypótlási szándékkal 1000 szavas szójegyzéket akart összeállítani, de a munka kinőtte a kereteit, és végül nyolcszorosára duzzadva került nyomtatásba. Külön tudománytörténeti érdekessége e műveknek a számi nyelvű előszó, ez a számi lexikológia évszázadai során az első ilyen eset.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *tâvvi*

KELET: *nuorti* ~ *nuorta*; *ovstas* 'itään'

DÉL: *lulli*; *maddi*

NYUGAT: *oarji*; *viestar*

ÉSZAKKELET: *tâvvenuorta*

DÉLKELET: *maddanuorta*; *lullenuorta*

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: *tâvveoarji*

6) A norvégoknak Stockfleth 1852-es norvég–számi szótára után több mint 120 évig kellett várniuk egy újabb műre. **Thor Frette** norvég–számi szótára (*Norsk–*

samisk ordbok. Dárugiel–sámigiel sádnigirji, 1975) 203 oldalon 11 ezer norvég címszót tárgyal, melyek nagyrészt saját gyűjtései. A munka számos olyan, a mindennapi beszédhasználatban meglévő szót is tartalmaz, melyek itt adatolhatók először. A szótár használata talán éppen ezért terjedt el széles körben nemcsak Norvégiában, hanem a szomszédos Svédországban is.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *davvi*

KELET: *nuorti*

DÉL: *lulli*

NYUGAT: *oarji*

ÉSZAKKELET: *davvinuorta*

DÉLKELET: *lullinuorta*

DÉLNYUGAT: *lulli-oarji*

ÉSZAKNYUGAT: *davvi-oarji*

7) Tuomas Magga és Ritva Toropainen 1977-ben egy rövid, 92 oldalas szójegyzéket jelentetett meg, *Suomalais-saamelainen keskeinen sanaluettelo* [A legfontosabb finn–számi szavak jegyzéke] címmel. Magga *Lærebok i Lappisk* címmel Lukkarival is készített nyelvkönyvet, ez finnül is megjelent *Saamen kielen kielioppi* [Számi nyelvtan] címmel.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *tâvvi*

KELET: *nuortâ*

DÉL: *lulli*

NYUGAT: *oarji*

ÉSZAKKELET: *tâvvenuortâ*

DÉLKELET: *lullenuortâ*

DÉLNYUGAT: *lulleoarji*

ÉSZAKNYUGAT: *tâvveoarji*

8) Szintén kis terjedelmű szótár **Nils Jernsletten** 1973-as iskolai számi–norvég szótára, a *Samisk–norsk ordliste*. Lukkarihoz hasonlóan számi nyelvű előszóval köszönti az olvasókat, melyet egy közel 3800 címszavas szójegyzék követ. Az északi számi dialektusban megadott szócikkekhez nem tartoznak kiegészítések, sem példák, sem magyarázatok. A címszó után a norvég jelentés áll.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *davvi*

KELET: *nuorta*

DÉL: *lulli; máddi*

NYUGAT: *oarji*

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

9) **Pekka Sammallahti** a jelenkori számi lexikológia (és tágabban véve is a számi nyelvészet) legkiemelkedőbb alakja. Ezidáig tizenhat kitűnő szótár létrehozója – ebből nyolcat önállóan, nyolcat társszerzőkkel készített.²⁵ Sammallahti, lexikológiai

²⁵ Önálló művei sorrendben a következők: 1. az oktatás terminológiáját tartalmazó szójegyzék (*Skuvlaterminologija, gaskaboddosaš čoakkaldat*, 1982); 2. finn–számi szótár (*Suoma–sámi sátnelistu, oahppagirjebargguid várás*, 1984); 3. számi–finn szótár (*Sámi–suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja*, 1989); 4. az informatika szótára (*Dihtorsánit*, 1990); 5. számi–finn–számi szótár (*Sámi–suoma–sámi sátnegirji. Saamelais-suomalais-saamelainen sanakirja*, 1993); 6. „három az egyben” szótára (*North Saami Resource Dictionary*, 2002); 7. nyelvészeti terminusok szótára (*Gielladutkama terminologijja*, 2007); 8. szóvégmutato szótár (*Inarinsaamen käänteissanakirja. Inari Saami Reverse Dictionary*, 2007). Társszerzős művei: 9. Matti Morottajával készített inari számi–finn–inari számi iskolai szótára (*Säämi–suoma–säämi škovlasäikirje. Inarinsaame-suomi–inarinsaame koulusanakirja*, 1983); 10. Helena Valkeapäävel: *Giellaoahppi sátnelistu: sámegiela 1400 dábbáleamos sáni*, 1984; 11. a Jouni Mosnikoff-fal közösen írt kolta számi–finn szótár (*U'cc sääm-lää'dd sää'nnkēarjaž. Pieni koltansaame–suomi sanakirja*, 1988); 12. ugyancsak Mosnikoff-fal a finn–kolta számi szótár (*Suomi–koltansaame sanakirja. Lää'dd–sää'm sää'nnkē'rjj*, 1991); 13. Anasztaszija Hvorosztuhinával egy kildini számi–finn szótár (*Unna sámi-sám' sátnegirjjás. Удуб сáмь–сáми соагкнэгка*, 1991); 14. ismét Morottajával inari számi–finn szótár (*Säämi–suomá sänikirje. Inarinsaamelais-suomalainen sanakirja*, 1993); 15. Klaus Peter Nickellel északi számi–német szótár (*Sámi–duiskka sátnegirji. Saamisch–deutsches Wörterbuch*, 2006); 16. ugyancsak

munkásságát felhasználva többek között az északi és kolta számi irodalmi nyelvek fejlesztője is, nyelvújító, a modern számi terminológia kutatója, aki vallja, hogy a létrehozott új kifejezések csupán javaslatok, lehetőségek, s az, hogy megmaradnak-e a mindennapi használatban, a nyelv önálló élete során dől el.

Sammallahti – aki először az északi, majd a kolta és inari számit is elsajátította (Keresztes 2007: 202) – szótárai finnel, némettel vagy angollal párosított, több nyelvjárást is lefedő kis- és középszótárak.

Pekka Sammallahti **1989-es számi–finn** (*Sámi–suoma sátnegirji. Saamelais–suomalainen sanakirja*) szótára 35 ezer címszóval, 541 oldalon tárja elénk a számik hagyományos és modern életét is bemutató szókincsét, emellett több mint 700 személy- és helynevet is tartalmaz. A szótár az északi számi szókészletét tárgyalja, kisebb mértékben Nielsen szótárán, nagyobb mértékben saját gyűjtésén alapul (Sammallahti 55 embernek mondott köszönetet a segítségéért). A gyűjtések során lefedett terület Finnország legészakibb csücske és Észak-Norvégia, Finnmark vidéke, egészen az Északi-Jeges-tenger partvidékéig.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *davá-*; (Sv.) *nuorta*; *ijabaellę* ’yõnpuoli, pohjoispuoli (esim. tunturin)’

KELET: *nuorta*; (Sv.) *lulli*

DÉL: *lulli*; *máddi*; (Sv.) *oarji*

NYUGAT: *viesttar*; *oarji*; (Sv.) *davá-*

ÉSZAKKELET: *davvenuorti*; *nuortadavvi*; *novrrán* ’koillinen; koillistuuli’

DÉLKELET: *máttanuorti*; (Sv.) *oarjelulli*

DÉLNYUGAT: *máttaoarji*; *oarjelulli*

ÉSZAKNYUGAT: *davveoarji*; *oarjedavvi*

10) Sammallahti 1993-as számi–finn–számi szótára (*Sámi–suoma–sámi sátnegirji. Saamelais–suomalais–saamelainen sanakirja*) könnyen kezelhető, jó elrendezésű, példákkal megvilágított anyag. Az északi számi nyelvjáráson alapuló kézisztár számi–finn részében 12 ezer, finn–számi anyagában több mint 20 ezer adat szerepel.

Nickellel a német–északi számi szótár (*Duiskka–sámi sátnegirji. Deutsch–saamisches Wörterbuch*, 2008).

A szótár függelékben 900 címszavas helynévtár, névszó- és igeragozási típusok és ragozási paradigmák kaptak helyet.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *davvi*, (Sv.) *nuorta*; (esim. tunturin) *ijabeallē* 'pohjoispuoli'

KELET: *nuorta* ~ *nuorti*, (Sv.) *lulli*

DÉL: *lulli*, *máddi*

NYUGAT: *oarji*, *viesttar*

ÉSZAKKELET: *nuortadavvi*, *davvenuorti*, (Sv.) *nuortalulli*

DÉLKELET: *nuortalulli*, *máttanuorti*, (Sv.) *oarjelulli*

DÉLNYUGAT: *oarjelulli* ~ *máttaoarji* ~ *máttaviesttar*

ÉSZAKNYUGAT: *oarjedavvi* ~ *davveoarji* ~ *davveviesttar*

11) 1995-ben jelent meg egy 35 ezer címszót tartalmazó északi számi–norvég – saját meghatározásuk szerint – nagyszótár (*Sámi–dáru sátnegirji. Samisk–norsk ordbok*), szerzői **Brita Kåven**, **Johan Jernsletten**, **Ingrid Nordal**, **John Henrik Eira** és **Aage Solbakk**. A szótár gyakorlati használatra, a nyelvtanulók, fordítók segítésére jött létre. A szerzők elsősorban a mindennapi élet szavait igyekeztek összegyűjteni a rendelkezésre álló tankönyvek, tananyagok alapján, és ezt egészítették ki Nielsen szótárának adataival. 2000-ben megjelent a párja is, a 25 ezer címszót tartalmazó norvég–északi számi nagyszótár (*Stor norsk–samisk ordbok. Dáru–sámi sátnegirji*), ennek szerkesztője **Brita Kåven**. A két szótár ugyanazokat az égtájmegnevezéseket tartalmazza, hiába áll kevesebb címszóból a norvég–északi számi kiadvány. A szótár érdekessége, hogy olyan égtájnév is szerepel benne, ami Sammallahti szótáraiban nem (míg Stockflethnél igen). Azonban Sammallahtival ellentétben ezek a kiadványok nem különböztetik meg a kizárólag a svéd területen használt/ismert északi számi kifejezéseket.

A szótár égtájnév-anyaga:²⁶

ÉSZAK: *davvi*

²⁶ Az újabb szótáraknál a keresetőség nem ütközik akadályba, ezek felhasználóbarát kiadványok, így nem tartottam indokoltnak az oldalszámok külön jelölését.

KELET: *beavža; nuorta; ovsta*

DÉL: *lulli; mátta; oarji*

NYUGAT: *veasta, viesttar; davvi; oarji*

ÉSZAKKELET: *davásnuorttas; nuortidavvi; novrra(biegga)*

DÉLKELET: *máddinnuortan*

DÉLNYUGAT: *máddinoarjin*

ÉSZAKNYUGAT: *oarjedavvi; davveoarji*

12) 2008-ban jelent meg a Webster's amerikai szótársorozat gondozásában egy északi–számi angol szótár (*Webster's Saami–English Thesaurus Dictionary*), **Philip Parker** szerkesztésében, angol–számi szómutatóval. A több mint 300 oldalas, 3508 címszót tartalmazó szótár jól van felépítve. Az előszóban külön hangsúlyozzák, hogy a könyv számi anyanyelvűek számára, az angol nyelv tanulását elősegítendő készült, de remélhetőleg a számi nyelvtanulás eszközeként is érvényesül a későbbiekben.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *davvi*

KELET: *nuorti*

DÉL: *máddi*

NYUGAT: *oarji*

ÉSZAKKELET: *davvenuorti*

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: *davveoarji*

13) Az iskolai szótárak sorát gazdagítja a számi nyelv professzora, **Mikael Svonni** számi–svéd szótára (*Sámegiel–ruotagiel skuvlasátnelistu. Samisk–svensk skolordlista. Sámiskuvlastivra*, 1984), illetve 1990-es számi–svéd, svéd–számi iskolai szótára (*Sátnegirji, sámi–ruota, ruota–sámi. Samisk–svensk, svensk–samisk ordbok*, 1990).

A 2013-ban megjelent kiadás 15 ezer számi címszót tartalmaz, szintén oda-vissza szótár. Égtájnévanyaga mindegyik műben ugyanaz. Az északi számin belül megkülönbözteti a csak svéd területen ismert kifejezéseket.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *davvi*; (Sv.) *nuorta*

KELET: *nuorta*; (Sv.) *lulle*

DÉL: *mátta*; *lulle*; (Sv.) *oarjjá*

NYUGAT: *oarji*; (Sv.) *davvi*

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

14) A nyelvtanulók körében gyakran használt szótár a **Randi Romsdal Balto** nevéhez kötődő norvég-számi iskolai szótár (*Norsk-samisk skoleordbok. Dáru-sámi skuvlasátnegirji*, 1997, 2015). Elterjedt és ismert kiadvány, a 2015-ös kiadást használtam.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *davvi*

KELET: *nuorta*; *beavža*

DÉL: *lulli*; *máddi*

NYUGAT: *oarji*

ÉSZAKKELET: *davásnuorttas*

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: *davásoarjjás*

*

Az északi számi szótárak fő- és mellékégtájnevei, táblázatban összefoglalva:

ÉSZAK		
	<i>davve</i>	Stockfleth 1852: 458b
	<i>lossaš</i>	Stockfleth 1852: 458b
	<i>sævdnjaš</i>	Stockfleth 1852: 458b
	<i>gaskija guovllo</i>	Stockfleth 1852: 458b
	<i>nuort</i> (Sv.)	Stockfleth 1852: 458b
	<i>itka, itkes, irka</i> (Sv.) 'nordside'	Stockfleth 1852: 458b
	<i>quoksekaseh</i> (Sv.) 'nordlig'	Stockfleth 1852: 458a
	<i>dâvve</i>	Nielsen 1932–38: 502a
	<i>ijâ-bællě</i>	Nielsen 1932–38: 369a
	<i>davvi</i>	Jernsletten 1973
	<i>tâvvi</i>	Lukkari 1974: 136a
	<i>davvi</i>	Frette 1975: 103b
	<i>tâvvi</i>	Magga–Tor. 1977: 58b
	<i>davá-</i>	Sammallahti 1989: 99a
	<i>ijabaellę</i> 'yönpuoli, pohjoispuoli'	Sammallahti 1989: 224a
	<i>nuorta</i> (Sv.)	Sammallahti 1989: 327a
	<i>davvi</i>	Sammallahti 1989: 411a
	<i>nuorta</i> (Sv.)	Sammallahti 1989: 411a
	<i>davábeallę;</i>	Sammallahti 1989: 411b
	<i>ijabaellę</i> 'pohjoispuoli' (Sv.)	Sammallahti 1989: 411b
	<i>davvi</i>	Balto 1997
	<i>davvi</i>	Kåven 2000
	<i>davvi</i>	Parker 2008
	<i>davvi</i>	Svonni 2013
	<i>nuorta</i> (Sv.)	Svonni 2013
KELET		
	<i>beavža</i>	Stockfleth 1852: 886b
	<i>iđđedes guovllo</i>	Stockfleth 1852: 886b
	<i>lulle</i> (Sv.)	Stockfleth 1852: 886b
	<i>nuorta</i>	Nielsen 1932–38:
	<i>owsta</i>	Nielsen 1932–38: 219a

DÉL

<i>nuorta</i>	Jernsletten 1973
<i>nuorta, nuorti</i>	Lukkari 1974: 56b
<i>ovstas</i> 'itään'	Lukkari 1974: 56b
<i>nuorti</i>	Frette 1975: 201b
<i>nuortâ</i>	Magga–Tor. 1977: 19a
<i>lulli</i> (Sv.)	Sammallahti 1989: 271b
<i>nuorta</i>	Sammallahti 1989: 327a
<i>nuorta ~ nuorti</i>	Sammallahti 1993: 270a
<i>nuorta</i>	Balto 1997
<i>beavža</i>	Balto 1997
<i>beavža</i>	Kåven 2000
<i>ovsta</i>	Kåven 2000
<i>nuorti</i>	Parker 2008
<i>nuorta</i>	Svonni 2013
<i>lulle</i> (Sv.)	Svonni 2013
<i>oarjes</i>	Stockfleth 1852: 687b–688a
<i>lulle</i>	Stockfleth 1852: 687b–688a
<i>rafte</i>	Stockfleth 1852: 687b–688a
<i>made(bieg)</i>	Stockfleth 1852: 687b–688a
<i>čuovgaš</i>	Stockfleth 1852: 687b–688a
<i>peivepele</i> (Sv.)	Stockfleth 1852: 688a
<i>uccenag</i> 'sydlig'	Stockfleth 1852: 688a
<i>lulle</i>	Nielsen 1932–38: 570a–571b
<i>madde</i>	Nielsen 1932–38: 610b
<i>maddi</i>	Jernsletten 1973
<i>lulli</i>	Jernsletten 1973
<i>maddi;</i>	Lukkari 1974: 41b
<i>lulli</i>	Lukkari 1974: 41b
<i>lulli</i>	Frette 1975: 165b
<i>lulli</i>	Magga–Tor. 1977:
<i>lulli</i>	Sammallahti 1989: 271b
<i>máddi</i>	Sammallahti 1989: 281a

<i>oarji</i> (Sv.)	Sammallahti 1989: 335a
<i>lulli</i>	Sammallahti 1993: 239b
<i>máddi</i>	Sammallahti 1993: 239b
<i>lulli</i>	Balto 1997
<i>máddi</i>	Balto 1997
<i>lulli</i>	Kåven 2000
<i>mátta</i>	Kåven 2000
<i>oarji</i>	Kåven 2000
<i>máddi</i>	Parker 2008
<i>mátta</i>	Svonni 2013
<i>lulle</i>	Svonni 2013
<i>oarjjá</i> (Sv.)	Svonni 2013

NYUGAT

<i>viester; vest</i>	Stockfleth 1852: 853b
<i>bæive illošæme guovllo</i>	Stockfleth 1852: 853b
<i>alle</i> (Sv.)	Stockfleth 1852: 853b
<i>oarje</i>	Nielsen 1932–38: 170a
<i>viestâr</i>	Nielsen 1932–38: 763a
<i>oarji</i>	Jernsletten 1973
<i>viestar; veästa</i>	Lukkari 1974: 106a
<i>oarji</i>	Lukkari 1974: 106a
<i>oarji</i>	Frette 1975: 194b
<i>oarji</i>	Magga–Tor. 1977: 43b
<i>oarji</i>	Sammallahti 1989: 335a
<i>viesttar</i>	Sammallahti 1989: 473b
<i>oarji</i>	Sammallahti 1993: 352a
<i>viesttar</i>	Sammallahti 1993: 352a
<i>oarji</i>	Balto 1997
<i>veasta, viesttar</i>	Kåven 2000
<i>davvi</i>	Kåven 2000

ÉSZAKKELET	<i>oarji</i>	Kåven 2000
	<i>oarji</i>	Parker 2008
	<i>oarji</i>	Svonni 2013
	<i>davvi</i> (Sv.)	Svonni 2013
DÉLKELET	<i>nowran</i>	Nielsen 1932–38: 124a
	<i>tâvvenuorta</i>	Lukkari 1974: 80a
	<i>davvinuorta</i>	Frette 1975: 104a
	<i>tâvvenuortâ</i>	Magga–Tor. 1977: 31a
	<i>davvënuorti</i>	Sammallahti 1989: 100a
	<i>nuortadavvi</i>	Sammallahti 1989: 327b
	<i>novrrán</i>	Sammallahti 1989: 325b
	<i>nuortadavvi</i> , (Sv.) <i>nuortalulli</i>	Sammallahti 1993: 308a
	<i>davvënuorti</i>	Sammallahti 1993: 308a
	(Sv.) <i>nuortalulli</i>	Sammallahti 1993: 308a
	<i>davásnuorttas</i>	Balto 1997
	<i>davásnuorttas</i>	Kåven 2000
	<i>nuortidavvi</i>	Kåven 2000
	<i>novrra(biegga)</i>	Kåven 2000
	<i>davvenuorti</i>	Parker 2008
DÉLNYUGAT	<i>nuortâ</i>	Nielsen 1932–38: 133b
	<i>maddanuorta</i>	Lukkari 1974: 62b
	<i>lullenuorta</i>	Lukkari 1974: 62b
	<i>lullinuorta</i>	Frette 1975: 165b
	<i>lullenuortâ</i>	Magga–Tor. 1977: 22a
	<i>máttanuorta</i>	Sammallahti 1989: 285b
	<i>oarjelulli</i> (Sv.)	Sammallahti 1989: 335a
	<i>nuortalulli</i>	Sammallahti 1993: 282a
	<i>máttanuorti</i>	Sammallahti 1993: 282a
	<i>oarjelulli</i> (Sv.)	Sammallahti 1993: 282a
	<i>máddinnuortan</i>	Kåven 2000

ÉSZAKNYUGAT

<i>oarje</i>	Nielsen 1932–38: 170a
<i>lulli-oarji</i>	Frette 1975: 165b
<i>lulleoarji</i>	Magga–Tor. 1977: 42a
<i>máttaoarji</i>	Sammallahti 1989: 285b
<i>oarjelulli</i>	Sammallahti 1989: 335a
<i>oarjelulli</i>	Sammallahti 1993: 345a
<i>máttaoarji</i>	Sammallahti 1993: 345a
<i>máttaviesttar</i>	Sammallahti 1993: 345a
<i>máddinoarjin</i>	Kåven 2000
<i>tâvveoarji</i>	Lukkari 1974: 103a
<i>davvi-oarji</i>	Frette 1975: 104a
<i>tâvveoarji</i>	Magga–Tor. 1977: 42b
<i>davvęoarji</i>	Sammallahti 1989: 100a
<i>oarjedavvi</i>	Sammallahti 1989: 335a
<i>oarjedavvi</i>	Sammallahti 1993: 347a
<i>davvęoarji</i>	Sammallahti 1993: 347a
<i>davvęviesttar</i>	Sammallahti 1993: 347a
<i>davásoarjjás</i>	Balto 1997
<i>oarjedavvi</i>	Kåven 2000
<i>davvęoarji</i>	Kåven 2000
<i>davveoarji</i>	Parker 2008

4.6. Inari szótárak

Az inari számi iránti érdeklődés csak a 19. század második felében vette kezdetét. Az első mű Edvard Wilhem Borg tollából 1859-ben látott napvilágot (*Anar sämi kiela aapis kirje ja doctor Martti Lutherus Ucca katkismus* [Inari számi nyelvű ábécéskönyv és Martin Luther doktor Kis katekizmusa]). Ebben az időszakban azonban nem jelent még meg szótár.

1) Nagy késedelemmel, csak a 20. század végén vette kezdetét az inari számi szótárkiadás. Elsőként **Pekka Sammallahti** és **Matti Morottaja** számi–finn–számi iskolai szótára jelent meg (*Säämi–suoma–säämi škovlasänikirje. Inarinsaame–suomi–inarinsaame koulusanakirja*, 1983), amelyet egyre több kiadvány követett. Ennek bővített, de elsősorban csak tipográfiájában eltérő változata az 1993-ban megjelent kiadvány. Az égtájnévanyagot lásd ott.

2) Bereczki Gábor azt írta az egyik legjelentősebb finn nyelvész, **Erkki Itkonen** (1913–1992) 60. születésnapja alkalmából, hogy ez a kor egy nyelvész életében távolról sem jelenti pályafutása végét, hiszen „ezután születnek a dolgos élet tapasztalatait összegző nagy művek” (Bereczki 1973: 445). Az Inariban, számik lakta területen született Erkki Itkonen (aki egyébként T. I. Itkonen legfiatalabb öccse volt) addigi munkássága is kiemelkedő volt, de mi sem bizonyítja jobban Bereczki szavait, mint hogy fő műve, a máig legnagyobb terjedelmű inari számi szótár, az *Inarilappisches Wörterbuch* valóban csak kerek születésnapja után született: 1986 és 1991 között látott napvilágot. A négykötetes nagy szótári vállalkozás – melyben többek között Raija Bartens és Lea Laitinen volt segítségére – a Lexica Societatis Fenno-Ugricae sorozat 20. köteteként jelent meg, összesen több mint 1300 oldalon. Itkonen szótárának első három kötete tartalmazza az inari számi szókinsét, de érdekessége, hogy – meglehet, egyetlen dialektus részletes feldolgozása volt ennek a vállalkozásnak a célja, mégis – bőségesen közöl északi számi adatokat is, melyeknek külön regiszterét is megtalálhatjuk a 4. kötetben.

A szóanyag felépítése és az Itkonen által használt lejegyzési forma könnyen kezelhetővé teszi a szótárat. A címszavak jelentését németül adja meg a szerző. A kereshetőséget a 4. kötet teszi lehetővé, melyben a névszó- és igeragozási táblázatok

mellett a német szavak mutatója is szerepel, melyben az adott szavak sorszámát kapjuk meg.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *tauve* 'Norden; Nordwind; nördlich; offene Wasserfläche' (E. Itkonen 4865.)

KELET: *nuorttii*; *nuortta-æænnam* 'Skotlappland'; *nuorttapiægga* 'Ostwind' (E. Itkonen 2881.)

DÉL: *mäddi* (E. Itkonen 2364.); *kes-pieggga* (E. Itkonen 2881.) [K *oriškiela* 'das Südlappische in Norwegen und in Schweden' (E. Itkonen 2944.)]

NYUGAT: (wAnP: *oarji*) (E. Itkonen 2944.); *viestar* (E. Itkonen 5520.); *orjalašpieggga* 'Westwind' (E. Itkonen 2944.)

ÉSZAKKELET: *tauvenuorttii* (E. Itkonen 2881.)

DÉLKELET: *madanuorttii* (E. Itkonen 2881.); sM *tauvepieggga* (E. Itkonen 2881.)

DÉLNYUGAT: *oarji* (E. Itkonen 2944.); *säyrispieggga* (E. Itkonen 2881.); *orjalašpieggga* 'Südwestwind' (E. Itkonen 2944.)

ÉSZAKNYUGAT: K *tauveviestar* (E. Itkonen 4865.); *viestar* (E. Itkonen 5520.)

NYUGAT-ÉSZAKNYUGAT: Ä *oarjilviestar* 'West-Nordwest(wind)' (E. Itkonen 2944.)

3) Matti Morottaja és Pekka Sammallahti 1993-as inari számi szótára (*Säämi–suomâ sänikirje. Inarinsaamelais–suomalainen sanakirja*) mintegy 8000 címszót tartalmaz. A számi címszó után itt csak a finn megfelelő áll. A kötet példamondatokat nem tartalmaz, de nyelvtani információkat igen. Az összetételek, származékszavak külön címszóban kaptak helyet, a szótár szerkezete könnyen áttekinthető.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *tave* (*orjälâš* 'pohjoissaamelainen, tunturisaamelainen'; *pajekielâ* 'pohjoissaame, tunturisaame')

KELET: *nuorttâ*; (*nuorttâlâš* 'kolttasaamelainen')

DÉL: *maadâ* ~ *mäddi*; *kesipieggâ* 'etelä; kesätuuli'

NYUGAT: *viestâr*; (*orjälâšpiegâpeln* 'lännessä')

ÉSZAKKELET: *tavenuorttii*

DÉLKELET: *maadânuorttii*; *taveviestâr*²⁷

DÉLNYUGAT: *maadâviestâr*; *säyrispieggâ*

ÉSZAKNYUGAT:

Az inari számi szótárak fő- és mellékégtájnevei, táblázatban összefoglalva:

ÉSZAK		
	<i>tauve</i>	Itkonen 1986–91: 4865.
	<i>tave</i>	Mor–Sam. 1993: 100a
KELET		
	<i>nuorttii</i>	Itkonen 1986–91: 2881.
	<i>nuorttâ</i>	Mor–Sam. 1993: 61b
DÉL		
	<i>mäddi</i>	Itkonen 1986–91: 2364.
	<i>kesipieggâ</i>	Mor–Sam. 1993: 29b
	<i>maadâ-, mäddi</i>	Mor–Sam. 1993: 55b
NYUGAT		
	<i>viestar</i>	Itkonen 1986–91: 5520.
	<i>viestâr</i>	Mor–Sam. 1993: 113b
	<i>orjâlâšpiegâpeln</i> 'lännessä'	Mor–Sam. 1993: 64b
ÉSZAKKELET		
	<i>tauvenuorttii</i>	Itkonen 1986–91: 4865.
	<i>tavenuorttii</i>	Mor–Sam. 1993: 100a
DÉLKELET		
	<i>madanuorttii</i>	Itkonen 1986–91: 2881.
	<i>tauvepiegga</i>	Itkonen 1986–91: 2881:2
	<i>maadânuorttii</i>	Mor–Sam. 1993: 50a
DÉLNYUGAT		
	<i>säyrispiegga</i>	Itkonen 1986–91: 2881
	<i>oarji</i>	Itkonen 1986–91: 2944.
	<i>maadâviestâr</i>	Mor–Sam. 1993: 50a

²⁷ Úgy gondolom Sammallahti itt tévesen adja meg a szó jelentését és nem 'kaakko; délkelet', hanem 'északnyugat' a helyes jelentés; a továbbiakban eszerint tüntetem fel.

<u>ÉSZAKNYUGAT</u>	<i>sävrspieggâ</i>	Mor–Sam. 1993: 95a
	<i>tauveviestar</i>	Itkonen 1986–91: 4865.
	<i>viestar</i>	Itkonen 1986–91: 5520.
	<i>taveviestâr</i>	Mor–Sam. 1993: 100a

4.7. Keleti számi szótárak

1) Az oroszországi számik első kutatója, Arvid Genetz (1848–1915) munkássága elején a karjalai, aunuszi-karjalai, lúd és vepsze nyelvvel foglalkozott, majd a kolai számiknál gyűjtött. Szótára, a *Kuolan lapin murteiden sanakirja* (1891) közel fél évszázadig az egyetlen használható munka volt e nyelvterületről. E mai napig értékes mű függeléke szöveggyűjtései egy részét is tartalmazza.

ÉSZAK: *tavval* (Genetz 1891: 687.); *viorje* (Genetz 1891: 687.)

KELET: *ta_ivvele pink* (Genetz 1891: 687.); *nu_irtej* (Genetz 1891: 1186.); N *stok* (Genetz 1891: 981.)

DÉL: *nirtte* (Genetz 1891: 1186.); *kess-pink* (Genetz 1891: 207.)

NYUGAT: *pijje-*, *pijja-vā_irre* (Genetz 1891: 1845.); *uorjem-bielt* 'lännestä' (Genetz 1891: 1845.); *zāpat* (Genetz 1891: 1051.)

ÉSZAKKELET: *pioližnehke* (Genetz 1891: 1650.)

DÉLKELET: *viobednehke* (Genetz 1891: 1924.)

DÉLNYUGAT: *savj*, *savj-pink* (Genetz 1891: 1063.); *loint-kirtij* ('lounas; linnunlento') (Genetz 1891: 1398.)

ÉSZAKNYUGAT: *orjal* (Genetz 1891: 1845.); *pioberežnehke* (Genetz 1891: 1660.)

2) Az oroszországi számik kutatója, **Toivo Immanuel Itkonen** (1891–1968) hat-évesen került kapcsolatban az inari számikkal. Később, már nyelvészként a kolai és a teri számi mellett foglalkozott a kildini számival is. (Akkoriban a finn–orosz határ máshol húzódott; Finnország 1917-ig az orosz birodalom része volt. A kolták Petsamóban hivatalosan finn területen laktak, a II. világháború után költöztették őket Sevettijärvibe.) Itkonen 1958-ban megjelent kétkötetes szótára (*Koltan- ja*

kuolanlapin sanakirja. Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen) a Lexica Societatis Fenno-Ugricae szótársorozat 15. kiadványa. Az első kötet a szokásos részek (előszó, források, átírási módszertan és rövidítésjegyzék) mellett a nyelvjárások felosztásáról is szól, és – amit elengedhetetlennek tartok a számi nyelvjárási szótáraknál, de sajnos, csak elenyésző számban van meg – térképet is közread. Ezt a szótári rész követi, 803 oldalon át. A második kötet a kiegészítéseket és a pótlásokat is tartalmazza, összesen 173 oldalon. Helynévszótár (965–1038) és személynév-jegyzék (1039–1056) is tartozik a műhöz. A szójegyzék használatát háromnyelvű (norvég, finn és német) mutató segíti. Méltán írja a szótárról Lakó (1986: 23), hogy a kolta és kolai számi pótolhatatlan kincsestára.

A szótár gazdag forrásanyaggal rendelkezik – nemcsak elődei szótárát, Lagercrantz és Friis munkáit dolgozta fel, hanem minden megjelent és kéziratban maradt kolta és kolai számi szöveget, gyűjteményt és szójegyzéket is – de emellett T. I. Itkonen saját gyűjtései (1912-től folyamatosan) is szerepelnek benne. További forrás Čarnoluskij (1894–1969) Kola-félszigeten 1927-ben gyűjtött anyaga: „Über den inneren Kern der Kola-Halbinsel, das Gebiet um die Quellseen des Jokanga, das von den Semioströvkischen Lappen nachweislich seit 1608 als Winterpogost genutzt wird, informiert detailliert: V.V. Čarnoluskij. Čarnoluskij war ein künstlerisches Universalgenie, der neben wissenschaftlichen auch fiktionale Texte schrieb. In der Stalinzeit endete seine Karriere, und er arbeitete als Schäfer bzw. Dekorateur.” (Findeisen 2011; Kuropjatnik 1999).

A szótár tipográfiája és a címszavak lejegyzése nagyrészt Lagercrantz hagyományain, a diakritikus betűk „szereteten” alapul. A címszavak jelentését németül és finnül is megadja Itkonen. A szócikk végén a jövevényszavak esetében jelzi az átadó nyelvet és szóalakot is.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: P $\acute{q}^{\circ}\bar{p}$ - $\acute{p}\check{e}gG^A$, S $\acute{q}^{\circ}\bar{p}$ - p . merituuli, P $\bar{a}^{\circ}ppat$ pohjoistuuli | nordwind. (appe). (Itkonen T.I. 1958: I/15a); $m\check{i}err$ - $pieGk^A$ pohjoistuuli, $m\check{i}err$ - $Bi\eta^{\circ}k^A$ (‘m.-tuuli’) pohjoistuuli | nordwind [$<m\check{i}err^A$ meri] (Itk. I/253b); $mierr$ - $pi\eta$ meri, t. pohjoistuuli | see- od. nordwind (Itk. II/929b); $mieras$ merelle; pohjoiseen | seewärtss; nordwärts. (Itk. II/899b); S $tavv^e$ - $nuorti$ S pohjoinen (Itk. I/289b); $tavv^e$ pohjoinen | offenen wasserfläche (P K T bes. das tiefe meer), P auch:

norden (G. 687) (Itk. I/578a); *tavv-piegg^a* N K pohjoistuuli (Itk. I/578a); N *tavval* pohjoinen | norden (Itk. I/578a); P *tav^a-bieln, -beälla* pohjoispuolella, -lta, K myös: syvän p., P *t.-B. tuoDDar p.-p.* tunturin. (Itk. I/578a); *toddau* (Im, F:n) pohjoinen | norden. (Epäiltävä). (Itk. I/603a); *viestar* (P), N Im w i e s t e r länsi(tuuli) (Itk. I/750a), N luode, Im pohjoinen | westen od. westwind, N nordwest, Im nord. (Itk. I/750a); *vuerj^e* T pohjoinen, norden; (G. 1845) (Itk. I/793a–b);

KELET: *nurt-piŋg* itä-t. (Itk. II/929b); S *nuorti-pieGG^A* i.-tuuli (Itk. I/289b); *nurt-piŋg* i.-tuuli (Itk. II/1065b); Sem T (E.) †*nurttavval* T itä, osten (Itk. I/578a); T(G.) †*tavvele-piŋk* itätuuli, itä (Itk. I/578a);

DÉL: †*nirttim-pielle* eteläpuoli, †*n.-pealla* etelään päin, P *nuortt^(A)las, -az(z^a)* koltta (inarin- ja varanginlapin mukaan) | koltalappe (nach dem inari- und warangerlappischen). (nuort^{tā} < skand.). (Itk. I/289b); *lietni* : Pe (P:i) †*lietni* etelä(tuuli) | süd(wind). (Itk. II/888b); *sovj-piŋG* etelätuuli. (Itk. II/944a); *sauja-B.* K etelä-t. (Itk. I/364a); *piŋ^gk-alm* tuulinen ilma tai sää, P *pieGG^A-jienn^e* t.-emo (t., vars. eteläinen, henkilöitynä) | windmutter (wind, bes. der südliche, personifiziert) (Itk. I/364a); *sauj^a* P N K (G.) (Sl.121) T (G.) Im (F:n) s a u j a etelä, süden (G. 1063–4) (Itk. I/478a–b); *sauj^a-BieGG^A* N K T etelä-tuuli (Itk. I/478a–b); P *pieGG^a le paijel māDD^a* (‘tuulet ovat yli maan’) tuuli käy etelästä (Itk. I/232a–b); A (G.) †*kess-pik* etelä, -tulli | süden, südwind, V (Fr.) k i e s s e p i e l l e etelä | süden (Itk. I/122a)

NYUGAT: *viestar* (P), N Im w i e s t e r länsi(tuuli) (Itk. I/750a), N luode, Im pohjoinen | westen od. westwind, N nordwest, Im nord. (Itk. I/750a); †*zāpat* (N A, G.), K *zāpa^dt*, g. = , lok. *-ptest* länsi | westen; (G. 1051). (< западъ). (Itk. I/540a); N (*peiv-*) *luwštacttvm-saij^e* (‘päivänlaskemasija’) länsi | westen. (luoi^tet, Inari *luestid*). (Itk. I/229a)

ÉSZAKKELET: *q̃²pp^e* S Pe (P:i) †*a²ppvl* koillistuuli, Pe koillinen | nordostwind, Pe nordost. (Itk. 811a); N (E.) †*pjele-ensjš piek* (‘puoliöinen tuuli’) koillinen | nordost. [< K *ijj^(a)* yö | nacht] (Itk. I/45b); , †*nurttavval* koillinen | südost²⁸ (Itk. I/289b) ~ †*nurttaval* nordost (nicht südost) (Itk. II/1065b); P S *tavv^e-nuorti* (‘pohja-i.’) P koillinen (Itk. I/289b); †*pioližnehke* (T. G.) koillinen | nordosten; (G. 1650). (< полуночникъ). (Itk. I/378b); *tavv-a²ppal* koillinen (Itk. I/578a); N (G.), P S *tavv^e-nuorti* koillinen (myös: tuuli) | nordosten (Itk. I/578a); Sem T (E.) †*nurttavval* Sem koillinen, nordosten (Itk. I/578a); K₂ *tšaDts-ábr* vesisade, S *tšaotts-áoppvl* koillistuuli | nordostwind [< *tšatts* vesi | wasser] (Itk. I/649a–b)

²⁸ Szótárban a jelentés tévesen van feltüntetve.

DÉLKELET: N *lodtte-kerdtem(-biegka)* ('linnunlentotuuli') kaakko, -tuuli, (E.) lounas | südost (wind), (E) südwest; 2. (frekv., myös revontulista), (kaus.) (gir'det). (Itk. I/128b); † *nurt-savje* kaakko | südost. T (G.) (Itk. I/478a–b)

DÉLNYUGAT: Sem (G.) † *nurt-savje* kaakko | südwest (Itk. I/289b); *lietni* (P) S lounas; lounastuuli | südwesten; südwestwind (< лѣтний). (Itk. I/212a); S *loDD^E-GerDem* ('l.-lento'), N *l.-kerdtem-BieGk^A* ('l.-l.-(tuuli)'), Im (F:n) l a n d e r d e n lounas | südwesten (Itk. I/218a); † *sauj^p* lounas (Itk. II/944a); *sauja-B.* T lounas-t. (Itk. I/364a); N *lodtte-kerdtem(-biegka)* ('linnunlentotuuli') kaakko, -tuuli, (E.) lounas | südost (wind), (E) südwest; 2. (frekv., myös revontulista), (kaus.) (gir'det). (Itk. I/128b); *sauj^a* P N K (G.) (Sl.121) T (G.) Im (F:n) s a u j a T lounas, südwesten (G. 1063–4) (Itk. I/478a–b); *sauj^a-BieGG^A* T lounastuuli (Itk. I/478a–b); † *savjim-pieilt* lounaasta. [??? *sauj^a* »saivovesi» suolaton v., järvi-t. jokivesi | süßwasser] (Itk. I/478a–b)

ÉSZAKNYUGAT: S *vuarpj^l-BieGG^A* luode-t. (ei *vuarpj^l-B.* lounas-t.) (Itk. II/929b); S *tavv-viestar* luode (Itk. I/578a); *viestar* (P), N Im w i e s t e r länsi(tuuli) (Itk. I/750a), N luode, Im pohjoinen | westen od. westwind, N northwest, Im nord. (Itk. I/750a); *vu^{erj^e}* K luode, nordwesten (G. 1845) (Itk. I/793a–b); † *reddviester* luode | northwest; S (II/940b)

ÉSZAK-ÉSZAKNYUGAT: *tavv-vuarpj^l* luodepohjoinen (myös: tuuli). (Itk. I/578a)

3) Az orosz területeken élő kildini számi legfőbb kutatója volt az orosz származású **Rimma Dmitrievna Kurucs**. Az ő szerkesztésében jelent meg 1985-ben a 8000 címszavas *Саамско-русский словарь*. A szóanyag alapja a cirill betűkkel lejegyzett kildini nyelvjárás. A példamondatokban, frazémákban gazdag anyag után, a függékben a cirill betűs címszavak átirókulcsa mellett a számi szavak latin és cirill betűs mutatója szerepel, valamint a kildini nyelvtan rövid hang- és alaktani leírása. Kurucs forrása többek között T. I. Itkonen szótára és Kert 1971-es kildini számi nyelvkönyve (*Саамский язык, кильдинский диалект*), valamint Mikko Korhonen, Jouni Mosnikoff és Pekka Sammallahti 1973-as *Koltansaamen opas* (Kolta számi kalauz) című könyve.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *таввял*

KELET: *нуррьт*

DÉL: *соаййв*

NYUGAT: *вурьял*

ÉSZAKKELET: –

DÉLKELET: –

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

4) Pekka Sammallahti társszerzős szótárai közül kettő a kolta számít, kettő az északi számít és egy a kildini számít foglalja magában. A **Jouni Mosnikoff**-fal való közös munka eredményeképp három év eltéréssel látott napvilágot előbb a kolta számi–finn (*U'cc sääm–lää'dd sää'nnkēärjaž. Pieni koltansaame–suomi sanakirja*, 1988), majd a finn–kolta számi (*Suomi–koltansaame sanakirja. Lää'dd–sää'm sää'nnkē'rjj*, 1991) szótár.

A kolta számi–finn szótár inkább szójegyzéknek tekinthető, ahol a számi címszavakat többnyire csak finn megfelelőjük követi. A kötet alapja Mosnikoff 1980-as gyűjtése, amelyet *Sää'nnooccâmķ'rjj säämas da lääddas: Sanahakemisto koltaksi ja suomeksi* címmel adtak ki 1980-ban. Különös, hogy a szótár a 6200 címszó mellett még 3000 szónyi utalást is tartalmaz, ezek külön sorokban szerepelnek. A szótár 1991-es párja már 10 ezer címszóval jelent meg.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *tâ'vv*; (*tuōddârsä'mmlaž*, *vuä'rjjelsä'mmlaž* 'pohjoissaamelainen, tunturisaa-melainen'; *čuâvōk* 'pohjoistuuli'; *tâ'vvpīōg'g* 'pohjoistuuli')

KELET: *nuōrti*

DÉL: *saujj*

NYUGAT: *viōstâr*

ÉSZAKKELET: *ääppal*; (*tâ'vvenuōrti* 'koillistuuli')

DÉLKELET: *oo'bbdneķ*

DÉLNYUGAT: *lâ'ddķē'rddem*; *vuärjjal*

ÉSZAKNYUGAT: *reddviâstâr*

NYUGAT-ÉSZAKNYUGAT: *vuä'rjjelviōstâr*

5) E terület anyagáról **Matti Sverloff** jóvoltából jelentek meg további művek: egy finn–számi középszótár 1978-ben (*Suomi–saamski keskeissanasto, Suâma–sââma kôskaldsännôs*), majd egy finn–kolta számi kisszótár (*Suomi–Koltansaame piensa-nasto. Suâma–Sääém sieõmsäennôs*) 1989-ben.

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: *taévv, taevvel* (Sverloff 1989: 63)

KELET: *njuérdi; njuortt* (Sverloff 1989: 32)

DÉL: *šauvjj* (Sverloff 1989: 19)

NYUGAT: *vuoérjjal* (Sverloff 1989: 51)

ÉSZAKKELET: *njuordtaevvel* (Sverloff 1989: 42)

DÉLKELET: *njuoddsäuvjj; njuoddpiečk; njuõddal* (Sverloff 1989: 36)

DÉLNYUGAT: –

ÉSZAKNYUGAT: –

*

A kolta számi szótárak fő- és mellékégtájnevei, táblázatban összefoglalva:

ÉSZAK	<i>tavval</i>	Genetz 1891: 687.
	<i>viorje</i>	Genetz 1891: 1845.
	<i>q̇p̄-pičg</i>	Itkonen 1958: I/15a
	’merituuli; pohjoistuuli’	
	<i>m̄jerr-Biη⁹k^(A)</i>	Itkonen 1958: I/253b
	<i>tavv^e</i>	Itkonen 1958: I/578a
	<i>tavv-piegg^a</i>	Itkonen 1958: I/578a
	<i>tâ'vv</i>	Mos–Sam. 1988: 122a
	<i>tâ'vv</i>	Sam–Mos. 1991: 94b–95a
	<i>čuâvōk</i>	Sam–Mos. 1991: 94b–95a
	’pohjoistuuli (kylmä, kesällä)’	
	<i>taévv, taevvel</i>	Sverloff 1989: 63
KELET	<i>taivvele pink</i>	Genetz 1891: 687.
	N <i>stok</i>	Genetz 1891: 981.

DÉL	<i>nuorti-pieGG^A</i>	Itkonen 1958: I/289b
	<i>nuorta</i>	Itkonen 1958: I/289b
	<i>nu_urtej a_iln</i> (< 'idän yllä')	Itkonen 1958: I/289b
	<i>nuõrti</i>	Mos–Sam. 1988: 76a
	<i>nuõrti</i>	Sam–Mos. 1991: 25b
	<i>njuérdi; njuortt</i>	Sverloff 1989: 32
NYUGAT	<i>nirtte</i>	Genetz 1891: 1186.
	<i>sauj^a</i>	Itkonen 1958: I/478
	<i>lietni</i>	Itkonen 1958: II/888b
	<i>pieGG^a le paijel māDD^a</i>	Itkonen 1958: I/232
ÉSZAKKELET	'tuuli käy etelästä' (<'tuulet ovat yli maan')	
	<i>saujj</i>	Mos–Sam. 1988: 105b
	<i>saujj</i>	Sam–Mos. 1991: 11a
	<i>šauvjj</i>	Sverloff 1989: 19
	<i>pijje-, pijja-vārre</i>	Genetz 1891: 1845.
	<i>viestar</i>	Itkonen 1958: I/750a
	<i>^vuerj^e; vuarjal</i>	Itkonen 1958: I/793
	<i>luvštacottom-saij^e</i>	Itkonen 1958: I/229a
	(< 'päivänlaskemasija')	
	<i>viõstâr</i>	Mos–Sam. 1988: 138b
	<i>viõstâr</i>	Sam–Mos. 1991: 65b
	<i>vuoérjjal</i>	Sverloff 1989: 51
	<i>pioližnehke</i>	Genetz 1891: 1650.
	<i>q̄³pp^E</i>	Itkonen 1958: I/811a
	<i>pjele-eṇsiš piek</i> (< 'puoliöinen tuuli')	Itkonen 1958: I/45b
	<i>tšacotts-áoppol</i> (< tšatts 'vesi')	Itkonen 1958: I/649a–b
	<i>reDD^A-nuorti</i>	Itkonen 1958: I/289b
	<i>tavv^e-nuorti</i>	Itkonen 1958: I/289b; 578a
	<i>tavv-a³ppal</i>	Itkonen 1958: I/578a

DÉLKELET	<i>ääppal</i>	Mos–Sam. 1988: 151a
	<i>ää'pp piõg'g</i> 'merituuli'	Mos–Sam. 1988: 151a
	<i>ääppal</i>	Sam–Mos. 1991: 44a
	<i>njuordtaevvel</i>	Sverloff 1989: 42
DÉLNYUGAT	<i>oo'bbdneķ</i>	Mos–Sam. 1988: 78a
	<i>oo'bbdneķ</i>	Sam–Mos. 1991: 31a
	<i>njuoddsäuvjj</i>	Sverloff 1989: 36
	<i>njuoddpieõk</i>	Sverloff 1989: 36
	<i>njuõddal</i>	Sverloff 1989: 36
ÉSZAKNYUGAT	<i>savj, savj-pink</i>	Genetz 1891: 1063.
	<i>lodtte-kerdtem(-biegka)</i>	Itkonen 1958: I/128b
	<i>lietni</i>	Itkonen 1958: I/212a
	<i>lâ'ddķē'rddem</i>	Mos–Sam. 1988: 60a
	<i>vuärjjal</i>	Mos–Sam. 1988: 146a
	<i>lâ'ddķē'rddem</i>	Sam–Mos. 1991: 63a
ÉSZAK	<i>pioberežnehke</i>	Genetz 1891: 1660.
	<i>vuarjpl-BieGG^A</i>	Itkonen 1958: II/929b
	<i>tavv-viestar</i>	Itkonen 1958: I/578a
	<i>viestar</i>	Itkonen 1958: I/750a
	<i>reDD^A-viestar</i>	Itkonen 1958: I/793a
	<i>reddviester</i>	Itkonen 1958: II/940b
	<i>reddviâstâr</i>	Mos–Sam. 1988: 105b
	<i>reddviâstâr</i>	Sam–Mos. 1991: 63b
KELET	<i>tavv-piegg^a</i>	Itkonen 1958: 578a
	<i>тавеял</i>	Kurucs 1991:341b

A kildini számi szótárak fő- és mellékégtájnevei, táblázatban összefoglalva:

ÉSZAK	
	<i>tavv-piegg^a</i>
	<i>тавеял</i>
KELET	

DÉL	<i>nu_irtej</i> <i>nuorta</i> <i>nu_irtej a_iln</i> (< 'idän yllä') <i>нуррѣт</i>	Genetz 1891: 1186. Itkonen 1958: I/289b Itkonen 1958: I/289b Kurucs 1991:218a
NYUGAT	<i>sauj^a</i> <i>coaiŋv</i>	Itkonen 1958: I/478 Kurucs 1991:323a–b
ÉSZAKKELET	<i>pajj-vā_irr</i> <i>uorjem-bielt</i> 'lännestä' <i>vuarjal</i> <i>reDD^A-viestar</i> <i>zāpat</i> <i>вүэръял</i>	Genetz 1891: 1478. Genetz 1891: 1845. Itkonen 1958: I/793 Itkonen 1958: I/793 Itkonen 1958: I/540a Kurucs 1991:63b
DÉLKELET	<i>nurttavval</i>	Itkonen 1958: I/289b; II/1065b
DÉLNYUGAT	<i>viobednehke</i> <i>nurt-savje</i>	Genetz 1891: 1924. Itkonen 1958: I/289b
ÉSZAKNYUGAT	—	
	<i>reDD^A-viestar</i> <i>vu_erjal</i>	Itkonen 1958: I/793a Itkonen 1958: I/793

Az akkalai számi szótárak fő- és mellékégtájnevei, táblázatban összefoglalva:

ÉSZAK		
	<i>toddau</i> <i>viestar</i>	Itkonen 1958: I/603a Itkonen 1958: I/750a
KELET	<i>nu_irtej</i>	Genetz 1891: 1186.

DÉL	<i>nuorta</i>	Itkonen 1958: I/289b
	<i>kess-pink</i>	Genetz 1891: 207.
	<i>sauj^a</i>	Itkonen 1958: I/478
NYUGAT	<i>kess-pik</i>	Itkonen 1958: I/121b
	<i>zāpat</i>	Genetz 1891: 1051.
ÉSZAKKELET	<i>zāpat</i>	Itkonen 1958: I/540a
	—	
DÉLKELET		
DÉLNYUGAT	<i>pioberežnehke</i>	Itkonen 1958: I/378b
	<i>lont-kirtij</i> ('lounas; linnunlento')	Genetz 1891: 1398.
ÉSZAKNYUGAT	<i>lodtte-kerdtem(-biegka)</i>	Itkonen 1958: I/128b
	<i>pioberežnehke</i>	Itkonen 1958: I/378b
	<i>vuarjal</i>	Itkonen 1958: I/793

A teri számi szótárak fő- és mellékégtájnevei, táblázatban összefoglalva:

ÉSZAK		
	<i>vuerje</i>	Itkonen 1958 I/793
	<i>viorjem</i>	Itkonen 1958 I/793
KELET		
	<i>nurttavval</i>	Itkonen 1958 I/578a
	<i>tavvele-pink</i>	Itkonen 1958 I/578a
	<i>nu,rtelj a;ln</i> (< 'idän yllä')	Itkonen 1958: I/289b
DÉL		
	<i>nirttim-pielle</i>	Itkonen 1958 I/289b
	<i>nuorta</i>	Itkonen 1958: I/289b
NYUGAT		
	—	

ÉSZAKKELET		
	<i>pioližnehke</i>	Itkonen 1958 I/378b
DÉLKELET		
	—	
DÉLNYUGAT		
	<i>sauj^a</i>	Itkonen 1958: I/478
ÉSZAKNYUGAT		
	<i>orjal</i>	Genetz 1891: 1845.
	<i>vuerje-pink</i>	Itkonen 1958: I/793
	<i>pioberežnehke</i>	Itkonen 1958: I/378b

4.8. Lagercrantz szótára

Nem lehet egy adott nyelvterülethez kötni Eliel Lagercrantz *Lappischer Wordschatz* c. művét. Az 1939-es szótár két kötetben jelent meg, összesen 1250 oldalon. Szóanyagát 1918–1924 közötti tanulmányútjai során gyűjtötte, Norvégia, Svédország és Finnország területeiről, közel 100 adatközlőtől. A szótárának második kötetében részletesen tárgyalja az általa vizsgált nyelvjárásokat, saját csoportosítást ad közre és egyúttal új terminusokat is alkalmaz a nyelvjárások megnevezésére, s ezeken belül egyesével feltünteti adatközlőit is. Szótárában több nyelvjárás szókincse is fellelhető, köztük a déli számi, umei, lulei, ill. az északi számi, de voltak adatközlői Neiden területéről is, amely az inari, az északi és a kolta számi dialektusok metszéspontjában fekszik.

A szótár hangtani lejegyzése a kor szokásainak megfelelően (l. például Karjalainen osztják szótárát) rendkívül aprólékos. Többen kifogásolták azonban, hogy Lagercrantz lejegyzései sokszor pontatlanok. Ennek oka az lehet, hogy a szerző a hatalmas mennyiségű adatot nagy területről gyűjtötte össze, ráadásul egy-egy nyelvjárás szókincse sokszor egyetlen nyelvmester közlésén (és kiejtésén) alapul.

A szótár összesen 8859 címszót tartalmaz. A szerző számozással jelöli az ábécérendben tárgyalt adatokat. Sok bennük a rövidítés, az adatok forrásait részletekbe menő precizitással tünteti fel Lagercrantz. A címszó alapja (Lagercrantz terminológiájával élve) a déli számi nyelvjárás (innen van a legtöbb adata is), majd ezt követi a nyugati, északi és a keleti nyelvjárás (utóbbi alatt ebben az esetben Neident kell ér-

teni, ugyanis a szerző ennél keletebbre fekvő nyelvjárási területen már nem gyűjtött). A származékszavakat és összetételeket a címszóval egy pontban (vagy külön alpontokban) tárgyalja, lehetőleg példamondatokkal. Ahol indokolt, a jövevényszavak eredetét is jelzi.

Az egyirányú számi–német szótárban való tájékozódást kétféle mutató is segíti: fogalmi és alfabetikus regiszter szerinti. Fogalmi körök szerint három csoportot különböztet meg (meteorológiai, művelődési és természeti), ezen belül 300 alcsoport vesz fel. (A szótárról részletesebben ld. Lakó 1941–1943a.)

A szótár égtájnév-anyaga:

ÉSZAK: D *ny·qrRtΔTε* (Lag. 1939: 4284); É *nowrran^N* (Lag. 1939: 4214), É (Enontekiö) *Tgvvi* (Lag. 1939: 7677: 1, 4)

KELET: D *luwπεt* (Lag. 1939: 3572: 1, 4); É *owst^A* (Lag. 1939: 4532)

DÉL: D *ōrjεL* (Lag. 1939: 4581); É *māDT^E* (Lag. 1939: 3726)

NYUGAT: D *jillie* (Lag. 1939: 1708b); L *ālīē* (Lag. 1939: 56); É *věā·Stq* (Lag. 1939: 8564); *věāšq* (Lag. 1939: 8564); É *ōrjεL* (Lag. 1939: 4581); É_{SV} *Tgvvi* (Lag. 1939: 7677: 1, 4)

ÉSZAKKELET: É *nôr-owst^A* (Lag. 1939: 4231);

DÉLKELET: É *sið-owst^A* (Lag. 1939: 6234)

DÉLNYUGAT: É *si·ð-věā:št^A* (Lag. 1939: 6234: 2)

ÉSZAKNYUGAT: É *nô·r-věā:št^A* (Lag. 1939: 4235)

4.9. Etimológiai munkák

Számi etimológiai szótár sajnálatos módon eddig még nem készült, csupán etimológiai utalásokat tartalmazó művekről lehet számot adni, mint például Erkki Itkonen 1960-as számi kresztomátiája. Szigorú értelemben véve nem etimológiai szótár, ám igen hasznos **Juhani Lehtiranta** *Yhteissaamelainen sanasto* (1989) című különleges kiadványa. A mindössze 180 oldalas szójegyzék 1479 (számozott) (cím)szót tartalmaz. Az általa tárgyalt kilenc számi nyelv(járás) adatai kilenc oszlopba kerültek (ez technikailag azt jelenti, hogy a kétsoros szócikkek két szembenéző oldalon foglalnak helyet). Az első sorban a címszavak után az összामी rekonstruktumok állnak, jelentésük németül szerepel. A következő sorban kizárólag a kilenc (már ahol

megvan) számi alakot találjuk. Az elgondolás mindenképpen dicséretes, és nagyon hasznos forrása lehet számi összehasonlító és nyelvtörténeti vizsgálatoknak, bár meg kell jegyezni, hogy a kevés információ miatt (pl. a szavak mai jelentése nincs megadva, ezáltal a lehetséges szemantikai változások nem derülnek ki) inkább csak hasznos kiindulási alap. A könyv végén fogalmi csoportosítás szerinti mutató található. Ebben a fogalmi jelentés és a szófaj szerinti osztályozás vegyesen van jelen, kilenc fő pontban és alcsoportokban, pl. az elsőben a természet (azon belül egyik alpontban a rénszarvas), míg a hatodik pontban az igék (alcsoportok szerint külön a tárgyas és tárgyatlan), a nyolcadikban a névmások, a kilencedikben az adverbiumok.

A szótár égtájnév-anyaga:

**māntē* 'etelä; tyvi' LW3725 ~ sm. *manta* (SKES) (Lehtiranta 648)

**nōrttē* 'pohjoinen; itä; etelä' LW 4284 < skand. (NL) (Lehtiranta 747)

**ōrjē* 'etelä' LW 4581 ~ sm. *orja* (SKES) (Lehtiranta 843)

**tevē* 'syvä; ulappa' LW7677&7877b ~ sm. *syvä* (SKES) (Lehtiranta 1216)

	D	U	L	I	É	Ko	Kld
747	<i>nuorte</i>	<i>nuor'ta</i>	<i>nuor'htē</i>	<i>nuortta-</i>	<i>nuor'te</i>	<i>nuōrti</i>	<i>nūrđ</i>
648	<i>maadduo</i>	<i>māddahka</i>	<i>mātta</i>	<i>māddi</i>	<i>mad'de</i>	<i>maadd</i>	<i>mAnd</i>
843	<i>oårjie</i>	<i>årjè</i>	<i>år'jla</i>	<i>oarji</i>	<i>oar'je</i>	<i>vue'rjjek</i>	<i>vue'ŗj-</i>
1216	<i>dyvv'ene</i>	<i>divvè-</i>	<i>tavvēn</i>	<i>dâvve</i>	<i>dâvve</i>	<i>tâ'vv</i>	<i>tg'vv</i>

Számi szavak etimológiáját adja **Pekka Sammallahti** *The Saami Languages. An Introduction* (1998) című átfogó művének szójegyzéke, amely a 845 leggyakoribb északi számi szót tekinti át ily módon röviden.

4.10. Az elsődleges égtájnevek megjelenése a számi lexikográfiában²⁹

	ÉSZAK	KELET	DÉL	NYUGAT
Déli számi				
Lindahlg–Öhrling 1780	<i>nuortel</i>	<i>lulle</i>	<i>årjel</i>	<i>alle</i>
Halász 1891	<i>nuorta</i>	<i>lulle</i>	<i>orjil</i>	<i>jillie</i>
Collinder 1943	<i>nuor^ltâ</i>	<i>lâvledje</i>	<i>oar^lje</i>	<i>âlas</i>
Hasselbrink 1981–85	<i>nuorte</i>	<i>lulvie</i>	<i>oårjele</i>	<i>jâlledje</i>
Bergsland–Magga 1993	<i>noerhte</i>	<i>lulvie-</i>	<i>åarjel-</i>	<i>jillie</i>
Israelsson–Nejne 2008	<i>noerhte</i>	<i>lulnie, lulvene</i>	<i>åarjel</i>	<i>jille</i>
Magga 2009	<i>noerhte</i>	<i>lulvie</i>	<i>åarjel</i>	<i>jillie</i>
Umei				
Schlachter 1958	<i>nuor^lta</i>	<i>lûllê-</i>	<i>årje</i>	<i>jillê-</i>
Pitei				
Wilbur 2016	<i>nuarrta</i>	<i>lulle</i>	<i>årjân</i>	<i>alle</i>
Wiklund 1890	<i>iktusa pæle,</i> <i>ir^lkēs, nuor^lta-,</i> <i>sælki- pæli</i>	<i>lulê-</i>	<i>orja-</i>	<i>alê-</i>
Grundström 1946–50	<i>ijâbielle, irkâsj,</i> <i>irkes, iktos,</i> <i>guolltje</i>	<i>lullê</i>	<i>årjâtj,</i> <i>gasskabâjvvâj</i>	<i>alâs, tavvên</i>
Korhonen 2006	<i>irkes, nuortta</i>	<i>lulle</i>	<i>oarjje</i>	<i>alle</i>
Északi				
Stockfleth 1852	<i>davve, lossaš,</i> <i>sævdnjaš, gaskija</i> <i>guovllo, Sv. nuort,</i> <i>quoksekaseh,</i> <i>itka, irke</i>	<i>bævčča, iđđedes</i> <i>guovllo,</i> <i>Sv. lulle</i>	<i>oarjes, lulle,</i> <i>rafte, made,</i> <i>čuovgaš,</i> <i>Sv. orjel,</i> <i>peivepele</i>	<i>viester, bæive</i> <i>illošæme guovllo,</i> <i>Sv. alle</i>
Friis 1887	<i>davve, Sv. nuortta</i>		<i>lulle, Sv. oarje</i>	
Nielsen 1932–38	<i>dâvve, ijâ-bællê</i>	<i>nuorta, ovsta</i>	<i>madde, lulle</i>	<i>oarje, viestâr</i>
Lukkari 1974	<i>tâvvi</i>	<i>nuorta, ovstas</i>	<i>maddi, Sv. lulli</i>	<i>viestar, Sv. oarji</i>

²⁹ Az adattárban – főnévi alapalakok hiányában – melléknevek is szerepelnek.

Frette 1975	<i>davvi</i>	<i>nuorti</i>	<i>lulli</i>	<i>oarji</i>
Magga–Torp 1977	<i>távvi</i>	<i>nuortâ</i>		<i>oarji</i>
Jernsletten 1973	<i>davvi</i>	<i>nuorta</i>	<i>lulli, máddi</i>	<i>oarji</i>
Sammallahti 1989	<i>davvi, ijabaelle,</i> <i>Sv. nuorta</i>	<i>nuorta, Sv. lulli</i>	<i>lulli, máddi,</i> <i>Sv. oarji</i>	<i>oarji, viesttar</i>
Sammallahti 1993	<i>davvi, davábealle</i> <i>Sv. ijabaelle,</i> <i>nuorta</i>	<i>nuorta, Sv. lulli</i>	<i>lulli, máddi,</i> <i>Sv. oarji</i>	<i>oarji, viesttar</i>
Balto 1997	<i>davvi</i>	<i>nuorta, beavža</i>	<i>lulli, máddi</i>	<i>oarji</i>
Kåven 2000	<i>davvi</i>	<i>beavža, nuorta,</i> <i>ovsta</i>	<i>lulli, mátta,</i> <i>Sv. oarji</i>	<i>viesttar, davvi,</i> <i>oarji</i>
Parker 2008	<i>davvi</i>	<i>nuorti</i>	<i>máddi</i>	<i>oarji</i>
Svonni 2013	<i>davvi, Sv. nuorta</i>	<i>nuorta, Sv. lulle</i>	<i>lulle, mátta,</i> <i>Sv. oarjjá</i>	<i>oarjjá, Sv. davvi</i>
Inari				
Itkonen 1986–91	<i>tauve, -peeli</i>	<i>nuorttii</i>	<i>máddi, kes-pieggá</i>	<i>viestar, oarji</i>
Morottaja–Sam. 1993	<i>tave</i>	<i>nuorttâ</i>	<i>maadâ, määdi,</i> <i>kesipieggâ</i>	<i>viestâr</i>
Kolta				
Genetz 1891	<i>tavval, viorje</i>	<i>ta_ivvele pink,</i> <i>stok</i>	<i>nirtte</i>	<i>pijje-, pijja-vā_irre</i>
Itkonen 1958	<i>ḡṗ̄-piēgg,</i> <i>mīḡerr-Bìn⁹k⁽⁴⁾</i>	<i>nuorta, nuorti-</i> <i>pieGG⁴</i>	<i>lietni, sau^a, pieGG^a le paijel māDD^a</i>	<i>viestar, ^vuerj^e; vuarjal, luvš- taottom-saij^e</i>
Sverloff 1989	<i>taévv, taevvel</i>	<i>njuérdi; njuortt</i>	<i>saujj</i>	<i>vuoérjjal</i>
Mosnikoff–Sam. 1991	<i>tá'vv, čuávōk</i>	<i>nuōrti</i>	<i>šauvjj</i>	<i>viōstâr</i>
Kildini				
Genetz 1891		<i>nu_irtej</i>		<i>pajj-vā_irr, uor- jem-bielt 'lännestä'</i>
Itkonen 1958	<i>tavv-piegg^a</i>	<i>nuorta</i>	<i>sauj^a</i>	<i>vuarjal, reDD⁴- viestar, zāpat</i>
Kurucs 1985	<i>таввял</i>	<i>нуррѣт</i>	<i>соайѳв</i>	<i>вуэрьялл</i>

5. A SZÁMI ÉGTÁJMEGNEVEZÉSEK ETIMOLÓGIAI VIZSGÁLATA

A számi nyelv égtájneveinek rendszerezése több szempontból is problémát vehet fel. A nyelvváltozatok közötti eltérés olyan mértékű, hogy együttes tárgyalásuk esetén elengedhetetlen a különböző kifejezések elkülönítése. Egy adott alak több irányt is jelölhet, ezért égtájankénti besorolása félrevezető lehet. Ugyanakkor úgy gondolom, az utóbbi csoportosítás ad leginkább átfogó képet az égtájnevek kialakulásáról. Az eltérő jelentések esetén mindegyik égtájnál jelölöm az ilyen alakokat.

Kutatásaim szerint a nyolc irány megnevezése a számiban 44 különböző lexéma felhasználásával történik. Ha ehhez hozzávesszük a szókapcsolatokat, illetve a számi nyelv azon sajátosságát, hogy egy szó több irányt is jelölhet, akkor – eddigi gyűjtésem alapján – 102 égtájmegnevezésről beszélhetünk. Összehasonlításképpen a finnben 69/110, azt észten 21/39 (Tóth 2011), a karjalaiban 33/70 (Tóth 2013), a mordvinban 25/55 (Maticsák – Tóth 2015) az általam ismert lexémák száma.

A finn irodalmi nyelv a négy főégtájra és négy mellékégtájra nyolc lexémát használ. A balti finn nyelvekben általában a mellékégtájakat is önálló szavakkal és nem összetételekkel nevezik meg,³⁰ ellentétben például az indoeurópai nyelvekkel.³¹ Ez a nyelvtervezés és a tudatosság következménye, mivel az égtájak pontos irányokat szabnak meg, a nyelvi félreértés, a logikátlanság az égtájnevek rendszerében nem engedhető meg, legalábbis a mai európai nyelvek tanúságtétele alapján.

Mi indokolja mégis, hogy egyes nyelvekben több kifejezés is létezik egy-egy égtájra? Ennek egyik oka a nyelvjárási megosztottság. A finnben például nyelvjárási szinten nagy számban használnak szinonimákat az egyes égtájak megnevezésére, az esetek közel felében elő- (pl. *halki-*, *keski-*, *korkea-*, *pää-*, *suora-*, *suur-*, *rauta-*, *täysi-* stb.) vagy utótaggal (pl. *-lasku*, *-maa*, *-nousu*, *-puoli*, *-ranta* stb.) ellátva az alapalakot. A karjalaiban a megnevezések sokféleségének és nagy számának oka szintén a nagyfokú nyelvjárási lexikai variabilitás, amelyhez hozzájárul az irodalmi nyelv kidolgozatlansága és a nyelvtervezés hiánya. Mindezek, a nyelvjárási megosztottság, valamint az irodalmi nyelv(ek) hiánya együtt jelennek meg a számi esetében, amihez hozzájárul a nagy területi változatosság.

³⁰ Pl. fi. *koillinen*, észten *kirre*, karj. *koil'ine* 'északkelet'.

³¹ Pl. ang. *north-east*, ném. *Nordost*, fr. *nord-est*, sv. *nordost*, or. *северо-восток* 'északkelet'.

Az etimológiai fejezetben az egyes égtájneveket betűrendben adom közre. A lexémák között vannak olyanok, amelyek egyértelműen csak egy irányt jelölnek, de vannak két vagy annál több irány megnevezésére szolgáló szavak is. Bizonyos esetekben az égtájnevek eredete és egy vagy több irányt jelölő képessége között összefüggést lehet felfedezni (erről a fejezet összegzésében szólok).

A vizsgálat során az általános finnugor (UEW) és finn (SSA, SKES) etimológiai szótárak mellett Itkonen kresztomátiáját (1960), Lehtiranta (1989) és Sammallahti (1998) műveit forgattam nagy haszonnal.

Címszóként – ahol van – az északi számi adatokat adom meg, ennek hiányában a déli/nyugati/keleti területről választottam címszót. A hapax legomenonok esetében (különösképp ilyenek Stockfleth adatai) értelemszerűen az egyetlen előfordulást veszem fel címszónak.

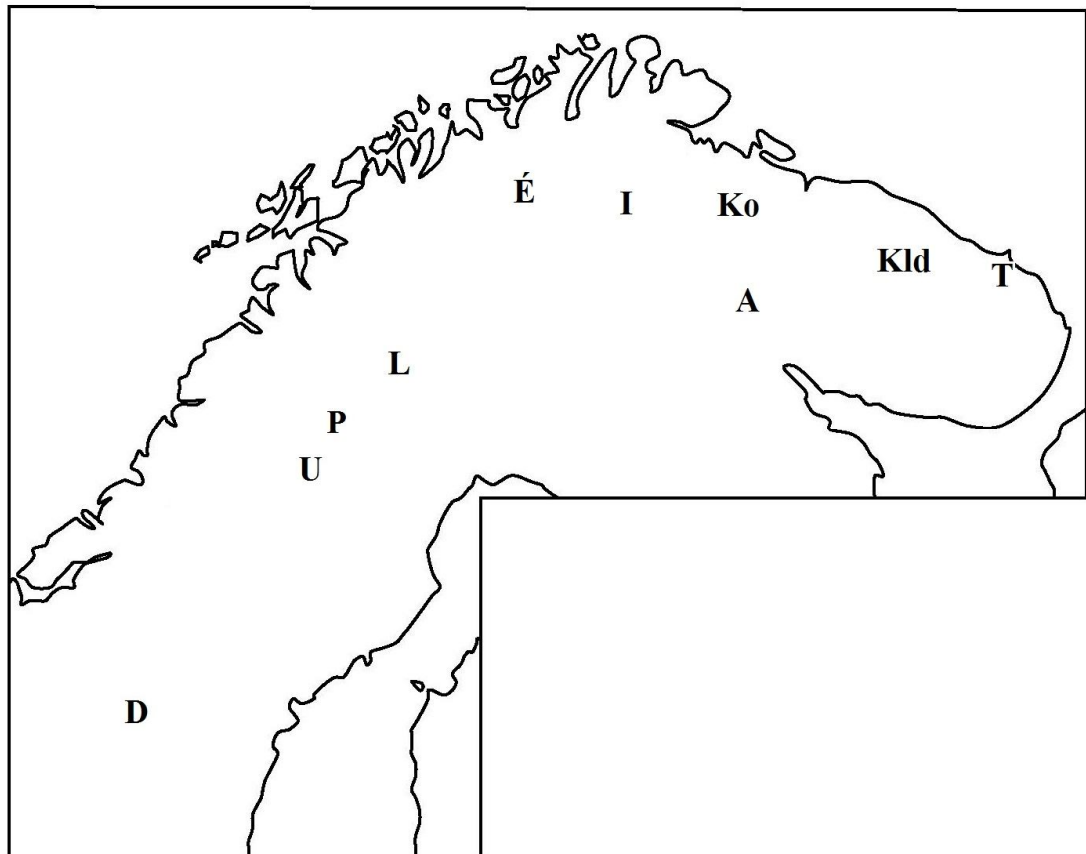
Ha a címszó alá több adatot is be lehet sorolni, ezeket földrajzi alapon csoportosítottam, tehát a déli nyelvváltozatoktól észak és kelet felé haladva egészen a Kola-félszigetig, mivel ez a haladási irány az alakváltozatokra és jelentésbeli eltérésekre is sokszor magyarázatul szolgál az égtájnevek esetében. Ez alapján a sorrend a következő: déli, umei, lulei, északi, inari, kolta, kildini, akkalai és teri, azaz a számik lakóterülete szerint haladok délnyugatról északkelet felé.

Az egyes szócikkeken belül az idézett etimológiai szótárak adatait változtatás nélküli sorrendben közlöm.

Az „igazi” égtájnevek mellett néhányszor olyan adatokat is közreadok, amelyekben szerepelnek égtájnevek, de nem irányt jelölnek (pl. északi oldal, északi szél). Ennek oka, hogy eredetileg szél volt, s ebből lett irány, ld. lat *austr.*

Az adatok jelentését itt magyarul adom meg, a 4. fejezetben, a lexikográfiai anyag részletes bemutatása során eredeti jelentés(ek)ben szerepelnek.

A számi nyelvváltozatok jelölésekor a következő rövidítéseket használom: déli (D), umei (U), pitei (P), lulei (L), északi (É), inari (I), kolta (Ko), kildini (Kld), akkalai (A) és teri (T) számi. Szükséges az északi nyelvváltozat kettéosztása, mert ott két égtájnévrendszer alakult ki, ami megegyezik az északi számi keleti és nyugati nyelvváltozatra való felosztással.

(1) *alle*

D *alle* (Lindahl–Öhrling 13a), *jillie* (Halász 1891: 91, Hasselbrink I/791a, Israelsson–Nejne; Magga 2009: 445), *älle* 'nyugat' (Collinder 3);
U *jillè-* 'nyugat' (Schlachter 74b);
P *alle* 'nyugat' (Wilbur 2016);
L *ale-* 'magas; nyugat' (Wiklund 1890: 4a); *allen* 'magas; nyugat; északnyugat' (Grundström 20), *alle-* 'nyugat' (Korhonen 2006);
É_{Sv} *alle* 'nyugat' (Stockfleth 853b).

Utótagként:

L *oarjealle* 'délnyugat' (Korhonen 2006); *nurttalalle* 'északnyugat' (Korhonen 2006);
Kld *nuirtej-a_iln* 'kelet' (T.I. Itkonen I/289b);
T *nuirtej-a_iln* 'dél' (T.I. Itkonen I/289b).

Finnugor (vagy talán uráli) eredetű szó, vö. FU (?U) **wilä* (*wülä*) 'Oberfläche, Ober-, das Obere' > fi. *ylä* 'höher, ober, Hoch-, ober-', é. *ülal* 'oben' stb. A számi esetében az UEW és az SSA a következő példákat adatozza: D *jillie* 'länsi; Westen', L *allē-*: *allē-nuor'hta* 'Nordwest-, nordwestlich', É *ällen* 'high from high up', Kld, T *al, ali* 'auf, an; von, ab'. További finnugor nyelvekben, vö. md. *vel'*: *vel'ks* 'das oben Gelegene, Oberes, Deckel', cser. *wâl-*: *wâlnâ* 'auf (wo?) stb., vtj. *vil* 'Oberfläche', zrtj. *vil* 'Oberraum, das Obere', osztj. *elâ* 'Deckel', vog. *āl* 'Deckel', *alya* 'nach dem Oberlauf des Flusses' (SKES 1859b–1862a; UEW 573; SSA 3/490b).

Toivonen (1954: 163) vizsgálatai szerint a vogulban e szónak égtájnévi jelentése is van: vog. *āl, ali* 'egy folyó felső folyása; dél', vog. *āl, ali* 'egy folyó felső folyása; dél'; *ālin, ālen, āllen, alin* 'fent, a folyó felső folyásánál'; *ālel, alil* 'fentről lefelé, folyón lefelé'. Ennek motivációja: a folyó felső folyása a beszélők pozíciójától függ merre található, melyik égtáj felé mutat. A 'reggel; kelet' jelentésű szóval összetételben: *ali-χoli* 'délsziget'. Az 'Urál' jelentésű szóval összetételben: *ali-nōr* 'délnyugat' < 'hegytető'.

Közismert tény, hogy az égtájak elnevezései gyakran származnak a szavaknak abból a köréből, amelyeket fontos természeti jelenségek határoznak meg. Ilyen lehet például a napfelkelte és naplemente iránya, a nap delelőpontja vagy ilyenek a terep-

viszonyok, mint például a jelentősebb vizek folyásiránya, a hegyek tájolása (Toivonen 1954: 159–160).

A folyó folyásiránya alapján való tájékozódás az alapja a számi *lulle* (ld. a (43) címszóban) és *alle* szavaknak is. A folyók folyásiránya a Skandináv-félsziget északi részén követi a fjordok és völgyek vonulatát: a déli számi területen ez alapvetően K–Ny-i, északabbra, a lulei esetében ÉK–DNY-i, az északi csoportnál pedig már É–D-i. Ennek megfelelően változik az *alle* jelentése is. (Vö. Collinder 1977: 69.)

(2) *ää'pp* ~ *appal* 'tenger'

Ko *ǵ̊pp^E* 'északkelet, északkeleti szél' (T.I. Itkonen I/15a, II/811a), *ääppal* 'északkelet' (Sam–Mos. 44a; Mos–Sam. 151a).

Összetételekben:

Ko *ää'pp piōg'g* 'tenger' + 'szél = északkelet' (Mos–Sam. 151a);

Ko *ǵ̊p̄-piēgG* 'tenger' + 'szél = észak' (T.I. Itkonen I/15a); ld. továbbá

Ko(S) *tša^otts-áoppol* 'víz' + 'tenger = 'északkeleti szél' (T.I. Itkonen I/649a–b).

A számi *ää'pp* ~ *appal* skandináv eredetű, vö. óno. *haf*, mai no. *hav* 'tenger'. Norvég nyelvjárásokban megtalálható *ava*, *ave*, *avi* alakban, jelentése 'sekély, keskeny tó vagy folyóöböl; mocsár'. Az SSA (I/46–47) szerint a számiból kölcsönződött a finnbe (*aapa* 'laaja suoaukea; aava selkävesi / weite, offene Moor- od. Wasserfläche').

Eredeti jelentésében megtalálható az összes számi nyelvváltozatban, pl. déli számi *appe* 'vízgyűjtő' (Collinder 43: 3), északi *davveappe* 'északi tenger' (Stockfleth 458a), *orišappe* 'déli tenger' (Stockfleth 688a), kolta *ääpp* '(a tenger) felszíne, felülete'. Égtájnénként azonban csak a koltából adatolható. Égtájnévi szerepe földrajzi okokból adódik, a kolta területhez képest a tenger helyét jelöli, ami észak–északkelet irányban található. A jelentés alapja a beszélt terület helyéből fakad, ezáltal mindkét irányt jelölheti, attól függően, hol található a tenger. (SKES 2a, UEW 469, SSA I/46–47; Sammallahti 1998: 234a; Bjorvand – Lindeman 354.)

A *tšatts-aappal* 'északkelet' előtagja az É *čáhci*, Ko *tšatts* ~ *čääcc* 'víz' szóra megy vissza. Ez – amennyiben összekapcsolható az osztj. *seč* 'Steigen, Zunahme des Wassers, Überschwemmung im (Spät-)Sommer' szóval – finnugor eredetű, vö. FU

**śāčā* 'Wasser, Überschwemmung' (UEW 469). Sammallahti (1998: 234a) egy PS **čāčē* alakot rekonstruál.

(3) *bæive illošæme guovllo*

É_{sv} *bæive illošæme guovllo* 'nyugat' (Stockfleth 1852: 853b).

Három elemből álló megnevezés: *bæive* 'nap' (ld. a 4. szócikkben) + *illo* 'lemegy' + *guovllo* 'irány' (ld. a 7. címszóban).

Az összetétel középső tagja az északi számi *il* igéből származik, jelentése 'lemegy (kizárólag a Nap mozgására értendő)' (Nielsen 372a). A Stockfleth szótárában talált adat hapax legomenon, akárcsak a szerző által adatolt más kifejezések, pl. az 'észak' megnevezésére a *lossaš* (19), ill. a 'dél' esetében a *rafte* (34), *uccenag* (42) alakok. Ugyanakkor a névadás, a Nap lenyugvására vonatkozó elnevezés megtalálható a finnben is, vö. fi. *auringonlasku* 'naplemente', *päivänlasku* 'napnyugta', *päivänsijavo* 'napereszkedés', *laskema* 'ereszkedés'; ve. *päivalaskem* 'napnyugta' (ld. 3.5.2. fejezet).

(4) *beavža*

É_{sv} *beavža* 'kelet' (Stockfleth 1852: 886b); *beavža* (Balto), *beavža* (Kåven).

Alapszava finnugor eredetű szó, vö. FU **pājwä* 'Feuer' > fi. *päivä*, é. *päev* 'Tag, Sonne'. A számiban: L *pei'vē*, É *bæi've*, Kld *piejv*, A *peiv*, T *piejve*. További finnugor nyelvekben adatolása bizonytalan, vö. ??zrj. *bi* 'Feuer', ??osztj. *pāj* 'Doner, Blitz' (UEW 360; SSA 2/456, szamojéd megfelelőekkel is).

Valószínűleg a 'nap' szóval kapcsolható össze. A napfelkelte és a keleti irány kapcsolatára ld. germán **austa-* > ang. *east* 'kelet', valamint fi. *itä-* 'sarjad' > *itä* 'kelet' és magy. *napkelet* > *kelet*.

(5) *čuovgaš*

É_{sv} *čuowgaš* 'dél' (Stockfleth 687b–688a).

Az égtájnév kiindulópontja a 'fény' jelentésű D *čuowgâ* (Collinder 1943: 19), É *čuovga* (Sam. 1989: 94b), I *čuovâ* (Sam–Mor. 10a). Kapcsolata kérdéses a *čuâvōk* 'pohjoistuuli (kylmä, kesällä)' szóval, vö. Sam–Mos. 94b–95a.

Sammallahti (1998: 235) az általa finnségi–száminak (Finno-Saamic protolan-
guage) nevezett közös nyelvállapot idejére vezeti vissza (**śoŋi*- > korai PS *śoŋi-vi* >
PS *čuoŋves*), s összekapcsolja a fi. *soihu* 'fáklya' (nyugati nyelvjárásokban 'valojuo-
va, säde, revontulet; pitkänomainen pilvimuodostelma; (pitkäliekkinen) tuli' szóval,
de az SSA (3/193) ezt nem fogadja el.

(6) *davvi*

L *tavēp* 'mély; nyugat' (Grundström 1094b–1095a);
É_{SV} *davvi* 'nyugat' (Sammallahti 1989: 100); *davádat* 'északi, nyugati szél'
(Sammallahti 1989: 99), *tāvādǵk* nyugat; észak' (Lagercrantz 7677: 4.);
É *davve* (Stockfleth 458a), *dávve* (Nielsen I/502), *távvi* (Lukkari 136a, Mag-
ga–Tor. 58b), *davvi* 'észak' (Jernsletten 1973, Frette 103b, Sammallahti
1993: 411a), *davá*- 'észak-' (Sammallahti 1989: 99a), *tavadak* 'északi
szél' (Lukkari 136a);
I *tauve* 'észak, északi szél; nyílt vízfelület' (E. Itkonen 4865.), *tave* 'észak'
(Sam–Mor. 100a);
Ko(P) *tavve* 'észak', Not *tavval* 'észak' (T.I. Itkonen I/578a), Ko(P) *tave*-
bieln 'északi oldalon', Not *tavve piegga* 'északi szél' (T.I. Itkonen
I/578a), *táv*v 'észak', *táv*v-piōgg 'északi szél' (Mos–Sam. 122a);
Kld *таввял* 'észak' (Kurucs 341b).

Előtagként:

É *távvenuorta* (Lukkari 80a, Magga–Tor. 31a), *davvinuorta* (Frette 104a),
davvenuorti 'északkelet' (Sam. 1989: 100a, 1993: 308a); *távveoarji*
(Lukkari 103a, Magga–Tor. 42b), *davvi-oarji* (Frette 1975: 103b), *davve*-
oarji 'északnyugat' (Sam. 1989: 100a, 1993: 347a), *davveviesttar* 'észak-
nyugat' (Sam. 1993: 347a);
I *tauveviestar* (E. Itkonen 2881: 2.; 5520.) 'északnyugat', *tavenuorttii*
'északkelet', *taveviestâr* 'északnyugat' (Sam–Mor. 100a);
Ko(S) *táv*v-appal 'északkelet' (T.I. Itkonen I/578a), Ko(P) *távvenuorti*
'északkelet'; Ko(S) 'észak' (T.I. Itkonen I/289b), Ko(P, S) *tavve-nuorti*
'északkelet' (T.I. Itkonen I/578a); Ko(S) *tavve-viestar* 'északnyugat'
(T.I. Itkonen I/578a), Ko(S, Pe) *tövviester* 'észak', Ko(S) 'északnyugat'

(T.I. Itkonen I/793a–b); Ko(S) *tavve vuerjal* 'észak-északnyugat' (T.I. Itkonen I/578a), Ko(P) *tavv-vuarjal* 'nyugat-északnyugat' (T.I. Itkonen I/793a–b).

Utótagként:

É *nuortadavvi* 'északkelet' (Sam. 1993: 308a); *oarjēdavvi* 'északnyugat' (Sam. 1993: 347a);

Kld *nurttavval* 'északkelet' (T.I. Itkonen I/289b, I/578a, II/1065b);

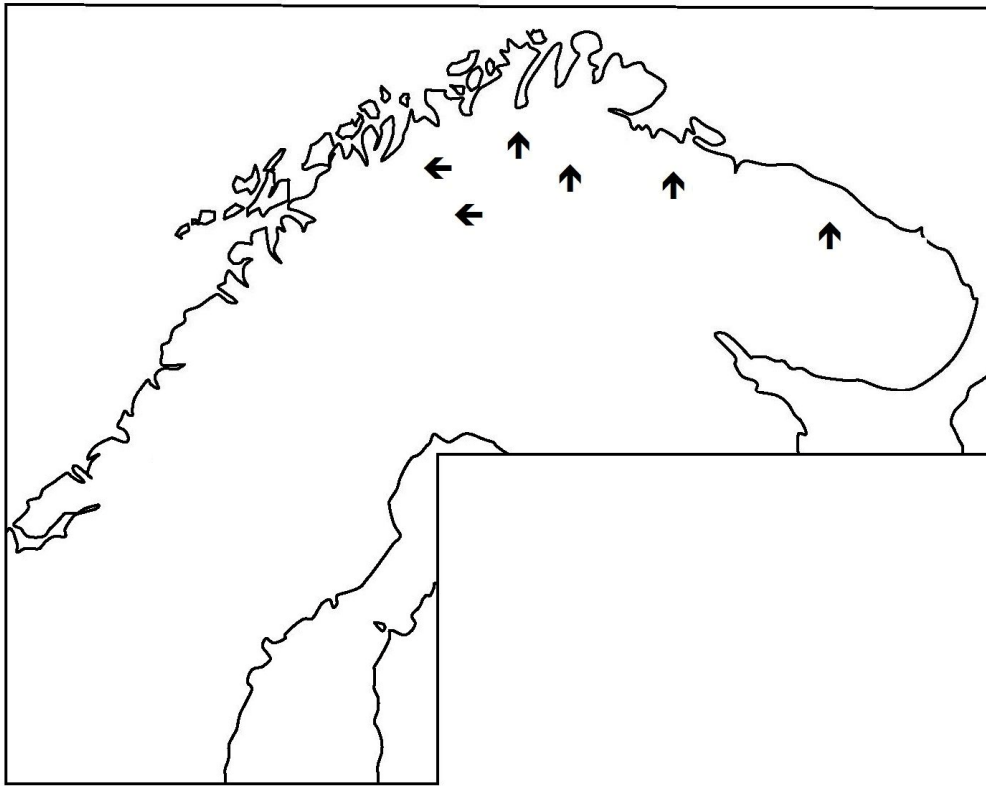
T *nurttavval* 'kelet' (T.I. Itkonen I/578a).

A szó megtalálható 'kint, távolabb a parttól' jelentésben is: U *davès, divès* (Schlachter 29a, 31a), L *tavvēn* (Grundström 1096).

Finnugor eredetű szó, vö. FU **tiwä* 'still, ruhig' (> FV 'tief') > fi. *syvä* 'tief', é. *sügav, süva* 'tief', *tüve* 'ruhig', lpN *dávve* '1. the water far out, the deep water; the deep part of the river, the part near the middle of a fjord (where it is a deepest)', 2. north, northern, northerly', L *tavvēn* 'im Westen; draußen auf dem See od. fluß (auf tiefem Wasser)? K, T *ta_ivve*, Kld *to_ivv*, 'die Meerestiefe, das stiefe Meer', Not, A *tavval* 'Norden', cser. *tül* 'das Äußere', osztj. *teγon*, vog. *tüwēt* 'still, ruhig' (SKES 1150–1151; UEW 525; Lehtiranta 1216; SSA 3/233).

Az égtájak elnevezése során gyakori, hogy egy adott terület vagy területi tulajdonság alapján nevezik el az égtájat, lásd fi. *pohjoinen* 'észak' < *pohja* 'alja, mélye; fenék'; fi. *länsi* 'nyugat' < ? *lansi* 'alacsony, lapos'.

Égtájjelölő funkciója a domborzati viszonyokon alapuló irányjelölés alapján fejlődhetett ki. Az 'alacsony, mély' > 'észak' jelentésváltozás oka, hogy északon van a tenger, a felszín arra lejt. Az északi számiban Lagercrantz magyarázata alapján a *davvi* 'a fjordoktól eltávolodva, a nyílt tengerre mutató' jelentéssel azonosítható.

Milyen irányt jelöl a davvi az egyes nyelvváltozatokban?

(7) *gaskija guovllo*

É_{Sv} *gaskija guovllo* 'észak' (Stockfleth 1852: 458b).

A megnevezés első tagja finn-permi eredetű, vö. FP **keske* 'Mitte, Zwischenraum, Abstand' > fi. *keski* 'Mitte', é. *kesk*. A számiban: É *gás'kâ* 'interval, stretch; distance', L *kaska*, Kld., Not, A *kosk* 'Mitte, Zwischenraum', T *kask*. További finn-ugor nyelvekben, vö. mdM *keska* 'die Weichen, die Mitte des Laibes', vtj. *kusip*, zrz. *kos* 'Zwischenraum' (UEW 661; SKES 186; SSA 1/349).

Jelentése tkp. 'közép éj-irány' < vö. fi. *keski|yö* 'éjfél' (= 'közép + éjjel'). Az északi számiban egyedül Stockfleth szótárából adatolható a *gaskija* 'közép-éj' szó égtájnévi szerepben (vö. *idja*: az *ija* 'éj' genitivusi alakja). A lulei *kaska-peivē* (szó szerint 'közép-nap') lexémában 'dél (mint napszak)' > 'dél mint égtáj' jelentésváltozás ment végbe (ld. pl. a magyar *dél* szó kettős jelentését). Meglehet, hogy az északi-ban a *gaskaidja* 'éjfél' (= 'közép' + 'éjjel') analógiája játszhatott szerepet.

Az utótag (mai É *guovlu*) jelentése: 'terület, táj, irány' (Sammallahti 1989: 202b) < PS **kuovle-* (Sammallahti 1998: 247b). Ld. még: (9) *iddedes guovllo* 'kelet', (29) *bæive illošæme guovllo* 'nyugat', ?(8) É *guovssaħat* 'északi fény'.

(8) *guolltjē*

L *guolltjē* 'északi; hideggel, hózáporral járó északi szél' (Grundström 1946–54: 275b).

Eredete ismeretlen, az égtájnévjelentés alapja valószínűleg a hideggel, hóval van összefüggésben. A luleiben megtalálható 'észak; hideg, havas északi szél' jelentésben is; vö. továbbá *kuoltō* 'hóvihar' (Grundström 247b–275a).

(9) *iddedes guovllo*

É_{SV} *iddedes guovllo* 'kelet' (Stockfleth 1852: 886b).

Az előtag a finn *itä-* szó átvétele, vö. É *itte-* 'appear, come into view, to spring up, shoot (of grass etc.)', L *ihtē-* 'sich zeigen, erscheinen, zum Vorschein kommen', *itēt*, *itiet* 'Morgen', Kld *itte-* 'zum Vorschein kommen, erscheinen, sich zeigen', Not *idd-āldiš* 'Morgen'. A finn szó talán finnugor eredetre megy vissza, vö. ?FU **itä* 'das Erscheinen; erscheinen, sichtbar werden' > fi. *itä-* 'keimen, aufkeimen', *itä* 'Osten, Morgen', észt *ida* 'Ost, Nordost', ?osztj. *et-* 'sichtbar werden' (UEW 85; SSA 1/231b; SKES 111b; Sammallahti 1998: 248b).

Az utótagot ld. a (7) címszóban (*gaskija guovllo*).

Az összetétel jelentése: 'reggel' + 'irány'. A kifejezés kizárólag Stockfleth szótárából adatolható, anyanyelvű beszélők már nem ismerik. Megléte finn hatással magyarázható, mint a szintén Stockflethnél adatolható, 'nyugat' *bæive illošæme guovllo* kifejezés, ld. a (3) címszóban.

(10) *ija|biella*

L *ijábielle* 'északi oldal (árnyékoldal)' (Grundström 1946–1954: 83b–84a);

É *ijâ-bællē* 'észak' (Nielsen 1932–38: 369a);

É *ijabaellē* 'éjszakai oldal, északi oldal' (Sammallahti 1989: 224a; Sammallahti 1993: 411b).

Az összetétel jelentése tkp. 'az éjnek az oldala'. Az előtag finnugor eredetű szó, vö. FU **eje* ~ *üje* 'Nacht' > fi. *yö*, é. *öö*, a számi esetében vö. É *iggjá* (gen. *ija*), L *idja*, Kld *ijj*, T *jijj*. További finnugor nyelvekben vö. md. *ve*, vtj. *uj*, zrzj. *voj*, osztj. *ěj*, vog. *jī*, magy. *éj*. Sammallahti egy protolapp **iĵe* 'éjszaka' alakot rekonstruál. Az első szótagi *i* a számiban a magánhangzót követő palatális mássalhangzó hatásával magyarázható (UEW 72; SSA 3/493b; SKES 1866; LpChr 127; Sammallahti 1998: 248b).

Az utótag uráli eredetű, vö. U **pälä* 'halb, Hälfte; Seite' > ?fi. *pieli* (*suupieli* 'Mundwinkel'), a számiban vö. É *bælle* 'side', L *piellē* 'Seite; Hälfte, halb, Halbe'. Más finnugor nyelvekben vö. md. *pel'/pāl'* 'Seite', *pel'e/pāl'ä* 'halb, Hälfte', cser. *pel* 'Seite', *pelə* 'halb, Hälfte', vtj. *pal* 'seite; halb, Hälfte', zrzj. *pel* 'Seite', osztj. *pelək* 'Hälfte; Seite', vog. *pāl* 'Hälfte, Seite', magy. *fél* 'halb, [...], Seite'; jur. *pel'e* 'Hälfte, Stück', tvgr. *fealea* 'halb', szelk. *paläl* 'halb, Hälfte' (SKES 537, UEW 362; SSA 2/347).

(11) *irkes*

L *ir'kes* 'északi-, árnyékoldala egy hegynek' (Wiklund 1943: 21b);

L *irkásj*, *irkēs* 'északi oldal (árnyékoldal)'³² (Grundström 1946–54: 91a);

L *irkes* 'észak' (Korhonen 2006);

É_{Sv} *irka*, *irkes* 'északi oldal' (Stockfleth 1852: 458b).

Jelentése: 'árnyék'. Eredete ismeretlen.

(12) *itka*, *iktos*

L *iktusa pæle* 'a hegy északi, éjszakai oldala' (Wiklund 1943: 20b);

L *iktos* 'északi, árnyékos oldal, Schattenseite' (Grundström 1946–1954: 85);

É_{Sv} *itka*, *itkes*, *irka* 'északi oldal' (Stockfleth 1852: 458b).

Az adatokban szereplő égtájnév az É *ik'tě*, *ji'ktě* 'tegnap' szóra vezethető vissza. Ezt a lexémát a SKES összekapcsolja a fi. *ehtoo* 'est' szóval. Érdekes ugyanakkor,

³² 'Nordseite, Schattenseite, überhaupt ein Ort, wohin die Sonne gerade (zu einer gewissen Tageszeit) mit ihrem Licht nicht hinkommt'.

hogy az észet *õhtu*, *õttu*, lív *ũdõG* dialektális szinten 'est; nyugat' jelentésű (SKES 35b, SSA 1/101a; ld. még UEW 99).

(13) *kaska-peivē*

L *kaska-peivē* 'dél mint napszak; dél' (Grundström 186b).

Összetett szó. Az előtag etimológiáját ld. a (7) címszóban, az utótagét a (4) szócikkben.

(14) *kesipieggâ*

I *kesipieggâ* 'dél; nyári szél' (Sam–Mor. 29b);

A *kess-pink* (Genetz 1891: 207.), *kess-pink* 'dél' (T.I. Itkonen I/121b).

Az égtájnév összetétel, tkp. 'nyár + szél', vö. Ko, Kld, A, T *kess* 'nyár' (T.I. Itkonen I/122a). Az előtag finn-volgai eredetű szó, vö. FV **kesä* 'Sommer' > fi. *kesä* 'Sommer', a számi megfelelők közül L *kiessē*, É *gæsse*, Kld, Not *kiess*. További finnugor nyelvekben vö. mdE *kize* 'Sommer', M *kiza* 'Jahr' (UEW 660; SSA 1/369). Az utótagot ld. a (23) címszóban.

(15) *kuǎn*

L *kuǎn* ' délkelet' (Wiklund 52b).

A névadás motivációja esetleg felfejthető a különleges jelentésű lulei *kuǎlataǎka-* (*kuǎla-*) 'az a hely, ahonnan Norvégiára vissza lehet nézni (ti. a partmenti hegyek nagyon magasak)' és *kuǎlu-* 'irány' (Wiklund 1890: 51a) szavak alapján. Etimológiája ismeretlen. Ide tartozhat irányjelölése alapján a lulei *kuǎusakiša-* 'északi fény' is (Wiklund 51a).

(16) lahu-pieġga

L *lahu-pieġga* 'délnyugati szél' (Wiklund 52b).

Jelentése: 'enyhe' + 'szél'. Vö. lulei számi *láho* 'enyhe (időjárás)', *láhodit* 'enyhe vagy enyhébb levegő télen'. A szél megnevezésére is használatos, pl. L *láhót bieggá* 'enyhén fújó szél', amellyel a délnyugati irányra is utalnak, ahonnan a szél fúj.

Az előtag etimológiája ismeretlen. Az utótagot ld. a (23) címszóban.

(17) lietni ~ lietne 'nyár'

Ko(Pe) *lietni* 'dél; déli szél' (T.I. Itkonen II/888b), Ko(S) 'délnyugati; délnyugati szél' (T.I. Itkonen I/212a).

Orosz eredetű szó, vö. *лето* 'nyár', *летний* 'nyári' (Csernih 1: 478; Vasmer 2: 360). A kolta számiban az évszak égtájként való használata karjalai hatást mutat, vö. karj. *suvi* 'nyár' > 'dél'. Itkonen a *лѣтний* szóból eredezteteti (T.I. Itkonen I/212a).

(18) lã'ddķe'rddem

Ko *lodde-gerdem* 'délnyugati' (T.I. Itkonen I/218a);

Ko *lã'ddķe'rddem* 'délnyugati' (Mos–Sam. 60a; Sam–Mos. 63a);

Ko, A *lodtte-kerdtem-BieGk^A* 'délkelet; délnyugati' (T.I. Itkonen I/128b).

Összetett szó: Az előtag finnugor eredetű szó, vö. FU **lunta* '?wilde Gans; ?Vogel' > ?fi. *lintu*, ?é. *lind* 'Vogel'. A számiban vö. É *lod'de* 'bird; flying insect', L *lãddē* 'Vogel', Ko *lo_inte*, Kld, A *lo_int*. További finnugor nyelvekben vö. cser. *lõðð*, osztj. *lõnt*, *tunt*, vog. *lõnt*, *lunt*, magy. *lúd* (SKES 296; UEW 254; SSA 2/80a).

É *lãdd*, *lodde* 'madár', I *loDD^E* 'madár' (T.I. Itkonen I/218a), Ko *lãdd* 'madár' (Mos–Sam. 60a) + *kerdem* 'repülés' > 'délkelet' (K); 'délnyugati' (K). Égtáj-jelentésének alapja Itkonen szerint a madarak repülésének széliránya (lunnunlentotuuli) (T.I. Itkonen I/218b), éppen ezért az égtájnévi jelentése is ez alapján változhat, tkp. mikor merre repülnek a madarak, vö. Ko, A *lodtte-kerdtem-BieGk^A* 'délkelet; délnyugati'.

Az utótag ismeretlen eredetű.

(19) *lossaš*

É_{Sv} *lossaš* 'észak' (Stockfleth 1852: 458a–b).

Ismeretlen eredetű szó.

(20) *luvštacttvm-saij^e*

Ko *luvštacttvm-saij^e* 'nyugat' (T.I. Itkonen I/229a).

Itkonen a 'päivänlaskemasija' ('nap + ereszkedés') jelentéssel magyaráza az eredetét (T.I. Itkonen I/229a).

(21) *lulli*

D *hunylie* (Lagercrantz 1926: 80); *luvlie-* (Bergsland–Magga 176), U *lüllè-* (Schlachter 91a), L *lulle* (Grundström 434) 'kelet';

É_{Sv} *lulli* 'kelet' (Sammallahti 1989: 271);

É *lulle* 'dél' (Nielsen II/570–571; Sammallahti 1989: 271; Sammallahti 1993: 239).

Utótagként:

É_{Sv} *oarjelulli* (Sammallahti 1989: 335) = 'délkelet';

É *nuortalulli* (Sammallahti 1993: 308) = 'északkelet'.

Finnugor eredetű szó, vö. FU **luwe* 'Ost(en), ?Süd(en)' > É *lulle* '(as first part of compound) who which is found in or belongs to the south, south(-), southern, southernly, (as a separate word) south', L *lullē* 'östlich, Ost-, ost-', osztj. *lāṇa* 'an der Mündung des Ob wohnender Ostjake', vog. *luil* 'Osten', *lōjī*, *luj* 'am unteren Laufe eines Flusses befindlich', *lui* 'a folyónak alvidéke' (UEW 255). Az UEW (258) hangtani okok miatt nem kapcsolja össze a FU **lē* 'Unter-, das Untere' (> ?cser. *lə-*, ?magy. *le*) szócsaláddal.

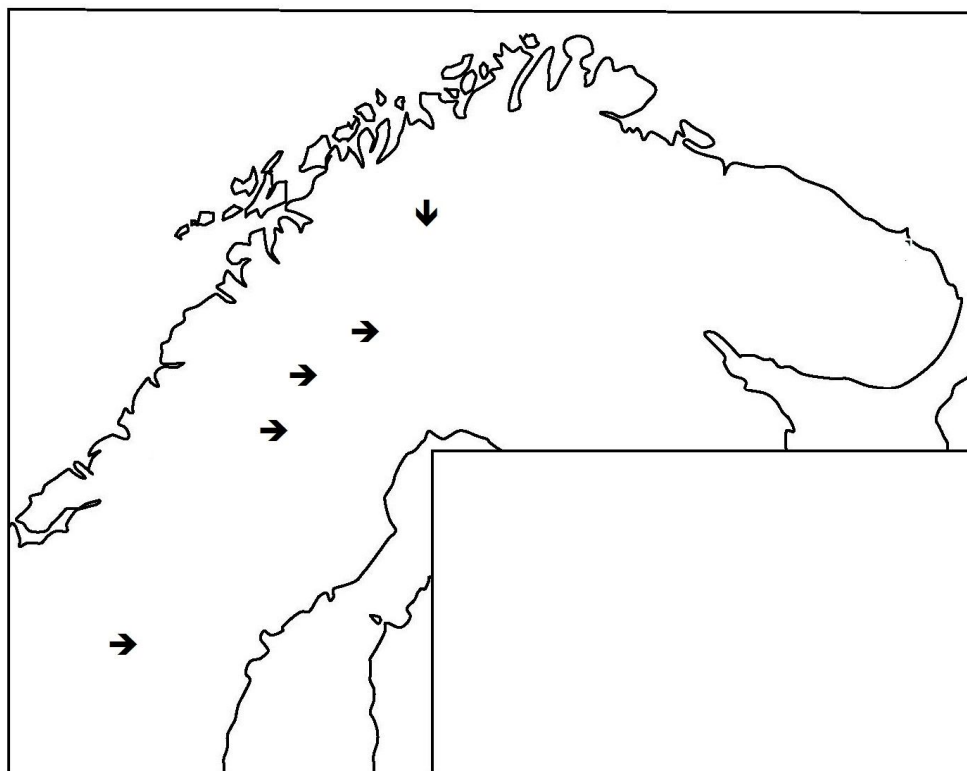
Ugyanebből a szótöbblől származhatnak a következő, égtájakkal kapcsolatos határozószók is (Bergsland–Magga 135): N *luk'sa* (csak Kautokeino: Nielsen II/569), *luksa* 'délre, keletre' (Sammallahti 1989: 270); S *lokse*, *loksese* 'keletre' (Bergsland–Magga 175), U *luksa* 'keletre' (Schlachter 88a); L *luksa* (Grundström 433); összeté-

telekben: *luksa-nuor'tas* 'keletre', *luksa-årjās* 'délkeletre' (Lagercrantz 3572.) Ezek az alakok a *lulli* főként 'kelet' jelentésű szótó illativusi formái.

A szó eredetileg valószínűleg a folyó fő folyási irányára vagy annak alsó folyására utalhatott. Az égtájmegnevezés a folyási iránnyal lehetett összefüggésben, ez az elnevezési mód más nyelvek esetében is megfigyelhető. Az északi nyelvváltozatban 'dél' jelentésben való használata az eltérő földrajzi viszonyok alapján magyarázható. (Vö. Collinder 1977: 96; Lagercrantz 1926: 80.)

A vogulban egyértelműen megmutatkozik a kardinális és abszolút orientáció „egybeesése”, vö. *lui* + kezdet, vég = észak; egy folyó alsó folyása' ; *lui* + kezdet, vég + ember = ember a folyó alsó folyásáról; osztják' ; *lui* + reggel; kelet = ÉK'; *lui* + Urál; nyugat = ÉNy'.

A vogulban a különböző formákban és összetételekben szereplő alakok alapalakja valószínűleg **lū-* ~ **la-* lehetett (Toivonen 1954: 162). A tő régi képzős formái kifejezték valamely folyó alsó folyását és torkolatvidékét is, ill. valamilyen égtájat is. Ez KELET vagy ÉSZAK lehetett, utóbbi jelentése szekundér (Toivonen 1954: 162).

Milyen irányt jelöl a lulli az egyes nyelvváltozatokban?

(22) *madda* ~ *mäddi*

É *made(bieg)* (Stockfleth 1852: 687b–688a), *madde* (Nielsen 1932–38: 610b), *máddi* (Sammallahti 1989: 271b, 281a, Sammallahti 1993: 239b, Balto, Parker), *maddi* (Jernsletten 1973, Lukkari 1974: 41b), *mátta* 'dél' (Svonni, Kåven);

I *mäddi* (E. Itkonen 2364.), *maadâ-*, *mäddi* 'dél' (Sam–Mor. 55b).

Az SSA szerint az északi számi *madde* 'etelä; sisämaa' a finn *mantu* 'maa; kuiva, kova maa; maaperä, maasto, seutu' szó átvétele (~ karj. *mantu* 'maa, maa-alue'). Sammallahti egy PS **māntē* alapalakot rekonstruál. Ebbe a szócsaládba tartozik az É *maddo* 'alkuperä, -juuri; suku, perhe', A *mant* 'maa, mantu' is. Ld. még *manner*, *mansikka*. A szó valószínűleg az ország belsejére, esetleg az ősök hazájára utal, ld. a mitológiai *máttar* 'esi-isä, esivanhempi' szót. (SKES 334; SSA 2/148b; Lehtiranta 648; Sammallahti 1989: 281; 1993: 239; LpChr 1007.)

A szó megtalálható a koltában is összetételben: *pieGG^a le pajjel māDD^a* 'a szél délről jön' (önálló égtájként a *saujj* használatos).

(23) *mǝerr-Biŋ^ok^(A)*

Kld *mǝerr-Biŋ^ok^(A)* 'észak' (T.I. Itkonen I/253b).

Jelentése: 'tenger + szél'. Az előtag a finnból került át a számiba (vö. É *māerrā*, L *mārra*, I *mēra*, Ko *mierr^a*, Kld, T *mierr* 'meri'). A fi. *meri* (~ karj. *meři*, vepsze *meři*, *mör*, vót *meri*, é. *meri*, lív *me'r*) egyébiránt balti eredetű, vö. litv. *mārė*, lett *maŗa*, *mare* (SKES 341, SSA 2/160). Ez a lexéma a balti finn nyelvekben égtájnévi jelentést is hordoz, amely jól mutatja a kiindulópont viszonylagosságát: a finn nyelvjárásokban 'dél' és 'nyugat', a lűdben 'dél', a vótban és az észtbén 'nyugat' jelentése is van.

Az utótag számos égtájnévben felbukkan. Van, amikor önmagában is égtáj jelentésű lexemával szerepel az utótag (égtájnév + 'szél' = égtáj):

Ko *tavve-piegg* 'észak + szél = észak' (T.I. Itkonen I/578a);

Ko *nuortipiegg* 'kelet + szél = keleti szél' (T.I. Itkonen I/289b), de Kld *nurt-piŋg* 'kelet + szél = északkelet' (T.I. Itkonen I/289b, II/1065b);

Ko *vuarjal-biegg* 'nyugat + szél = északnyugat' (T.I. Itkonen II/929b).

Kld *tavvepiegg* 'észak + szél = észak' (T.I. Itkonen I/578a);

T *tavvele-pink* 'kelet + szél = kelet' (T.I. Itkonen I/578a).

Ugyanakkor előfordul, hogy – a *mǝrr-Biη^ok⁽⁴⁾* megnevezéshez hasonlóan – önmagában nem égtájnevet jelentő lexémával áll, az összetétel azonban már égtájat jelöl, tkp. a szélirányt:

Ko *pjele-enšis piek* 'oldal + éjszaka + szél = északkelet' (T.I. Itkonen I/45b);

Ko *sävrispieggâ* 'fagyos + szél = délnyugat' (Sam–Mos. 95a);

Ko *kesipieggâ* 'dél + szél = dél' (Sam–Mos. 29b);

Ko, A *lodde-kerdtem-biegka* 'madár + repülés + szél = délkelet; délnyugat' (T.I. Itkonen I/128b, I/218a), vö. (18) címszó.

(24) *nuorta* ~ *nuorti*

D *nuorte* (Hasselbrink 3/1022), *noerhte* (Bergsland–Magga 215);

U *nuor'ta* (Schlachter 103b),

L *nuor'htā* (Grundström 648) 'észak'; *nuör'ta* (Qvigstad 1893: 248); *nuorta* (uo.);

L *nuor'htan* 'északkelet' (Grundström 648);

É *nuor'te* 'kelet, délkelet' (Nielsen III/136);

É *nuorte* 'délkelet' (Nielsen III/136), ebben a jelentésben csak a legkeletibb polmaki nyelvjárásban adatolható;

I *nuortta-* (E. Itkonen 2881), *nuor'ttâ* 'kelet' (Sammallahti–Morottaja 61);

Ko *nuõrti* 'kelet' (Mosnikoff–Sammallahti 76);

Kld *hyppm* 'kelet' (Kurucs 218);

T *nirtte* 'dél' (Qvigstad 248);

Utótagként:

É *davvenuorti* (Sammallahti 1993: 308); I *tauvenuorttii* (E. Itkonen 2881: 2; 4865.); *tavenuo'rttii* (Sammallahti–Morottaja 100); Ko *tâ'vvnuõrti* (Sammallahti–Mosnikoff 44) 'északkelet';

É *máttannuorti* (Sammallahti 1989: 285); I *maaddanuorttii* (E. Itkonen 2364: 11); *madanuorttii* (E. Itkonen 2881: 2) 'délkelet'.

Előtagként:

É *nôr-owst⁴* 'északkelet' (Lagercrantz 1939: 4231);

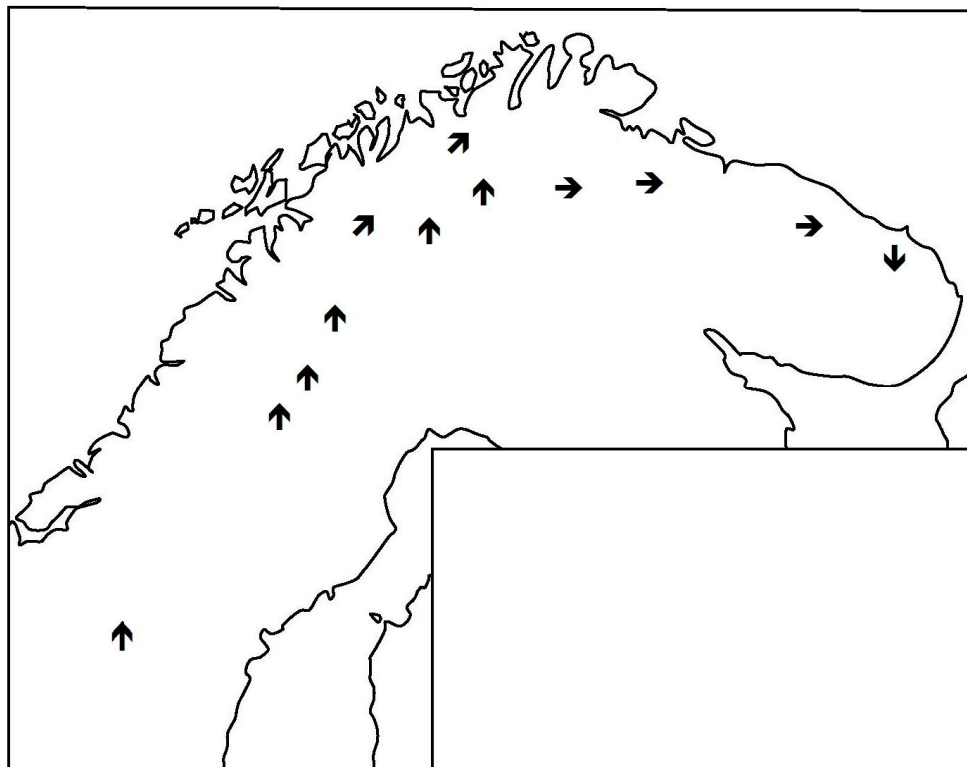
É *nuortalulli* 'délkelet' (Sammallahti 1993: 282);

É *nô·r-věã:št'* 'északnyugat' (Lagercrantz 1939: 4235.).

A számi nyelvváltozatokba (PS **nōrttē* 'észak') a skandinávból került, vö. sk. **nordr*; *nord* 'balra, alatt' > sv. *nor-*, *norr(e)*, *nord*, no. *nord* 'északi irány' (Hellquist 704; Falk – Torp 770–771; Kluge 2002: 655; Lehtiranta 747).

A számiba valószínűleg már égtájnévként került, eredeti jelentése nem volt hatással a számi égtájnevek rendszerére. Ugyanakkor a poliszémia azáltal is magyarázható, hogy jelentése bizonytalanabb lehetett a beszélők számára, szemben azokkal az égtájnevekkel, melyek jelentése a számi nyelv önálló életében alakult ki. Ezt támasztja alá, hogy ez a szóalak szerepel a legtöbb jelentésben.

A jelentésváltozások területi megoszlása a következőképpen vázolható. Repparfjorddal bezáróan É/ÉK jelentésben él, míg Inari területén már 'kelet' (Äimä 1914: 98). A *kolta*, *akkala* és *kildini* számiban szintén 'kelet' jelentésben él, azonban a *teri* számiban 'dél' (Genetz 1891: 101; Qvigstad 1893: 363; T.I. Itkonen 289b; Sköld 1964: 268).

Milyen irányt jelöl a nuorta az egyes nyelvváltozatokban?

Qvigstad két jelentést különböztet meg az északi számira: a) Hammerfest, Alten, Talvik, Tromsø területére *nuorta* 'észak' jelentésben, ezek tengerparti települések (a 8. fejezetben ennek a fontosságát is látni fogjuk); és b) a finnmarki északi számi, amely a tengerparttól messzebb, a szárazföld belsejében van, ahol az 'északkelet; kelet' jelentést adatozza.

(25) *oarji*

D *åarjel*- 'dél-, déli' (Bergsland–Magga 360);

U *årje* (Schlachter 159b);

L *årjātj* 'dél' (Grundström 1510);

É *oarje* (Nielsen III/170);

I *oarji* (E. Itkonen 2944., 2881: 2) 'délkelet';

Ko *vuärjäl* 'délnyugat' (Mosnikoff–Sammallahti 146);

Kld *вүэръял* (Kurucs 63) 'nyugat'.

Előtagként:

É *oarjelulli* 'délkelet' (Sammallahti 1989: 335);

É *oarjelulli* 'délnyugat' (Sammallahti 1989: 335);

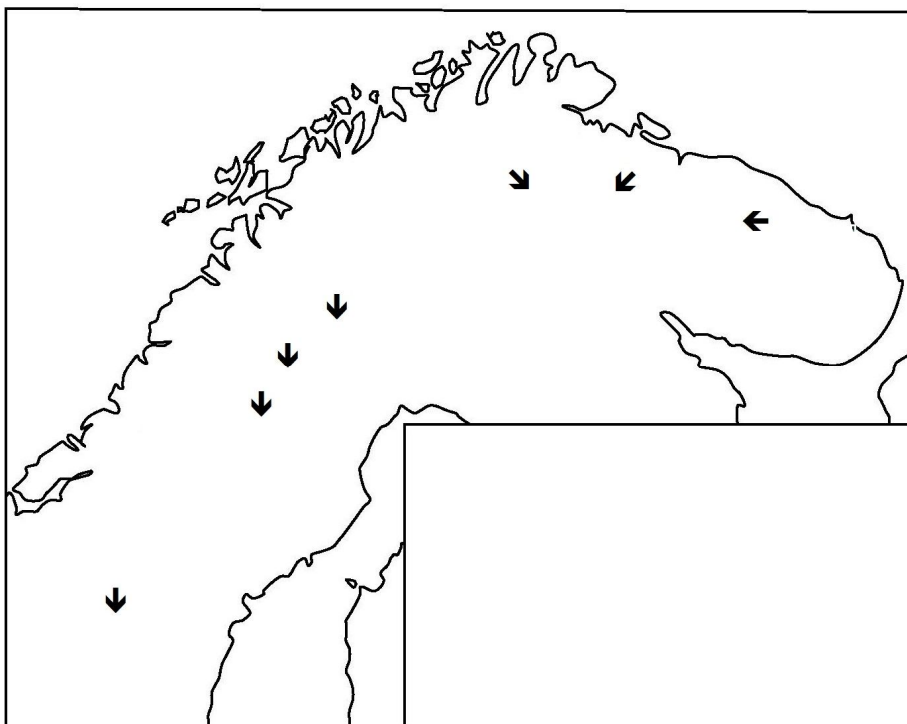
É *oarjedavvi* 'északnyugat' (Sammallahti 1993: 347).

Utótagként:

É *davveoarji* 'északnyugat' (Sammallahti 1993: 347).

Finn-permi eredetű szó, vö. FP **orja* 'Sklave' > fi. *orja* 'Sklave, Sklavin', é. *ori* 'Sklave, Frohnarbeiter', É *oar'je* '1. (as the first part of compounds) who, which is found in or belongs to the southwest', 2. (as a separate word) southwest, west', L *år'jel* 'Leute von Süden', T *viorje* 'Norden', A *orjal* 'Nordwest', md. *u're* 'Sklave, Lohndiener', vtj. *var* 'Sklave, Diener, Knecht', zrj. *ver* 'слуга, раб' (SKES 437–438; UEW 721; Lehtiranta 843; SSA 2/271). Az UEW nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a számi égtájjelölő szavak korai, míg a 'szolga' jelentésűek későbbi finn jövevényszavak.

A déli, délnyugati irány és a szó 'szolga stb.' jelentése közötti összefüggés földrajzi okokkal magyarázható: a Skandináv-félsziget északi részén élő népekhez idegenek csak déli irányból jöhettek, vö. a lulei nyelvváltozat *årjēl* szavának jelentése 'délről jött ember, ember délről'.

Milyen irányt jelöl az oarji az egyes nyelvváltozatokban?

(26) oobbdneķ ~ viobodnehke

Ko oo'bbdneķ 'délkelet' (Mos–Sam. 78a, Sam–Mos. 31a);

Kld viobednehke 'délkelet' (Genetz 1891: 1924.).

Esetleg orosz eredetű szó, vö. ободневать, ободнать 'megvirrad'.

(27) ovsta

É owsta 'kelet' (Nielsen 1932–38: 219a);

É ovstas 'itään' (Lukkari 1974: 56b), ovsta 'kelet' (Kåven).

Germán jövevényszó (*austa-), amely valamely skandináv nyelvállapotból került a számiba (vö. mai sv. *öst*, no. *øst*, nyugati norvég nyelvjárásokban *aust*). Az alak összefügg az ieur. *ausos 'Morgenröte; pirkadat, napfelkelte' jelentéssel (vö. ófn. *ōstan*, óan. *ōsten*, angasz. *ēast* stb.), de a számi nyelvbe valószínűleg már égtájnévként került, eredeti jelentése nem volt hatással a számi égtájnevek rendszerére. Előfordulása nem gyakori, kizárólag Nesseby környékén adatolható, összetételekben

ugyanezen a területen *sið-owst*⁴ 'délkelet' jelentésben él (Lagercrantz 6234.). – Vö. Kluge 2002: 672.

(28) *pajj-vārr* (*pajas*)

Ko *pajj-vārr* (Genetz 1891: 1478.), *pijje-*, *pijja-vārr*e 'nyugat' (Genetz 1891: 1845.).

Az összetétel első tagjának jelentése 'fent', a névadás alapja a térfelszíni viszonyok alapján < 'magas, fenti hegy' értelemben képzelhető el. Az inariban a *pajas* 'fent' irányt jelölő kifejezésben is megtalálható, vö. *pajekielâ* 'északi számi nyelv' (Mor–Sam. 66b), ugyanis az inari számikhoz képest az északi számik földrajzilag északabbra, azaz „fentebb” élnek. Az utótag eredete ismeretlen. Esetleg összefügghet a fi. *vaara* 'erdős hegy' szóval.

(29) *peivepele*

É_{Sv} *peivepele* 'dél' (Stockfleth 1852: 688a).

Összetett szó, jelentése 'nap + oldal'. Az előtag etimológiáját ld. a (4) címszóban, az utótagét a (10) szócikkben.

(30) *pink-alm*

Kld *pink-alm* 'dél' (T.I. Itkonen I/364a).

Összetett szó, jelentése tkp. 'szél' + 'világ/levegő, idő'.

Az előtagot ld. az (23) címszóban.

Az utótaghoz vö. T *almlak* '(taivaanlaki) taivas', K 'maailma | welt', S N *alm^e-Dsuold⁴* '(taivaan pylväs)' 'nordstern' (T.I. Itkonen I/11b); *piŋ^sk-alm* 'tuulinen ilma tai sää', P *pieGG⁴-jienn^e* 't.-emo (t., vars. eteläinen, henkilöitynä) | windmutter (wind, bes. der südliche, personifiziert)' (T.I. Itkonen I/364a). Az utótag talán összefügg a fi. *ilma*, é. *ilm*, lpN *ilbme* 'világ', Ko *alme* 'ég' szavakkal (UEW 81–82; SKES 104; SSA 1/224). Égtájnévként való használata mitológiai megszemélyesítés alapján lehetséges az uralkodó szélirány megnevezésére.

(31) *pioberežnehke*

Ko *pioberežnehke* 'északnyugat' (Genetz 1891: 1660.);

A *pioberežnehke* 'északnyugat; délkelet' (T.I. Itkonen I/378b);

T *pioberežnehke* 'északnyugat' (T.I. Itkonen I/378b).

Orosz eredetű szó, vö. *побережный* 'parti' (< *но-* 'mentén', *берег* 'part'), vö. or. *побережный* 'parti' (< *но-* 'mentén', Vasmer 2: 380, *берег* 'part', Vasmer 1: 76). Itkonen a *побережникъ* szóból eredezteteti (T.I. Itkonen I/378b).

(32) *pioližnehke*

Ko *pioližnehke* 'északkelet' (Genetz 1891: 1650.);

T *pioližnehke* 'északkelet' (T.I. Itkonen I/378b).

Orosz eredetű szó, vö. *полночь* 'éjfél' (Csernih 1: 579, 2: 50; *пол* 'fél', Vasmer 2: 390, *ночь* 'éj', Vasmer 2: 229). Itkonen a *полуночникъ* szóból eredezteteti (T.I. Itkonen I/378b).

(33) *quoksekaseh*

É_{sv.} *quoksekaseh* 'északi' (Stockfleth 1852: 458a).

Ismeretlen eredetű. Esetleg összefügghet az É *guovssaḡat* 'északi fény' (Sam. 1989: 203a) szóval.

(34) *rafte*

É_{sv.} *rafte* 'dél' (Stockfleth 1852: 687b–688a).

Ismeretlen eredetű szó, esetleg skandináv jövevényszó.

(35) *reDD^A-viestar*

Ko *reDD^A-viestar* (T.I. Itkonen I/793a), *reddviester* (T.I. Itkonen 1958: II/940b),

reddviâstâr (Mos–Sam. 105b, Sam–Mos. 63b) 'északnyugat';

Kld *reDD^A-viestar* 'nyugat; északnyugat' (T.I. Itkonen I/793a).

Germán jövevényszó, vö. **strandā* (SKES 733; SSA 3/48a).

Az összetétel jelentése: 'part' + 'nyugat'. Az előtag 'part' jelentésben él, vö. fi. *ranta* 'part', a számiban Ko *redda*; É *riddu* 'tengerpart' (Sammallahti 1993: 171).

(36) *saujj*

Ko *šauvj* 'délnyugat' (Sverloff 1989: 19);

Ko *saujj* 'dél' (Mos–Sam. 105b, Sam–Mos. 11a);

Kld *coaiŋŋ* 'dél' (Kurucs 323a–b);

Kld, A *sauj^a* 'dél' (T.I. Itkonen I/478);

T *savj*, *savj-pink* 'délnyugat' (Genetz 1891: 1063.);

T *sauj^a* 'délnyugat' (T.I. Itkonen I/478).

A **saja* (> ?fi. *suoja* 'Schutz, Schirm', é. *soe* 'warm, wärme', cser. *šajkâ* 'hinter', vtj. *sal* 'Kühle, Frische', zvj. *saj* 'Raumn hinter etw.') folytatása a számiban: lpN *suoggje* 'lee, shelter; protection', L *suodje* 'Windschutz, Lee', T *siđija*, Kld *sūije*, Not *suqije* 'Schutz (vor Regen, Wind)' (SKES 1111; UEW 748; Lehtiranta 1170; SSA 3/214).

Elképzelhető, hogy a finn-permi **saja* 'Schatten; árnyék' szóra vezethető vissza. Égtájnévi jelentést sem az SSA, sem az UEW nem ad, ám a fényviszony fontos motivációja az égtájak megnevezésének, vö. pl. fi. *pimeäpuoli* 'sötét oldal', *varjonpuoli* 'árnyék oldal', *päivätön psohjoinen* 'naptalan észak', *päivätön Lappi* 'naptalan Lapp-föld', *katve* 'árnyék' = 'észak'.

(37) *sælki- pæli*

L *sælki- pæli* 'egy hegy északi oldala' (Wiklund 117a).

Jelentése tkp. 'hát + oldal' > 'hegyhát'. Az előtag finn-volgai eredetű szó, vö. FV **šēlkä* 'Rücken' > fi. *selkä*, é. *selg* 'Rücken', lpN *čiel'ge* 'backbone, back', K, T *čie:lke* 'Rücken, Kreuz', cser. *šālōž* 'der untere Teil des Rücken, das Kreuz' (UEW 772; LpChr 90; SSA 3/167b). A finn szó későbbi kölcsönzéssel átkerült a számiba: N *sæl'ge* 'the back of people and animals, seen from outside', L *siel'kē* 'Rücken'.

Az utótagot ld. a (10) címszóban.

(38) *sævdnjaš*

É_{SV} *sævdnjaš* 'észak' (Stockfleth 1852: 458b).

Az É *seavdnjat* 'sötét, (az éjszaka sötétje)' szóból származik, vö. PS **seav́neDē* (Sammallahti 1998: 262b).

(39) *säyris|piegga*

I *säyrispiegga* 'délnyugat' (E. Itkonen 2881.), *sävrspieggâ* 'délnyugat' (Sam–Mor. 95a).

Jelentése: 'fagyos' + 'szél'. Az előtag etimológiája ismeretlen. Az utótagot ld. az (23) címszóban.

(40) *stok*

Ko *stok* 'kelet' (Genetz 1891: 981.).

Orosz eredetű szó, vö. *восток* 'kelet' (Csernih 1: 169, Vasmer 1: 232).

(41) *toddau*

A *toddau* 'észak' (T.I. Itkonen I/603a).

Ismeretlen eredetű szó.

(42) *uccenag*

É_{SV} *uccenag* 'déli' (Stockfleth 1852: 688a).

Ismeretlen eredetű szó.

(43) *viestar*

É *viester*; *vest* (Stockfleth 1852: 853b), *viestâr* (Nielsen 1932–38: 763a),
viestar; *veästa* (Lukkari 1974: 106a), *viestâr* (Sam–Mor. 113b), *viesttar*
(Sammallahti 1989: 473b, Sammallahti 1993: 352a), *veasta*, *viesttar*
(Kåven),

I *viestar* 'nyugat; északnyugat' (E. Itkonen 5520.);

Ko *viestar* (T.I. Itkonen I/750a), *viöstâr* (Mos–Sam. 138b, Sam–Mos. 65b)
'nyugat';

A *viestar* 'észak' (T.I. Itkonen I/750a).

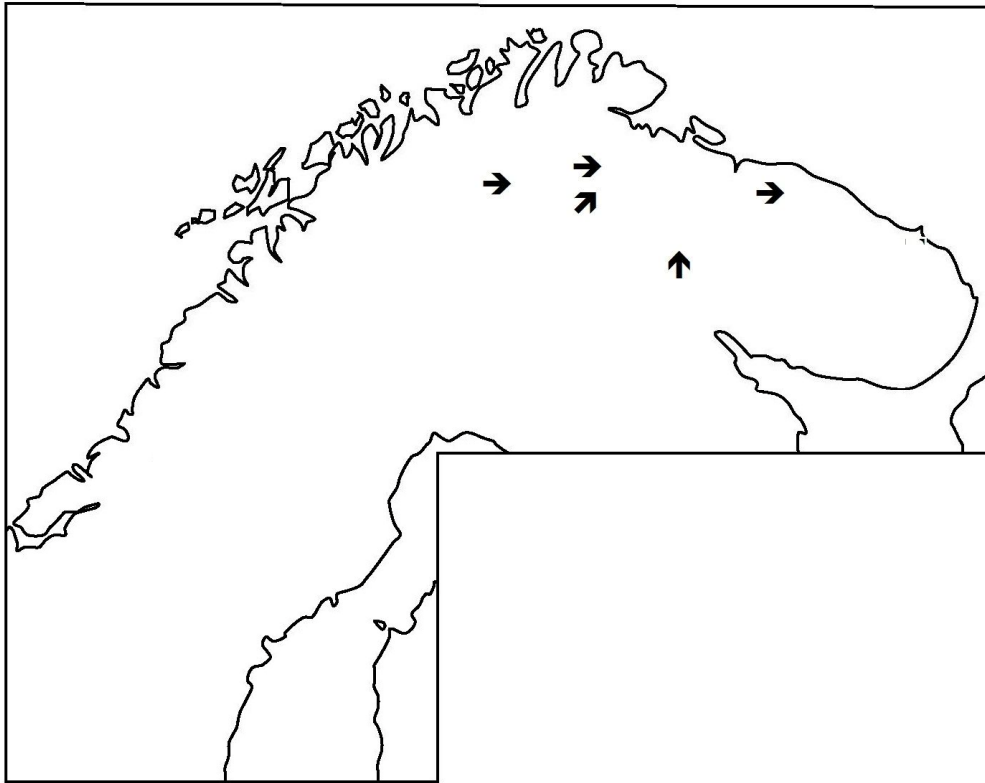
Utótagként:

É *davvëviesttar* (Sammallahti 1993: 347a); I *tauveviestar* (E. Itkonen
4865.), *taveviestâr* (Sam–Mor. 100a), Ko *reDD⁴-viestar* (T.I. Itkonen
I/793a), *reddviâstâr* (Mos–Sam. 105b, Sam–Mos. 63b) 'északnyugat';

É *máttaviesttar* (Sammallahti 1993: 345a); I *maadâviestâr* 'délnyugat' (Sam–
Mor. 50a);

Kld *reDD⁴-viestar* 'nyugat; északnyugat' (T.I. Itkonen I/793a).

Skandináv eredetű, 'nyugat' jelentésű jövevényszó; vö. óno. *vestr*, mai svéd
väster; *väst* 'nyugat'. Ősi jelentése 'este' lehetett (vö. 'éjszaka; napnyugta' (az égtá-
jat napnyugta irányaként határozták meg), vö. lat. *ves-per*, gör. *hespére* 'Abend'. A
számi nyelvbe valószínűleg már égtájnévként került, eredeti jelentése nem volt hatás-
sal a számi égtájnevekre (Falk – Torp 1371–1372; Kluge 2002: 985).

Milyen irányt jelöl a viestar az egyes nyelvváltozatokban?

(44) *zāpat* (or.) > 'nyugat' (K)

Kld *zāpat* 'nyugat' (T.I. Itkonen I/540a);

A *zāpat* 'nyugat' (Genetz 1891: 1051., T.I. Itkonen I/540a).

Orosz eredetű szó, vö. *zanad* 'nyugat' < *za-* 'hátul, túl' és *nad-* 'esik, lebukik' (Vasmer 1: 441).

Összegzés

– Az általam vizsgált 45 égtájnév háromnegyede egyértelmű iránymeghatározóként funkcionál, csak egy égtájat jelöl. 11 olyan megnevezést találtam, amely két vagy több égtájat jelöl. Az eltérő jelentések általában különböző nyelvváltozatokból adathatók, de előfordul olyan is, amikor egy dialektuson belül jelöl az adott lexéma két égtájat, pl. Ko *lodtte-kerdtem-BieGk⁴* 'délkelet; délnyugat', Kld *reDD⁴-viestar* 'nyugat; északnyugat', N *oarjelulli* 'délnyugat; délkelet', É *nuor'te* 'kelet, délkelet'.

– A számiban az égtájnevek szerkezetüket tekintve egy- és többeleműek is lehetnek. Az égtájnevek háromötöde egyelemű, a többi összetett szó (vagy szintagma), pl. *ijá|biella, kesi|pieggâ, säyris|piegga, peive|pele, reDD⁴-viestar, gaskija guovllo*. Utótagként tipikus (már amennyire e kis korpuszból ilyen következtetéseket le lehet vonni) a *biella ~ pele* 'oldal' és a *piegga ~ pieggâ ~ Bîŋk* 'szél' elem.

– Ami az etimológiai megoszlást illeti, a korpusz egyharmada ősi eredetű lexémára vezethető vissza, pl. FU *alle, bæive, davvi, ijá, lulli*, FP *kaska, kesi, oarji, sauji*. Protolapp lehet a *guovllo, sævdnjaš*, belső keletkezésű a *čuovgaš, kuacán*. Finn átvétel az *iððedes* töve, a *madda* és a *mǣrr*. Skandináv/germán jövevényszó: *ää'pp ~ appal, nuorta, ovsta, viestar*. Orosz elemek: *lietni, oobbdneĵ, pioberežnehke, pioližnehke, stok, zāpat*.

– Az orosz jövevényszavak csak a keleti számiba kerültek be (A, Ko, Kld, T). Négy közülük egy égtájat jelöl, kettő pedig kettőt (egy fő- és az azzal szomszédos mellékégtájat). A skandináv jövevényelemek közül csak egy jelöl egy égtájat (*ovsta*), a többi több égtáj megnevezésére szolgál. Ennek két oka lehet: egyrészt az orosz jövevényszavak kései átvételek, azaz a számik már „kész” jelentéssel vették át őket, míg a sokkal korábbi skandináv jövevényszavak jelentése még nem szilárdult meg. Másrészt a skandináv jövevényelemek hatóköre lényegesen nagyobb volt, számos nyelvváltozatba eljutottak, ahol a „forgás”, a 45 fokos eltérések miatt (ld. a 8. fejezetben) más és más jelentést kaphattak (hasonlóan néhány ősi eredetű főégtájnévhez).

6. MOTIVÁCIÓK A SZÁMI TÁJÉKOZÓDÁSBAN – SZEMANTIKAI CSOPORTOSÍTÁS

A számi égtájnevek többféle motiváció alapján jöhetnek létre (a szemantikai csoportosítást részletesebben ld. Tóth 2011: finn és észti, Tóth 2013: karjalai, Maticsák – Tóth 2015: mordvin, Tóth 2015b).

Az alábbiakban közreadom a legfőbb számi elnevezési módokat, s igyekszem párhuzamot vonni a balti finn nyelvek motivációival.

1) A Nap mint égitest megnevezése és az ehhez kapcsolódó mozgás leírásai

beavža 'nap' > 'kelet' (É);

bæive illošæme guovllo 'nap + nyugta + irány' > 'nyugat' (É)

peive|pele 'nap + oldal' > 'dél' (É)

oobbdneķ 'megvirrad'

Ez a névadási mód a balti-finn nyelvekben gyakori, vö. finn *auringon/nousu*, karjalai *päivän/nousu*, vepsze *päiva/nouzem* 'napkelte', fi. *nousema/puoli* 'felkelő oldal', karj. *kesä//päivän/nousu* 'nyár-napkelte' (K); fi. *auringon/lasku*, karj. *päivän/lasku*, ve. *päiva/laskem* 'naplemente', fi. *päivän/lasku//puoli* 'naplemente-oldal' (Ny); fi. *päivätön pohjoinen* 'naptalan észak', é. *päeva pool* 'Nap oldal' (É); fi. *korkeinpäivä* 'magas nap', *keskipäivä* 'középnapi', lív *päeva südam puol'* 'a nap mélyebb oldala', *puolst päeva* 'félnap' (D).

2) A fényviszonyok és égtájak összekapcsolása

čuovgaš 'fény' > 'dél' (É)

irkes 'árnyék' > 'észak' (L)

saujj 'árnyék' > 'dél' (Ko); 'délnyugat' (Ko);

sævdnjaš 'sötét' > 'észak' (É)

quoksekaseh 'északi' ?< 'északi fény' (É)

kuoán 'délkelet' ?< 'északi fény' (L)

Az északi irányt a finn a fény hiányával nevezi meg: *pimeä/puoli* 'sötét oldal', *varjon/puoli* 'árnyék oldal', *päivätön Lappi* 'naptalan Lappföld'.

3) Az égtájak napszakokkal való megnevezése:

gasska|biejvve ~ kaska-peiv'e 'közép' + 'nap' > 'dél (napszak)' > 'dél (égtáj)' (L)
ijá|biella 'éjszaka' + 'oldal' > 'észak' (D, L, É);

Ez is gyakori kategória, vö. fi. *koillis/puoli* 'hajnal oldal', *aamu/päivä* 'reggeli nap', é. *hommiku/maa* 'reggelföld'; liv *uomõg* 'reggel' (K); fi. *murgina/päivä* 'reggeli nap' (D); fi. *ilta/päivä* 'estnap', é. *õhtu/maa* 'esti föld', karj. *ilta/ranta* 'esti part' (Ny). A balti finn nyelvekben a *louna(s)* szó 'dél (égtáj)', 'dél (idő)', 'délnyugat' és 'ebéd' jelentésekben figyelhető. Ld. még magy. *dél*.

4) Évszakok

lietni ~ lietne 'nyár' > 'dél' (K); 'délnyugat' (K);

Ezt a megnevezést az indokolja, hogy a Nap mozgása évszakonként nagymértékben eltérhet, mivel az égitest elliptikus pályán mozog, ezáltal a napkelte szélső irányai között több fokos eltérés is lehet. Példák: fi. *kevät//päivän/nousu* 'tavaszi napfelkelte', ve. *talveline pol'* 'téli oldal' (K); fi. *kesä//ilta/päivä* 'tavaszi napest' (Ny); fi. *suvi/puoli* 'nyároltal', *kesä/puoli* 'tavaszi oldal'; karj., ve. *suvi* 'nyár' (D). A számiban ez nem jelentős kategória, az egyetlen elem is orosz jövevényszó. A kifejezés megléte és használata a koltában karjalai hatást is mutat, mivel a DÉL megnevezése ott is ezzel a névadással történik (karj. *suvi* 'nyár; dél').

5) Térszinformák, földrajzi körülmények

davvi ~ tavve ~ tauve ~ tâvv 'mély; távoli' > 'észak' (É, I, K); 'északkelet' (K); 'kelet' (K), *tauve-piegga* ' délkelet' (I), 'nyugat' (L, É)
máddi 'dél = maa; kuiva, kova maa; maaperä, maasto, seutu'
reDD⁴-viestar 'part + nyugat' > 'északnyugat' (K)

A környezeti adottságok viszonyítópontként szolgálhatnak az irányok meghatározásához. Ide tartoznak a domborzati jegyek, ill. a tenger (víz) és a szárazföld viszonya, vö. fi. *meri* 'tenger', *merinen* 'tengeri'; liv *moogõr* 'földív' (K); ve. *mägi* 'hegy' (D); é. *vesi/kaar* 'a víz íve', *mere/kaar* 'a tenger íve'; liv *vež/gõr* 'a víz íve' (Ny). A keleti számiban jelentős szerepe van a tengernek mint kiindulópontnak, ezért ezt külön csoportba sorolom.

6) Tenger, víz, folyó

ääppal 'északkelet' < sk. 'tenger' (Ko)

ää'pp piōg'g 'tenger + szél' > 'északnyugat' (Ko)

q̇ṗ-piēgG 'tenger + szél' > 'észak' (Ko)

tšatts-aappal 'víz + tenger' > 'északkelet' (Ko)

mierr|ping 'tenger + szél' > 'észak' (Kld)

7) A szél (jellemzője, iránya alapján)

lahu-pieggä 'langyos + szél' > 'délnyugat' (L)

säyris|pieggä 'fagyos + szél' > 'délnyugat' (I)

kesipieggä 'nyári + szél' > 'dél' (I, K)

pink-alm = 'szél + levegő' > 'dél' (Kld)

Az égtájakat gyakran azonosítják időjárási viszonyokkal. Leggyakrabban az észak = hideg, dél = meleg jelentésekkel találkozhatunk. Pl. fi. *kylmä/sija* 'hideg hely'; *pakkasen/puoli* 'fagyos oldal', *kuiva/perä* 'száraz vég' (É); fi. *ilman/puoli* 'levegő oldal', *sade/perä* 'esővég' (K); fi. *lämmin/puoli* 'melegoldal' (D). A számiban, úgy tűnik, a szél a legfontosabb viszonyító elem.

8) A madarak repülési iránya

lodd|ķerdem ~ lodtte|kerdtem 'madár' + 'repülés' > 'délekelet' (K); 'délnyugat' (K);

A finnben is meghatározóvá vált a madár, a madárvonulás: fi. *lintu* 'madár', *lennun/nenä* 'madárcsőr' (É); fi. *lintujen suunta* 'madarak iránya', *lintu/etelä* 'madárdél', *lennun/lento* 'madárrepülés' (D).

9) Deiktikus irányok

alle ~ jillie 'fent' > 'nyugat' (D, U, L, É); 'délnyugat' (L)

lulle ~ lukse 'lent' > 'kelet' (D, U, L, É); 'délekelet' (L, É); 'dél' (É)

A deiktikus irányok, illetve a fent–lent, elől–hátsó, jobbra–balra stb. rendszerek gyakran képezik az égtájnevek alapját:³³ fi. *pohjoinen, pohjola*; é. *pōhi, pōhjak*,

³³ A germán nyelvekben ennek a nyoma pl. az ang. *north* 'észak'; no. *nord* < ósk. *norðr* < ieur. **n•to-* ~ *n•tro-* 'balra/alatt' = kelethez képest balra-lent' (KLUGE 1967: 591).

põhjale, *põhine* 'fenék, vminek az alja', é. *põhja/kaar* 'alsó égbolt', *põhja/pool(ne)* 'alsó oldal' (É); fi. *perälle* 'hátra' (K); fi. *etelä* 'elő', *keski/päivä* 'középnapi', é. *edel* 'elő' (D).

10) Irány meghatározása

gaskija guovllo 'közép + éj + irány' > 'észak' (É)

iddedes guovllo 'kelet' + 'irány' > 'kelet' (É)

11) Egyéb

oarje 'szolga (idegen, messziről jött ember)' > 'dél'

Érdekes, hogy a számiból hiányzik a pontosító jelzők használata, ami a balti finn nyelvekben megfigyelhető. Egy-egy név néha több égtájat (mellékégtájat) is jelölhetett, az egyértelmű iránymeghatározás miatt volt szükség bizonyos jelzők használatára, pl. fi. *suora pohjoinen* 'egyenes, közvetlen észak', *vanha/pohjoine* 'öreg (tkp. eredeti) É', *korkea/pohjoine* 'magas É', *keski/pohjoine* 'közép É', *perä/pohjoine* 'hátsó É' (É); é. *täis/ida* 'teljes kelet'(K); fi. *täysi/etelä* 'teljes dél', *pää/etelä* 'fő D', *emä/etelä* 'anya (igazi) D'; é. *täis/lõuna* 'teljes D' (D); fi. *täysi länsi* 'teljes nyugat' (Ny).

*

A számi égtájnevek a népnévmegnevezésekben is szerepet játszanak. A lapp népevekkel foglalkozó 2007-es tanulmányában Keresztes László megemlíti, hogy „a lapp (számi) nyelvjárások (vagy nyelvek) felosztása és megnevezései egyrészt az égtájakon alapulnak. A nevek ugyanis összefüggenek a csoportok egymás közötti elhelyezkedésével.” (Keresztes 2007: 47)

Az egyes lapp nyelvváltozatok saját/belső és több, egymástól eltérő külső megnevezéssel is rendelkeznek. Ezeknek a vizsgálata több szempontból is tanulságos. Egyrészt többféle elnevezési mód érvényesül ezekben a nevekben. Gyakori a folyók alapján történő névadás, pl. az umei, a lulei, pitei lapp esetében, vagy az adott országnévvel való megnevezés, ilyen pl. a norvég lapp. Ebben az esetben azonban már félreértések lehetnek, hiszen Norvégiában több lapp nyelvváltozatot is beszéltek, beszélnek, mégis hagyományos értelemben véve a legnagyobb a létszámú nyelvváltozatot szokták rajta érteni (más néven ez az északi lapp). Ugyanakkor északi lappul beszélnek Svédországban és Finnországban is.

Másrészt az egyes lapp nyelvváltozatokat vagy több nyelvváltozatot összefoglalóan égtájakkal is szokás megnevezni. Ez alapján általános értelemben, a külső elnevezések kapcsán beszélhetünk északi vagy déli lappról, vagy például keleti és nyugati lappokról.

Az egyes lapp nyelvváltozatokat az esetek mintegy 25%-ában nevezik meg égtájnevekkel, irányjelölő szavakkal. Fontos szempont a viszonyítás. Belső megnevezések esetén ez a viszonyítás Lappföld egészéhez képest történik. Ugyanígy járnak el a külső elnevezések, népnevek idegen nyelvű (angol, finn stb.) változataiban. Azonban, ha az adott lapp nyelvváltozat külső megnevezése egy másik lapp nyelvváltozaton történik, a viszonyítás egészen más módon zajlik. Az elnevezési módokat az egyes lapp nyelvváltozatok eltérő égtájnévrendszere teszi érdekesebbé (és első ránézésre bonyolultabbá).

Az égtájak vagy irányjelölő szavak szerinti névadás a következő módon zajlik: az adott kifejezés azt tükrözi, hogy a kifejezés nyelvéhez (az adott néphez képest) merre található a megnevezett nép/nyelv(járás). Ebben az esetben figyelembe kell venni az alábbiakat:

- milyen nyelvváltozatban van meg az adott kifejezés;
- Lappföld melyik részén beszélik azt a nyelvváltozatot, amelyen az adott kifejezés él;
- ehhez képest hol beszélik/hol helyezkedik el az a nyelvváltozat, amit a kifejezés jelöl.

Az északi számikat a déliek például *noerhtesaemie* 'északi lapp' névvel illetik (ez a szó az északiban – *nuorte* – 'kelet' jelentésű); az inariban *pajekielâ* 'északi lapp, tunturisaame' a nevük (azaz 'felső, fenti nyelv', mivel hozzájuk képest az északi lappok „fent” élnek. A kolták viszont 'nyugati lapp'-nak hívják őket (*tuõddâr-sämmlaž, vuärjelsame*).

A déli számik (fi. *eteläsaame* < *etelä* 'dél') megnevezése az egyes lapp nyelvváltozatokon: saját elnevezésük *áarjelsaemien* (de É *oarji* 'nyugat'), míg az északiak *lullisame* 'déli lapp' (D *lulli* 'kelet') néven nevezik őket.

A kolta számi a különböző számi nyelvváltozatokon: É *nuortalašsáme* 'keleti lapp', I *nuorttalaš*, Ko *sää'mkiõll*.

Keleti lappok: É *nuortasápmelaš gielat* 'keleti lapp nyelvek' (de D *nuorhta* 'északi').

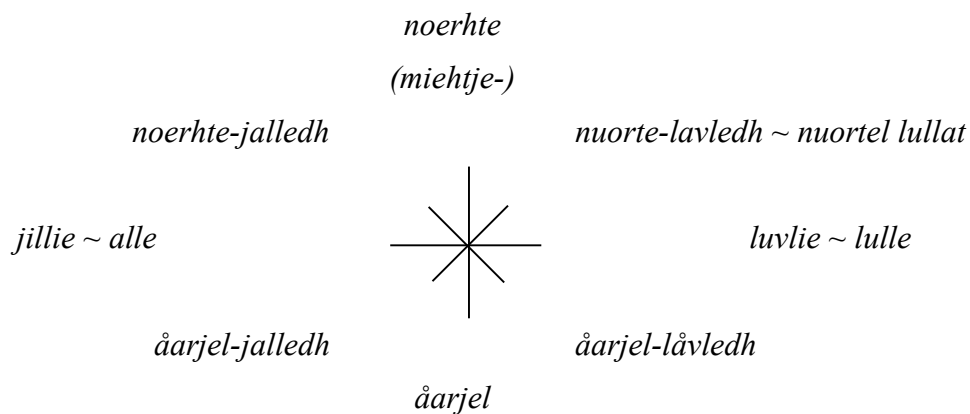
Nyugati lappok: É *oarjesápmelaš gielat* 'nyugati lapp nyelvek' (de D *åarjelsaemien* 'déli lapp').

Ezeknek a rendszereknek a fő jellemzője, hogy a főégtájak kapcsán két fő irányt, azaz tengelyt határozhatunk meg. Ezek az É-D-i függőleges és a K-Ny-i vízszintes vonalakként írhatóak le.

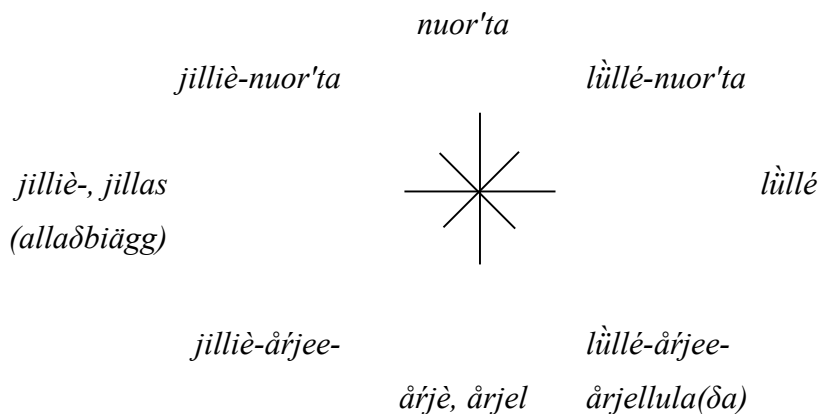
7. A SZÁMI ÉGTÁJNEVEK AZ EGYES NYELVVÁLTOZATOKBAN

7.1. A déli, umei és pitei égtájrendszer

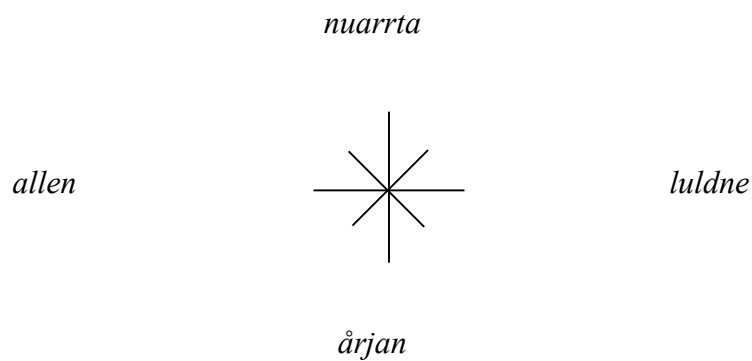
a) déli számi

b) umei számi

c) pitei számi

A déli, umei és pitei égtájnevek rendszeréről elmondható, hogy egy irányra egy megnevezés szolgál, ez ezeken kívül csak az inari rendszerre jellemző. Szemantikailag kevésbé változatos képet mutat, a névadás során a 'fel' és 'le' jelentésű irányok oppozíciója a meghatározó a K és Ny esetében. Ez megerősíti azt a feltételezésem, hogy az itt élők számára ez a fő irányvonal (ez, ahogy északabbra haladunk, fokozatosan változik, elfordul).

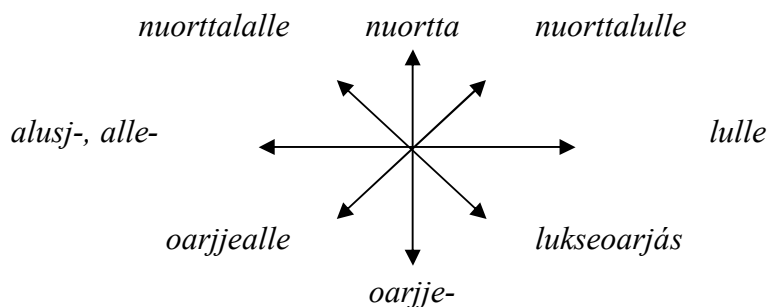
A skandináv nyelvek hatása ezekben a nyelvváltozatokban a legerősebb. A skandináv *nuorta* jövevényszó a skandináv nyelvekhez hasonlóan 'észak' jelentésben él. A fő égtájak megnevezése során használt lexémák jelentése nem változik, egy megnevezés egy égtájra vonatkozik. A déli, umei és pitei égtájnevek rendszere változatlan a területig következő luleiben, azonban annak nyelvjárásaiban már eltérést tapasztalhatunk.

A mellékégtájak megnevezése nem külön szóval történik, hanem skandináv hatásra összetétellel. Az összetételek tagjai nem cserélhetők fel (kivéve U *lùllé-årjee* ~ *årjellula* ' délkelet') – ez a luleiben és az északiban általános jelenség. A fő irány ebből a szempontból a délben az É–D (pl. D *nuorte-lavledh* 'északkelet' < É + K; *åarjel-jalledh* 'délnyugat' < D + NY), míg az umeiben a K–NY (pl. U *lùllé-nuor'ta* 'északkelet' < K + É; *jilliè-årjee* 'délnyugat' < NY + D).

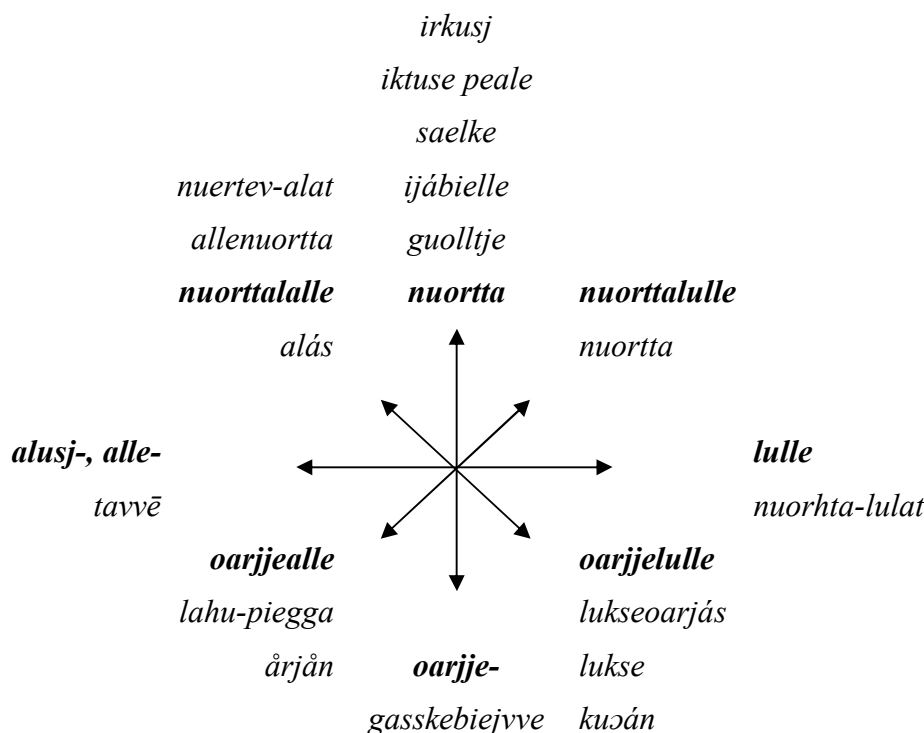
7.2. Az égtájmegnevezések sokfélesége a luleiben

Vizsgált területek: svéd részről Arjeplog, Jokkmokk, Gällivare (Jällivaara); Norvégiában Tysfjord, Norrkaitum, Mellanbyn, Sörkaitum, Sirkas, Jåkkåska, Tuorpon, Flakaberg, Arjeplog, Gällivare.

Égtájnevek a lulei számi irodalmi nyelvben

A lulei számi és subdialektusaiban meglévő összes égtájmegnevezés:

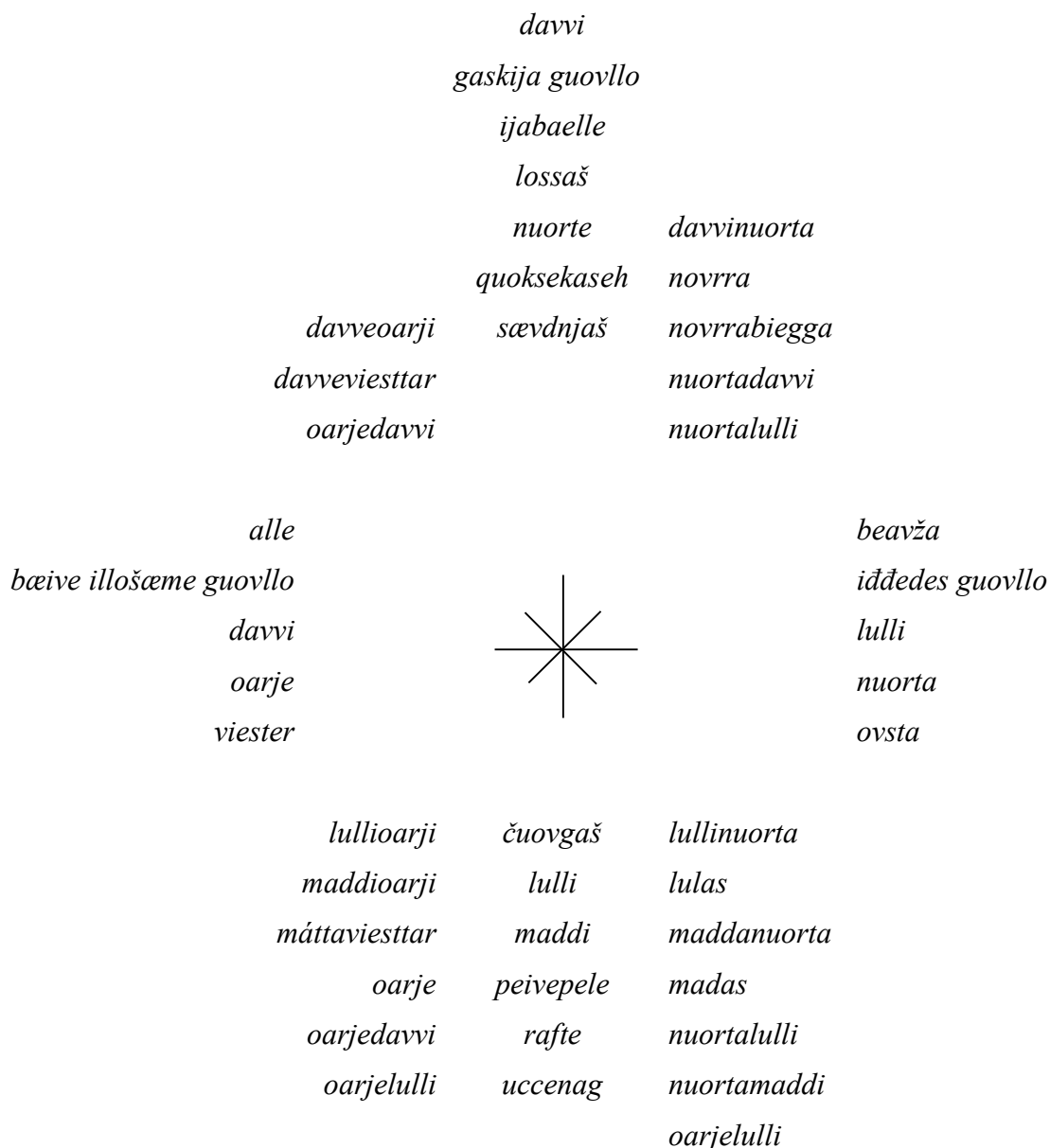
A megnevezések főbb szemantikai kategóriái: irány (*alle* 'fent', *lulle* 'lent'); természeti viszonyok (*tavvi* 'mély'); tájékozódási pont (*selka* 'hát'); időjárási jelenség (*lahu* 'meleg', *iktus* 'árnyék', *irkus* 'árnyék'); napszak (*ija* 'éjjel', *gasska|biejvve* 'dél'). Skandináv jövevényszó a *nord*.

A lulei égtájmnevek rövid jellemzése:

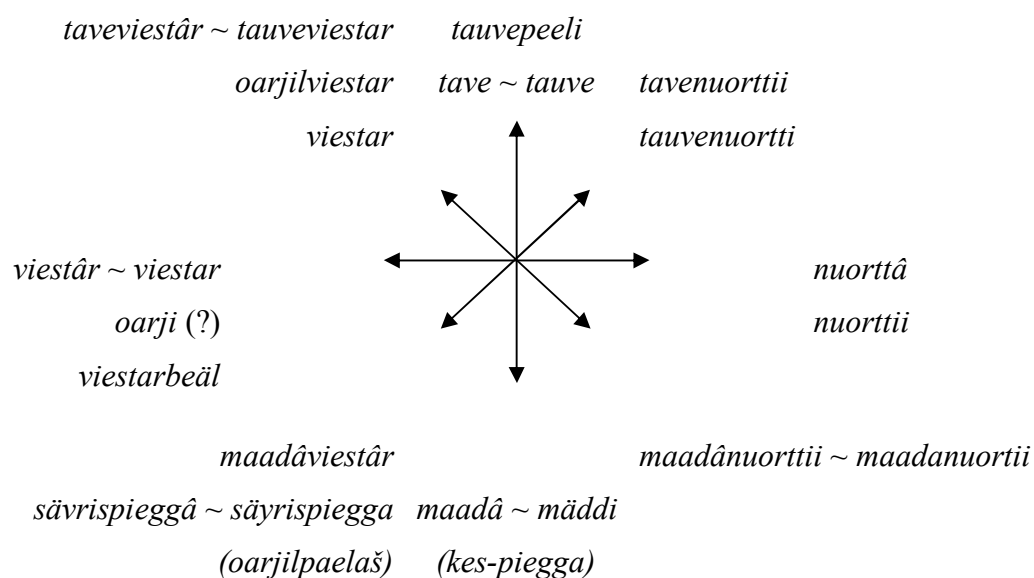
- Ha a déli nyelvjárások felől indulunk, itt jelenik meg először a *tavvi* (északi számi *davvi*) szóalak égtáj jelentésben, mégpedig a lulei terület északi részén, Gällivare területtől északra, közel az északi számi nyelvjáráshoz. A délebbi nyelvjárásokban (déli, umei és pitei számi), illetve a lulei terület déli részén közszói alapjelentésében ('messze, távol a tengeren; mély terület') él. Érdekesség, hogy ezen a területen égtájként nyugatot jelöl, de ahogy haladunk az északi nyelvjárás felé, jelentése 'északnyugat' lesz, majd az északi számiban egyértelműen 'észak'-ot jelöl.
- A déli, umei és pitei nyelvjáráshoz képest itt találkozunk először időjárási körülményekből adódó motivációs tényezőkkel (*lahu-piegga* 'délnyugat'), valamint napszakokkal (*gasske|biejvve* 'dél').

- Megfigyelhetjük az *oarji* szó égtájra utaló jelentésváltozását (déli számi 'dél', lulei számi 'dél; délnyugat', északi számi 'nyugat' < 'messziről jött ember').
- A K–Nyi tengelyt bizonyítja a fel–le oppozíció (*alle–lulle*).

7.3. Az északi számi égtájnevek és a nyelvjárási határok kapcsolata

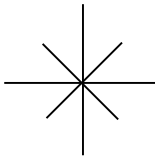
7.4. Az inari égtájnévrendszer

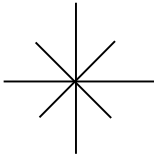
Az inari égtájnévmegevezésekben egyfajta kettősség figyelhető meg. Ez nyugatról az északi száminak, keletről a kolta hatásának köszönhető. A fő égtájak (I *tave* 'észak', *nuortti* 'kelet', *mäddi* 'dél') az északi számival mutatnak egyezést, míg a *kes-pieggâ* 'dél', *sävrspioggâ* 'délnyugat' a kolta égtájmegnevezésekkel egyezik meg.

7.5. A keleti számi égtájnévrendszerek

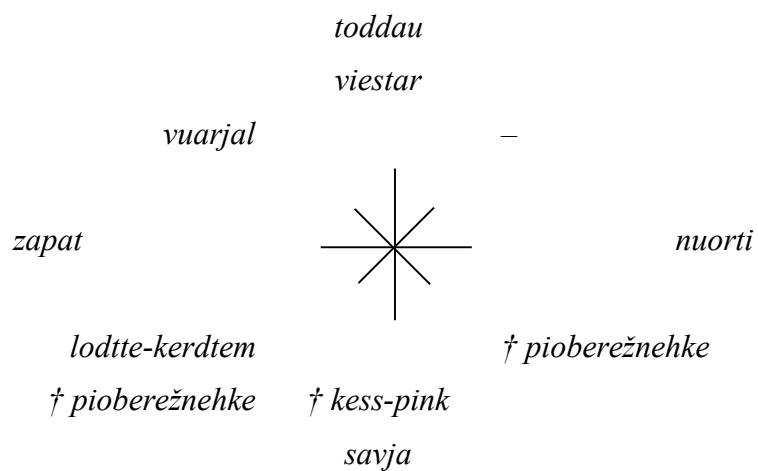
a) koltaszámi

<i>reddviðstâr ~ reddviâstâr,</i>	<i>tâ'vv ~ tavve</i>	<i>äüppal</i>
<i>tâ'vv-viðstâr ~ tövviestar</i>	<i>appe</i>	<i>tâ'vnuðrti ~ tâ'vnuðrtt</i>
<i>tavv-vuarjal</i>	<i>(viestar)</i>	<i>(reddanuorti)</i>
<i>vuarjal-biegg</i>		<i>† pjele-eṇsiš piek</i>
<i>(viester)</i>		<i>† tšatts-appal</i>
<i>vuä'rjjelviðstâr ÉÉNY</i>		
<i>viðstâr</i>		<i>nuðrti ~ nuðrtt</i>
<i>redda-viester</i>		<i>nuorti</i>
<i>reddavuarjal</i>		<i>nuortipiegg</i>
<i>viester</i>		
<i>vuarjal</i>		
<i>zapat</i>		
<i>† luastattam-saije</i>		
<i>vuärjjal,</i>		<i>oo'bbdneķ</i>
<i>lâ'ddķe'rddem,</i>		<i>lodtte-kerdtem-bieggä</i>
<i>lie'tni,</i>		<i>reddanuorti</i>
<i>saujjviðstâr</i>	<i>saujj</i>	
<i>(saujj)</i>	<i>(lietni)</i>	

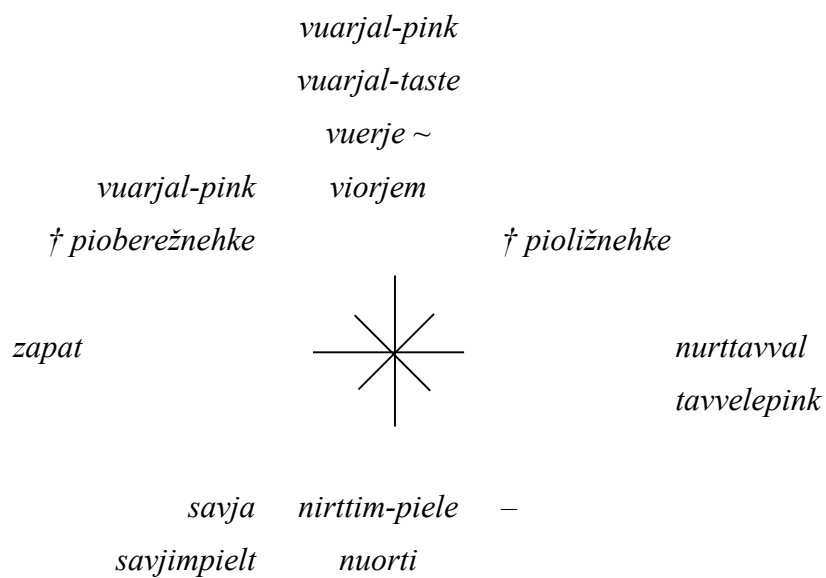
b) kildini számi

<i>tavv-vuarjal (ÉÉNy)</i>	<i>таввял</i>	
<i>vuarjal-pink (ÉÉNy)</i>	<i>tavv-pink</i>	
<i>vuerje</i>		
<i>reddavuarjal (NyÉNy)</i>		<i>nurttavval</i>
<i>вуэръялл ~ vuarjal</i>		<i>нурръм ~ nuorti</i>
<i>redda-viestar</i>		<i>nurtping</i>
<i>zapat</i>		
<i>nurtsavje</i>	<i>coаййё ~ sauja</i>	<i>nurttavval</i>
	<i>sovjiping</i>	

c) akkalai számi

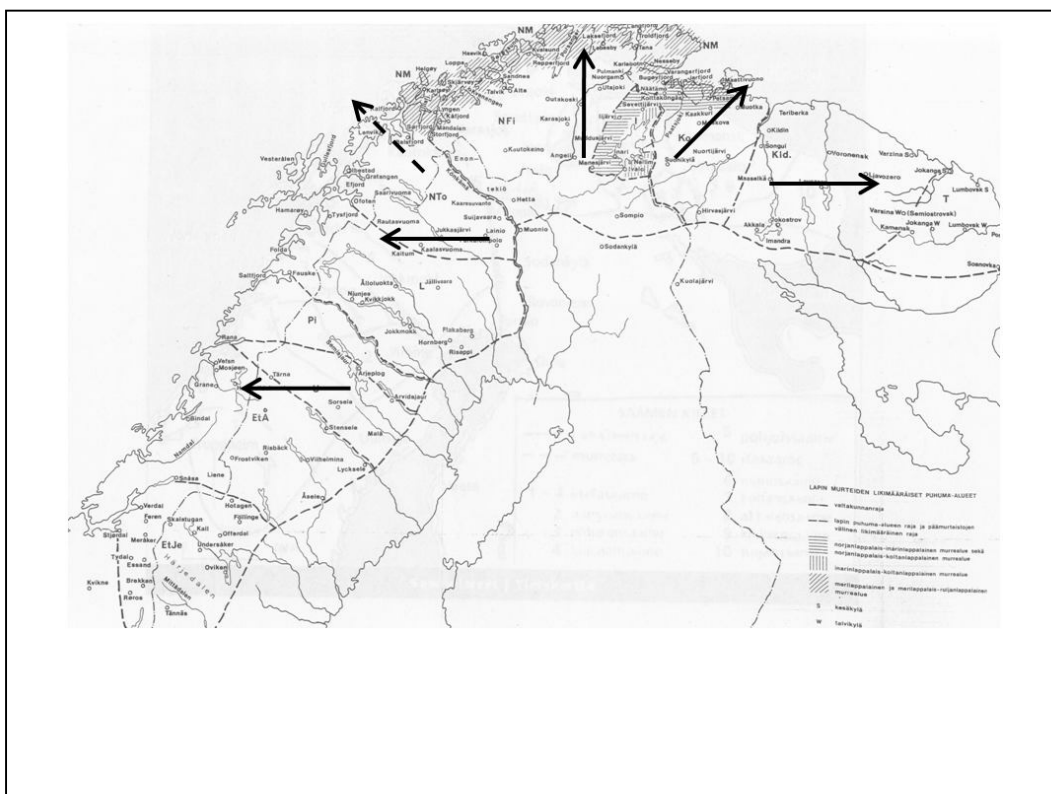
d) teri számi

8. ÖSSZEGZÉS

A számi égtájmegnevezésekben egy különös sajátosságot figyelhetünk meg: egy szóalak több irányt is jelölhet (Tóth 2009, 2010). Ennek okát a földrajzi tájékozódás különlegességében kell keresnünk, amely a teljes rendszer 90 fokos elforgását eredményezi, követve a Skandináv-félsziget partvonalát, azaz tulajdonképpen a fő tengelyek változnak. Megvizsgálva a számi égtájneveket és irányokat, a kutatás eredményeképpen a következőket állapítottam meg:

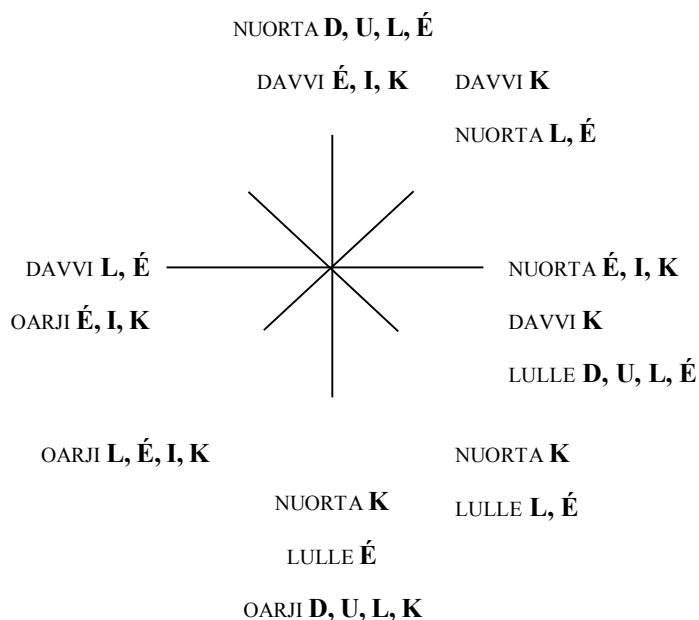
a) Az egyes számi nyelvváltozatok égtájnévrendszere követi a félsziget földrajzi jellegzetességeit. A fő motiváció a folyók folyási iránya, valamint ezekkel párhuzamosan a völgyek, fjordok szabdalta vidék. Ez alapján a déli és umei esetében egy K–Ny-i fő tengely a tájékozódásuk alapja. A lulei számiknál – ahol az első jelentésváltozásokat tapasztaljuk – ÉNy–DK a fő irány. Továbbhaladva észak, majd kelet felé a Skandináv-félsziget partvonala, illetve a déli területekről ideérő folyók folyási iránya alapján változik a fő tengelyirány előbb DK–ÉNY, majd a legészakibb területeken D–É felé. Keletebbre, a Kola-félszigeten pedig a kolta, de még inkább az akkalai és teri számik esetén a főtengely ÉK–DNy, ill. NY–K-i irányú.

b) Így a főbb irányok nyelvváltozatonként 45 fokos eltérést mutatnak, ugyanakkor a két végső pont között ez elérheti a 180 fokos eltérést. Ez alapján is láthatjuk, milyen szoros a kapcsolat a nyelv és a valóság között, az irányok meghatározói nemcsak a tájékozódásban, hanem a jelentésváltozás során is fontos szerepet játszanak.

A „forgás” legékesebb példája a *nuorta*, amely minden nyelvjárásban megtalálható, de irányjelölése a különböző nyelvjárásokban és a különböző földrajzi helyeken eltér.

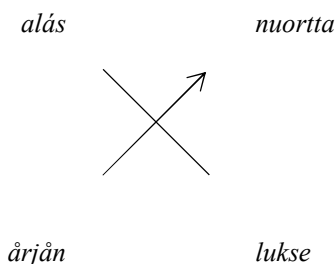
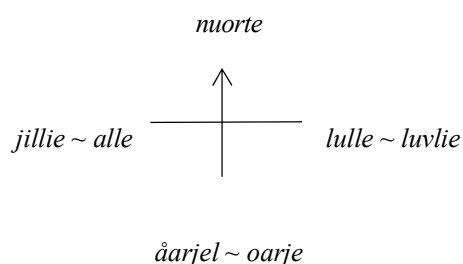
Az „egy lexéma = több irány” jelenséget a következő ábrán szemléltetem:

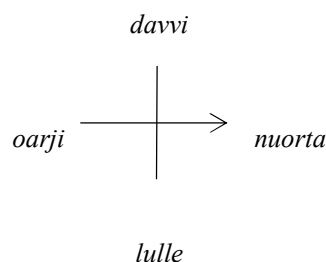
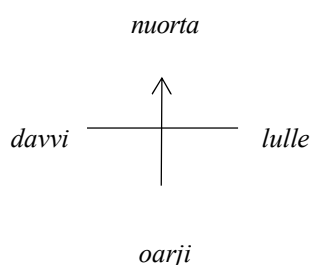
Az irányok elforgása a következőképpen vázolható fel (délről észak, északkelet és kelet felé haladva):

a) A déli, umei és lulei égtájnevek

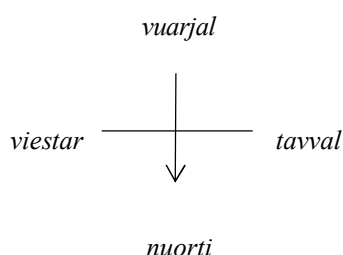
b) lulei északi nyelvjárás

- c) A svéd területen használt, luleihez közeli északi számi égtájnevek
- d) A (norvégiai, finn) északi számi égtájnevek

- e) Keleti számi égtájnevek

Összességében elmondhatjuk, hogy a számi égtájnevek változatossága a következő okokra vezethető vissza.

a) Az egyik a nyelv(járás)i variabilitás, melynek következtében a különböző nyelvek/nyelvjárások más lexémák alapján nevezik meg az égtájakat. Noha ez alapján vannak eltérések az egyes rendszerek között, ez nem vezet jelentésváltozáshoz. A déli, umei (és pitei) ugyanazokból a lexémákból építkeznek (*alle*, *lulle*, *oarji*, *nuorta*). A lulei száminak sokkal gazdagabb kifejezőkészlete van az égtájak megnevezésére. Az északi számi rendelkezik a legnagyobb anyanyelvi beszélőközösséggel és egyben ez a legkutatottabb, azaz a legtöbb szótár és forrás áll rendelkezésünkre, ennek következtében a legtöbb kifejezést, összetételt itt tudtam gyűjteni. Az északi számi területi kiterjedtsége és változatos földrajzi jellemzői miatt itt fordul elő leginkább az „egy lexéma = több irány” jelenség is, ezért különösen fontos a szókincsvizsgálat szempontjából.

A lulei és az északi számi határán figyelhető meg először a égtájnévrendszerben bekövetkező elforgás, a 45 fokos eltérés (É > ÉK), de ezt csak a régebbi forrásokból tudtam adatolni. Az északi számiban – a délebbi svéd területeken (c ábra) és északkelebre eső norvég és finn oldalon (d ábra) – egyszerre él a két (jelentés)rendszer,

azaz az É > K irányváltás. Az inari égtájnévrendszere a legegyszerűbb, a (norvég/finn) északi számival megegyező lexémákkal, jelentésváltozás nélkül.

A kolta és kildini számiban ismét változatos és gazdag szókincset találunk. Az északi számiban kiteljesedő 90 fokos elforgás után itt újabb 45 fokot, majd a Kola-félsziget keleti végében az akkalai és teri számiban ismét 45 fokot fordul a rendszer. Mindezt példaként a *nuorta* szóalakon bemutatva a következő jelentésváltozás megy végig Lappföld déli csücskétől a legkeletibb pontjáig: *nuorta* 'észak (D, U, L)' > 'északkelet (L)' > 'észak (É_{SV})' > 'kelet' (É_{N0} > 'délkelet' (K) > 'dél' (K).

b) A nyelv(járás)i variabilitás mellett az eltérő motivációk játszanak jelentős szerepet. A legfőbb elnevezési módok bemutatása alapján láhattuk, hogy a számiban a természeti viszonyok, ill. az ezekkel kapcsolatos megfigyelések jelentik a névadás alapját, ugyanakkor ezek az esetek többségében (az általam vizsgált 47 lexéma közül 37) mindig ugyanazt az irányt jelölik, tehát egy égtájnévjelentéssel rendelkeznek. Ennek magyarázata, hogy ezek a kifejezések nem terjedtek el, égtájnévként nem a teljes számi nyelvi területen használatosak, hanem csak annak egyes nyelveiben/nyelvjárásaiban. Ráadásul ezek a kifejezések nem az irodalmi nyelvváltozatok „hivatalos” égtájnevei, hanem nyelvjárási, subdialektusi szinonimák.

Adattáramban hat lexémának két-két égtájnévjelentése van. Jelentésük a főégtáj és a hozzá legközelebbi mellékégtáj között ingadozik. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy az égtájak nem egy bizonyos pontot jelölnek, vagyis az É tulajdonképpen nem egy pont, hanem az ÉK és DK közötti terület.

Szinte minden számi nyelvben/nyelvjárásban megtalálhatók a deiktikus *lulle* 'lent' és *alle* 'fent', a tenger irányát jelző *davvi* 'mély' > 'messze kint a tengeren; távol', az *oarji* 'messziről érkezett' és a skandináv eredetű *nuorta* 'észak' alapjelentésű szavakból keletkezett égtájnevek, amelyek több irányt is jelölhetnek. A jelentésváltozás fő motivációja a természeti viszonyok (a folyók folyási iránya, a fjordok és völgyek iránya, a Skandináv-félsziget partvonala) nyelvi leképezésében rejlik, valamint számottevő a rénszarvasok vonulási irányának jelentése, melynek fő iránya a partvonalától a szárazföld belseje felé az égtájnevek fő irányával megegyezően változik.

Az égtájnevek kialakulása során meghatározó szerepe van a környezeti jellemzőknek, a földrajzi körülményeknek, mivel az eltérések más motivációkat eredményeznek, valamint annak, hogy az adott nyelv mennyire egységes, van-e irodalmi

nyelve, azaz egyfajta nyelvtervezés során alakult-e ki az égtájnévrendszer (az irodalmi nyelv egységesítő törekvése miatt elveszhetnek a nyelvjárásokban használt különféle kifejezések). Fontos mozzanat az adott közösség kapcsolata a természettel. A számik számára ez különös jelentőségű, ezért sokszor nem homályosult el az égtájnevek eredeti jelentése (vö. *alle* 'magas; nyugat'; *lietni* 'nyár; dél' stb.). Az égtáj iránya földrajzi környezet hatására változhat.

A kutatás során egyértelműen kitűnt, hogy a névadásban döntő fontosságú a beszélő helye az irány meghatározása során. Ez a viszonyítás az oka, hogy változhat az égtáj jelentése, mert változik a honnan/hová irány útvonala. A kognitív nyelvészetben ezzel ellentétben az égtájakat olyan irányoknak tekintik, ahol a nézőpontválasztásnak nincs szerepe. Ennek figyelmen kívül hagyása azonban lehetetlenné tenné a névadás megértését, sőt, a számi esetében azt a jelenséget is, miért jelölhet egy lexéma több irányt is, például az északi számin belül, de nyelvváltozatokként is eltérően.

A szemantikai vizsgálat során kiderült, hogy a számiban a földrajzi jellemzőkön, ill. a természeti jelenségeken (folyó folyási iránya, ill. hogy hozzájuk képest minden délre van) alapuló névadás a legfontosabb, szemben más nyelvekkel, amelyekben a Nap látszólagos mozgása alapján történő megnevezés a legproduktívabb. Fontos kiemelni azt is, hogy a balti finn nyelvekkel összehasonlítva is eltér a számi égtájnevek rendszere, annak ellenére is, hogy nemcsak rokon nyelvek, hanem területileg szomszédos népekről van szó, hasonlóan szélsőséges természeti viszonyokkal. A balti finn nyelvek égtájnévrendszerében a Nap is szerepet kap, bár nem olyan mértékben, mint az indoeurópai vagy magyar nyelv esetében.

A dialektológia vizsgálat és a számi lexikográfia égtájneveinek feldolgozása fontos eredményekkel szolgált. Lexikailag a déli, umei és pitei számi szorosan összetartozik. A lulei irodalmi változata megegyezik ezzel, azonban az északi területein már a svéd északi számmal azonos az égtájnevek rendszere. Az északi számiban egyértelműen kimutatható, hogy két egymástól teljesen eltérő égtájnévrendszerrel kell számolnunk. Az inari, ahogy arra legújabban Rydving is rámutat, lexikai szempontból leginkább középső nyelvváltozatnak tekinthető a nyugati és keleti számi nyelvváltozatok között. Ezt alátámasztja az égtájnevek rendszere is. A kolta számitól keletre újabb lexikai váltást tapasztalunk. A koltában ugyanakkor kis mértékben a karjalai hatás, a kildini, akkalai és teri esetében pedig az orosz hatás is megfigyelhető.

Irodalom

- Abercromby, John (1895), The earliest list of Russian Lapp words. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 13/2: 1–8.
- ALE = Alinei, M. L. (szerk.): *Atlas Linguarum Europae*. Assen – Róma, 1983.
- ALFE 1. = *Atlas linguarum Fennicarum*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118. Helsinki, 2004.
- Antila, Saara (1952), *Ilmansuuntien nimityksistä suomen murteissa*. Helsinki. [Gradutyö.]
- Ariste, Paul (1969), Beóthy Erzsébet: Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Linguistica Uralica* 5: 86–88.
- Balto, Randi Romsdal (1997, 2015), *Norsk–samisk skoleordbok*. Dáru–sámi skuvla-sátnegirji. Davvi Girji, Karasjok.
- Bañcerowski, Janus (1999), A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- Bañcerowski, Janus (2003), Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. *Magyar Nyelvőr* 127: 196–206.
- Beckman, Nataneal (1938), Nordbornas väderstreck. *Fornvännen* 33: 252–255.
- Beóthy, Erzsébet (1967), Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Uralic and Altaic Series* 84. Indiana University Publications, Bloomington – The Hague.
- Bergsland, Knut (1946), *Røros-lappisk grammatikk et forsøk på strukturell språkbeskrivelse*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Series B 43., H. Aschehoug, Oslo.
- Bergsland, Knut (1993), *Sydsamisk grammatikk*. Davvi Girji o. s. Karasjok.
- Bergsland, Knut – Mattson, Magga Lajla (1993), *Åarjelsaemien–daaroen baakoe-gærja*. Sydsamisk–norsk ordbok. Idut, Oslo.
- Bjorvand, Harald – Lindeman, Fredrik Otto (2000), *Våre arveord*. Etymologisk ordbok. Novus forlag, Oslo.
- Borsy Zoltán (szerk.) (1992), *Általános természetföldrajz*. Nemzetközi Tankönyvkiadó, Budapest.

- Brauner, Siegmund (1998), Directions/spatial orientations in African languages: further cases. In: Zima, Petr – Tax, Vladimir (eds), *Language and location in space and time. LINCOS studies in theoretical linguistics 7*. München. 27–35.
- Brown, Cecil (1983), Where do cardinal direction terms come from? *Anthropological Linguistics* 25/2: 121–161.
- Collinder, Björn (1943), *Lappisches Wörterverzeichnis aus Härjedalen*. Uppsala Universitets Årsskrift 1943/1. Almqvist & Wiksells – Otto Harrassowitz, Uppsala – Leipzig.
- Collinder, Björn (1964), *Ordbok till Sveriges lappska ortnamn*. Ortnamnskommissionen, Uppsala.
- Collinder, Björn (1977), *Fenno-Ugric Vocabulary. An etimological dictionary of the Uralic Languages. Second Revised Edition*. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Čarnoluskij, V. V. [Чарнолуский, В. В.] (1930): *Материалы по быту лопарей. Опыт определения кочевого состояния лопарей восточной части Кольского Полуострова*. РГО, Карело-Мурманская Комиссия.
- Cséfalvy Zoltán (1994), *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. IKVA Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Csernyecov, V. I. – Csernyecova, I. Ja. 1936: В. И. Чернецов – И. Я. Чернецова, *Краткий мансийско–русский словарь*. Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва – Ленинград.
- Denich Rudolf – Kerecsi Máté Zsolt (1994), *Természetföldrajzi fogalmak értelmező szótára*. Art-east, Nyíregyháza.
- Dimmendaal, Gerrit – Rottland, Franz (1996), Projective space and spatial orientation in some Nilotic and Surmic languages. In: Zima, Peter (ed.), *Space and direction in languages*. Institute of Advanced Studies at Charles University and Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague. 66–78.
- Einarsson, Stefán (1942), Terms of direction in modern Icelandic. *Scandinavian Studies, Illinois Studies in Language and Literature, Presented to George F. Flom by Colleagues and Friends*. Urbana, Illinois. 29: 37–48.
- Einarsson, Stefán (1944), Terms of direction in old Icelandic. *The Journal of English and Germanic Philology*. Urbana, Illinois. 43: 265–283.
- Einarsson, Stefán (1952), Áttatáknir í íslensku nú á dögum. *Skírnir*, Reykjavík. 126: 153–167.

- Einarsson, Stefán (1953), Áttatáknanir í fornritum. Skínir, Reykjavík. 127: 165–199.
- Eira, Inger Maria Gaup (2003), Giella vákkis vággái: Gáivuona dialeavtta suokkar-dallan. Dieđut 2003/2, Kautokeino.
- Ekblom, Richard (1938), Den forntida nordiska Orienteringen och Wulfstans resa till Truso. Fornvännen. 33: 49–68.
- Ekblom, Richard (1941), Väderstrecksuppfattningen i det forntida Danmark. Fornvännen 36: 279–294.
- Ekblom, Richard (1941–1942), Alfred the Great as geographer. *Studia Neophilologica. A Journal of Germanic and Romanic Philology* XIV: 115–144.
- EKSS = Margit Langemets – Mai Tiits – Tiia Valdre – Leidi Veskis – Ülle Viks – Piret Voll (toim.), Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2009.
- Ellegård, Alvar (1954–1955), De gamla nordbornas väderstrecksuppfattning. *Lychnos*, Uppsala. 1–20.
- Ellegård, Alvar (1960), The old Scandinavian system of orientation. *Studia Neophilologica*, Uppsala. 32: 241–248.
- ÉKsz. = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk): Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (szerk): A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978–1980.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992–1994.
- Falk, Hjalmar Sejersted – Torp, Alf (1910), Norwegisch–dänisches etymologisches Wörterbuch. Gemanische Bibliothek. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- Findeisen, Hans-Volkmar (2011), Trommel aus dem Eis. Auf der Spur einer Schamanentrommel. *Zeitschrift für Anomalistik* 11: 26–77.
- Fjellström, Per (1738), *Dictionarium sueco–lapponicum*. J. L. Horn, Holmiae.
- Fortescue, Michael (1988a), Eskimo orientation systems. *Meddelelser om Grønland, Man & Society* 11. Commission for Scientific Research in Greenland. Copenhagen.
- Fortescue, Michael (1988b), *Language relations across Bering Strait: Reappraising the archaeological and linguistic evidence*. Cassel, London – New York.

- Fortescue, Michael (2011), *Orientation systems of the North Pacific Rim*. Museum Tusculanum, Copenhagen.
- Frette, Thor (1975), *Norsk–samisk ordbok. Dárugie–sámigiel sádnihirji*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Friis, Jens Andreas (1887), *Lexicon lapponicum cum interpretatione latina et norvegica adiuncta brevi grammaticae lapponicae adumbratione. Ordbok over det lappiske sprog med latinsk og norsk forklaring samt en oversigt over sprogete grammatik*. Jacob-Dybwad, Christianiae.
- Gábris Gyula – Marik Miklós – Szabó József (1998), *Csillagászati földrajz*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Genetz, Arvid (1891), *Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte nebst Sprachproben. Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielenäyhteitä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Gercsák Gábor (2010), *A budapesti Belvárosi Plébániatemplom muszlim imafülkéje és arab felirata*. Magyar Tudomány 2010/09: 1068–1077.
- Grundström, Harald (1939), *Lapsk–svensk–tysk ordbok till Anta Pirak Jáhttee saamee viessom. Utarbetad av H. Grundström översatt till tyska av W. Schlachter. Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. 31/3. Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB., Uppsala*.
- Grundström, Harald (1946–1954), *Lulelappisches Wörterbuch I–IV. Auf Grund von K. B. Wiklunds, Björn Collinders und eigenen Aufzeichnungen ausgearbeitet von Harald Grundström. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Series C/1. A–B. Lundequistska bokhandeln – Einar Munksgaard, Uppsala – København*.
- Hajdú Péter (1951), *Die Benennungen der Begriffe Recht- und Link-, als Ausdruck der Beziehung zwischen Sprache und Denken. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 1: 172–210*.
- Hajdú Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter – Domokos Péter (1978), *Uráli nyelvrokonaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1975), *Kaakko ilmansuunnan nimityksiä. Virittäjä 79: 364–370*.
- Halász Ignác (1884), *Svéd-lapp szótár a Lule- és Pite-lappmarki szövegekhez. Nyelvtudományi Közlemények 19: 329–464*.

- Halász Ignác (1887–1890), J. A. Friis, *Lexicon Lapponicum*. Nyelvtudományi Közlemények 21: 145–153.
- Halász Ignác (1891), Svéd-lapp nyelv IV. Déli-lapp szótár. Ugor Füzetek 10. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Halász Ignác (1896), Svéd-lapp nyelv VI. Pitei lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói szójegyzékkel. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Hamacher, Duane W. – Fuller, Robert S. – Norris, Ray P. (2012), Orientations of linear stone arrangements in New South Wales. *Australian Archaeology*, 75: 46–54.
- Hámor Endre (1993), *Földrajzi kifejezések gyűjteménye*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Hasselbrink, Gustav (1981–1985), *Südlappisches Wörterbuch I–III*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Series C/4. A–B. Lundequistska bokhandeln, Uppsala.
- Haugen, Einar (1957), The semantics of Iceland orientation. *Word, Journal of the Linguistics Circle of New York*. 13: 447–459.
- Haviland, John B. (1993), Anchoring, iconicity, and orientation in Guugu Yimithirr pointing gestures. In *Journal of Linguistic Anthropology* 3: 3–45.
- Haviland, John B. (1998), Guugu Yimithirr cardinal directions. *Ethos* 26: 25–47.
- Heine, Bernd (1997), *Cognitive foundations of grammar*. Oxford University Press, New York – Oxford. 35–65.
- Hellquist, Elof (1939), *Svensk etymologisk ordbok I–II*. Lund Gleerup.
- Horváth Gábor (2005), A Mekka-iránytűtől a Kibla-telefonig. *Természet Világa* 2005/02: 84–85.
- Huisman, J. A. (1954), Ekliptik und Nord/Südbezeichnung im Indogermanischen. Kuhns, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Göttingen. 71: 97–103.
- Inkilä, Arvo T. (1937), Huomioita partikkelien synnystä. *Virittäjä* 41: 71–82.
- Inkilä, Arvo T. (1938), Vuorokauden ositus ja ilmansuunnat vanhojen juvalaisten tietämyksessä. *Virittäjä* 42: 21–39.
- Israelsson, Per-Martin – Nejne, Sakka (2008), *Svensk–sydsamisk, Sydsamisk–svensk ordbok och ortnamn*. Daaroen–åarjelsaemien, Åarjelsaemien–daaroen, baakoe-gärja jih sijjienommh. Sametinget, Kiruna.

- Itkonen, Erkki (1960), *Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und Wörterverzeichnis. (Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen. VII.)* Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Itkonen, Erkki (1986–1991), *Inarilappisches Wörterbuch I–IV*. Herausgegeben von Erkki Itkonen, unter Mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XX/1–4. Helsinki.
- Itkonen, T. I. (1958), *Koltan- ja kuolanlappin sanakirja. Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen I–II*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XV. Helsinki.
- Jackendoff, Ray (1992), *Languages of mind: essays on mental representation*. MIT Press, Cambridge.
- Jackendoff, Ray – Landau, Barbara (1993), „What” and „where” in spatial language and spatial cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 16: 217–265.
- Jernsletten, Nils (1973), *Sámegiela skuv'lasádnelis'to mas sánit læt jár'galuvvun dárugillii. Samisk–norsk ordliste*. Grunnskolerådet, Universitetsforlaget, Oslo.
- Katz, Hartmut (1970), Erzsébet Beóthy: Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Nyelvtudományi Közlemények* 72: 242–245.
- Kåven, Brita – Jernsletten, Johan – Nordal, Ingrid – Eira, John Henrik – Solbakk, Aage (1995), *Sámi–dárú sátnegirji. Samisk–norsk ordbok. Davvi Girji, Karasjok*.
- Kåven, Brita (2000), *Stor norsk–samisk ordbok. Dárú–sámi sátnegirji. Davve Girji, Karasjok*.
- Keresztes László (2007), Az északi népek, nyelvek és országok megnevezései a lappban. *Folia Uralica Debreceniensia* 14: 45–60.
- Keresztes László – Lars-Gunnar Larsson (2004), Lapp (számi) etimológiai szótár céljai és szerkesztési szempontjai. In: Csepregi Márta–Váradí Eszter (szerk.), *Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára. Uralisztikai Tanulmányok* 14. Budapest. 118–124.
- Sz. Kispál Magdolna (1944–1948), Világtájak nevei az ugor nyelvekben I. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 50–56.
- Sz. Kispál Magdolna (1949), Világtájak nevei az ugor nyelvekben II. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 130–136.
- Sz. Kispál Magdolna (1950), Világtájak nevei az ugor nyelvekben III. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 185–207.

- Kluge, Friedrich (2002), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Walther Mitzka. 24. Auflage. Walter der Gruyter. Berlin – New York.
- Korhonen, Mikko (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Korhonen, Mikko (1988), The history of the Lapp language. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 267–313.
- Korhonen, Olavi (1973), *Sádnigir'ji sámigielas–ruotagillii, ruotagielas–sámigillii. Samisk–svensk, svensk–samisk ordbok. Sámiid ál'bmutallaskuv'la, Jákkamåkkis*, Uppsala.
- Korhonen, Olavi (1975), *Sámi sádnilis'to. Samisk ordlista. Liber Läromedel*, Stockholm.
- Korhonen, Olavi (1979), *Bákkogir'je: julevusámes dárrui, dáros julevusábmái. Lulesamisk svensk–svensk lulesamisk ordbok*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Korhonen, Olavi (1993), *Ruota–sámegiel hálddahussáni. Giera 3*, Umeå.
- Korhonen, Olavi (2006), *Báhkogir'je, julevsámes–dárruj, dáros–julevsábmáj. Ordbok, lulesamisk–svensk, svensk–lulesamisk. Samernas utbildningscentrum, Jokkmokk*.
- Kuropjatnik, Marina (1999), Expeditions to Sámi territories. A history of the studies of the Kola Sami in the 1920s–1930s. *Acta Borealia* 16/1: 117–124.
- Kurucs, R. D. – Afanaszjeva, N. E. – Mecsikina, E. M. – Antonova, A. A. – Jakovlev, L. D. – Gluhov, B. A. [Куруч, Р. Д. – Афанасьева, Н. Е. – Мечкина, Е. М. – Антонова, А. А. – Яковлев, Л. Д. – Глухов, Б. А.] (1985), *Саамско–русский словарь. Сăмъ–рŷшш соагкнэхкъ. Русский язык, Москва*.
- Lagercrantz, Eliel (1926), *Wörterbuch des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen*. Instituttet for Sammenlignende kulturforskning, Series B 4. H. Aschehoug, Oslo.
- Lagercrantz, Eliel (1939), *Lappischer Wortschatz I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VI*. Helsinki.
- Lakó György (1941–1943a), Lagercrantz, Eliel, *Lappischer Wortschatz I. Nyelvtudományi Közlemények* 51: 224–227.
- Lakó György (1941–1943b), Konrad Nielsen, *Lappisk Ordbog. Lapp Dictionary I–III. Nyelvtudományi Közlemények* 51: 227–230.

- Lakó György (1958), Konrad Nielsen – Asbjørn Nesheim, *Lappisk Ordbog. Lapp Dictionary IV. Nyelvtudományi Közlemények* 60: 470–471.
- Lakó György (1986), *Chrestomathia Lapponica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Langacker, R. W. (1987), *Foundations of cognitive grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. (1990), *Concept, image and symbol. The cognitive basis of grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Larsson, Lars-Gunnar (1997), *Prästen och ordet. Ur den samiska lexikografins historia. Lexico-Nordica* 4. Oslo. 101–117.
- Larsson, Lars-Gunnar (2012), *Variation in Ume Saami: The role of vocabulary in dialect descriptions. Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 265: 285–298.
- Leem, Knud (1756), *En lappesk Nomenclator efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden*. Winding, Trondheim.
- Leem, Knud (1768–1781), *Lexicon Lapponicum bipartitum. Pars prima lapponico–danico–latina. Nidarosiae*.
- Leem, Knud (1781), *Pars secunda danico–latina–lapponica. Havniae*.
- Lehtiranta, Juhani (1989), *Yhteissaamelainen sanasto. Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 200. Helsinki.
- Levelt, Willem J. M. (1996), *Perspective taking and ellipsis in spatial descriptions. In Language and Space*. MIT Press, Cambridge.
- Levelt, Willem J. M. (2003), *Nézőpontválasztás és ellipszis a téri leírásokban. In: Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.), A téri megismerés és a nyelv. Gondolat Kiadói Kör, Budapest. 129–144.*
- Levinson, Stephen C. (1992), *Language and cognition: The cognitive consequences of spatial description in Guugu Yimithirr. Working Paper#13. Nijmegen, Netherlands: Cognitive Anthropology Research Group, Max Planck Institute for Psycholinguistics*.
- Levinson, Stephen C. (1997), *Language and cognition: The cognitive consequences of spatial description in Guugu Yimithirr. Journal of Linguistic Anthropology* 7/1: 98–131.
- Lindahl, Erik – Öhrling, Johan (1780), *Lexicon lapponicum, cum interpretatione vocabulorum sveco–latina et indice svecano–lapponico, auctum grammatica lapponica. Typis Joh. Georg. Lane, Holmiae*.

- Lukkari, Pekka (1974), Sami–suoma satnegirji. Lapin Sivistysseuran julkaisuja 34. Lapin Sivistysseura, Helsinki.
- Lukkari, Pekka (1977a), Sami–suoma sadnekirji. Saamelais–suomalainen sanakirja. Lapin Sivistysseuran julkaisuja 37. Kirjapaino Surdus Oy, Helsinki.
- Lukkari, Pekka (1977b), Suomalais–saamelainen sanakirja. Suoma–sami sadnekirji. Lapin Sivistysseuran julkaisuja 38. Kirjapaino Surdus Oy, Helsinki.
- Magga, Lajla Mattsson (2009), Norsk–sydsamisk ordbok. Daaroen–åarjelsaemien baakoegærja. Idut, Kautokeino.
- Magga, Ole Henrik (2012), Lexicography and indigenous languages. Proceedings of the 15th EURALEX International Congress. Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Oslo. 3–18.
- Magga, Tuomas – Toropainen, Ritva (1977), Suomalais–saamelainen keskeinen sanaluettelo. Oulun yliopisto, Oulu.
- Maticsák Sándor (2012), A mordvin írásbeliség kezdetei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Maticsák Sándor (2016), Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Maticsák Sándor – Tóth Anikó (2015), A mordvin égtájnevekről. Argumentum 11: 195–210.
- Mägiste, Julius (1982–1983), Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Finnisch-ugrische Gesellschaft, Helsinki.
- Mietzner, Angelika – Pasch, Helma (2007), Expressions of cardinal directions in Nilotic and in Ubangian languages. SKASE Journal of Theoretical Linguistics. (Vortrag gehalten auf der WOCAL 5, Addis Abeba). http://www.skase.sk/Volumes/JTL10/pdf_doc/2.pdf
- Mietzner, Angelika – Rous, Susanne (2006), Himmelsrichtungen in nilotischen und tschadischen Sprachen. Beiträge zur 1. Kölner Afrikawissenschaftlichen Nachwuchstagung (KANT I). http://www.uni-koeln.de/philfak/afrikanistik/kant/data/RS1_kant1.pdf
- MNLex. = Élesztős László (főszerk.): Magyar Nagylexikon, 1–19. Akadémiai Kiadó – Magyar Nagylexikon Kiadó Rt., Budapest, 1993–2004.
- Morottaja, Matti – Sammallahhti, Pekka (1993), Säämi–suomâ sänikirje. Inarinsaamelais–suomalainen sanakirja. Girjegiisä Oy, Ohcejohka.

- Mosnikoff, Jouni (1980), Sää'nnoccâmķe'rjj säämas da lääddas: Sanahakemisto kol-taksi ja suomeksi. Kouluhallitus, Helsinki.
- Mosnikoff, Jouni – Sammallahiti, Pekka (1988), U'cc sääm-lää'd sää'nnķe'rjaž. Pieni koltansaame–suomi sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Vantaa. [= Mos–Sam.]
- Neetar, Helmi (1991), Ilmakaared rahvasuus. Keel ja Kirjandus 11: 656–665.
- Neetar, Helmi (2000), Ilmakaared keeleatlases. Atlas Linguarum Fennicarum (ALFE 1). Studia ad geographiam linguarum Pertinentia. Eesti Keele Instituudi toimetised 6. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. 87–98.
- Nickel, Klaus Peter – Sammallahiti, Pekka (2008), Duiskka–sámi sátnegirji. Deutsch–saamisches Wörterbuch. Davvi Girji, Karasjok.
- Nielsen, Konrad (1913), Lappisches Wörterbuch nach den Dialekten von Polmak, Karasjok und Kautokeino. Lexica Societatis Fenno-Ugricae I.
- Nielsen, Konrad (1932–1938), Lappisk ordbok grunnet på dielektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Lapp dictionary based on the dialects of Polmak, Karasjok and Kautokeino. I. A–F (1934), II. G–M (1934), III. N–Æ (1938). Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B 17, 1–3., H. Aschehoug, Oslo.
- Nielsen, Konrad – Nesheim, Asbjørn (1956–1962), Lappisk ordbok grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Lapp dictionary based on the dialects of Polmak, Karasjok and Kautokeino. IV. Systematisk del. Systematic part (1956), V. Supplement (1962). Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B 17, 4–5., H. Aschehoug, Oslo.
- Nilsson-Mankok, Erik (1976), Svensk–sydsamisk ordlista: Vilhelmina – Vefsen. Vilhelmina, Författare.
- Nirvi, Ruben Erik (1971), Inkeröismurteiden sanakirja. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- NS = Sadeniemi, Matti (toim.): Nykysuomen sanakirja. 1–3. WSOY, Helsinki, 1970–1973.
- Oskal, Inger-Marie (2003), Sámegiel–dárogiel, dárogiel–sámegiel govvasátnegirji. Samisk–norsk, norsk–samisk bildeordbok. Landbruksforlaget, Oslo.
- Outakoski, Nilla (1952, 1959, 1971, 1976), Saamelais-suomalainen sanaluettelo. Samii Litto, Helsinki.
- Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1893–1900.

- Parker, Philip M. (ed.) (2008), Webster's Saami-English thesaurus dictionary. ICON Classics, San Diego.
- Qvigstad, Just Knud (1893), Nordische Lehnwörter im Lappischen. Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandling 1. Christiania.
- Qvigstad, Just Knud (1899), Uebersicht der geschichte der lappischen sprachforschung. Journal de la Société Finno-ougrienne 16/3: 11–29.
- Rákos Attila (2013), Égtájak, irányok és térbeli tájékozódás a mongol nyelvben. <http://www.nyest.hu/hirek/fejreallitott-terkep#> (2013.02.05.)
- Räisänen, Alpo (1986), Suomussalmen murrekirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 434. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Räisänen, Alpo (1988), Kun itä ei tuntenut länttä. Itäsuomalaisista ilmansuuntien nimityksistä. Suomalaisen Tiedeakatemian vuosikirja 1987–1988, Helsinki. 129–138.
- Reuter, Otto Sigfrid (1934), Germanische Himmelskunde. Untersuchungen zur Geschichte des Geistes. München.
- Révai nagy lexikona I–XXI. Hasonmás kiadás. Babits Kiadó, Budapest. [1911–1935] 1994–2001.
- Rydving, Håkan (2013), Words and varieties – Lexical variation in Saami. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 269. Helsinki.
- Sadowsky, Otto L. (1968), The cardinal point terms in the Finno-Ugric languages. Ural-Altaische Jahrbücher 40: 229–230.
- Sammallahti, Pekka (1984), Suoma-sámi sátnelistu, oahppagirjebargguid várás. Kouluhallitus, Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- Sammallahti, Pekka (1989), Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka (1993), Sámi-suoma-sámi sátnegirji. Saamelais-suomalais-saamelainen sanakirja. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka (1998), The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji, Kárášjohka.
- Sammallahti, Pekka (2002), North Saami Resource Dictionary. Giellagas Institute, Oulu.
- Sammallahti, Pekka (2007b), Inarinsaamen käänteissanakirja. Inari Saami Reverse Dictionary. Giellagas Institute 6. Oulu.

- Sammallahti, Pekka – Hvorostuhina, Anastasija (1991), Unna sámi–sám' sátnegirjjásj. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka – Morottaja, Matti (1983), Säämi–suoma–säämi škovlasäikirje. Inarinsaame–suomi–inarinsaame koulusanakirja. Ruovttueatnan gielaide dutkanguovddaš, Helsinki. [= Sam–Mor.]
- Sammallahti, Pekka – Mosnikoff, Jouni (1991), Suomi–koltansaame sanakirja. Lää'dd–sää'm sää'nnke'rijj. Gierjegiisá Oy, Ohcejohka. [= Sam–Mos.]
- Sammallahti, Pekka – Nickel, Klaus Peter (2006), Sámi–duiskka sátnegirji. Saa-misch–deutsches Wörterbuch. Davvi Girji, Karasjok.
- Sammallahti, Pekka – Valkeapää, Helena (1984–1985), Giellaoahppi sátnelistu: sámegiela 1400 dábáleamos sáni. Koulihallitus, Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- Schlachter, Wolfgang (1958), Wörterbuch des Waldlappendialektes von Malå und Texte zur Ethnographie. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIV. Helsinki.
- Setälä, Eemil Nestor (1913), Bibliographisches verzeichnis der in der literatur behandelten älteren germanischen bestandteile in den ostseefinnischen sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen XIII: 345–475.
- Sipőcz Katalin (2001), A jelentés rekonstruálásáról. Szemantikai struktúrák vizsgálata az etimológiai kutatásokban. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely II. Szófejtő Műhely. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 138–144.
- Sipőcz Katalin (2003), Téri tájékozódás és grammatikalizáció. In: A Budapesti Uráli Műhely IV. konferencia előadásai. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 234–247.
- Sivula, Jaakko (1986), Kansanomaisista ilmansuunnista ja niiden nimistä. In: Maija Länsimäki (toim.), Sanallo sanoen. Pakinoita suomen kielestä. WSOY, Porvoo–Helsinki – Juva. 231–234.
- SKES = Toivonen, Y. H. (toim.): Suomen kielen etymologinen sanakirja, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Suomalais–ugrilainen Seura, Helsinki, 1955–1981.
- Sköld, Tryggve (1964), The Scandinavian *nordr* and the Lappish System of Orientation. *Studia Ethnographica Upsaliensia* 21: 268–283.
- Sköld, Tryggve (1965), Isländska väderstreck. *Scripta Islandica*. Isländska sällskaps åsebok, Uppsala. 16: 3–61.

- SKP = Haarala, Risto (päätoim.): Suomen sanojen perussanakirja. 1–3. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55., Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki, 1990–1994.
- Slimbarszki Réka (2011), A magyarországi muszlim vallási épületek tájolásának kartográfiai értékelése. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. [Szakdolgozat.]
- Spiik, Nils Eric (1994), Lulesamisk ordbok. Sameskolstyrelsen, Stockholm.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla Maija (toim.): Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki. 1992, 1995, 2000.
- Stockfleeth, Nils Vibe (1840), Grammatik i det lappiske Sprog, saaledes som det tales i norsk-Finmarken. Chr. Gröndahl, Christiania.
- Stockfleeth, Nils Vibe (1852), Norsk-lappisk ordbog. J. W. Cappelen, Christiania.
- Sverloff, Matti (1978), Suomi-saamski keskeissanasto, Suâma-sââma kôskaldsân-nôs. Ivalo.
- Sverloff, Matti (1989), Suomi-Koltansaame piensanasto. Suâma-Sääém sieömsäen-nôs. Sevettijärvi.
- Svonni, Mikael (1984), Sámegiel–ruotagiel skuvlasátnelistu. Samisk–svensk skolord-lista. Sámiskuvlastivra, Luleå.
- Svonni, Mikael (1990), Sátnegirji, sámí–ruota, ruota–sámí. Samisk–svensk, svensk–samisk ordbok. Sámi Girjjit, Jokkmokk.
- Svonni, Mikael (2013), Davvisámegiela–ruotagiela, ruotagiela–davvisámegiela sátnegirji. Nordsamisk–svensk, svensk–nordsamisk ordbok. ČállidLágádus, Karasjok.
- Szabó József – Borsy Zoltán (1983), Csillagászati földrajz. Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi Kar, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Takala, Ulla (1990), Ruotsit ruolla, musta kansa murkinalla. Ateroiden nimitykset suomen murteissa. Kielikello 1: 10–17.
- Tallqvist, Knut (1928), Himmelsgend und Winde. Studia Orientalia 2. Helsinki. 105–185.
- Tamás Ildikó (2001), A számi irodalmi nyelvek kialakulásáról és fejlődéséről. Folia Uralica Debreceninesia 8: 619–628.
- Tamás Ildikó (2007), Tüzön át, jégen át: A sarkvidéki lappok jojkahagyománya. Napkút kiadó, Budapest.

- Tamás Ildikó (2015), A sarki fény színei Szimbólumok a számi nemzeti identitáskonstrukció folyamatában. In Ethno-Lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve 32: 415–446.
- Taylor, John R. (1995), Linguistic categorization: prototypes in linguistic theory. Clarendon Press, Oxford.
- TESz = Benkő Loránd (szerk.) A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967, 1970, 1976.
- Tillinger Gábor (2014), Samiska ord för ord. Att mäta lexikalt avstånd mellan språk. Studia Uralica Upsaliensia 39. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala.
- Toivonen, Yrjö Henrik (1954), Lapp. *lulle*. In: Scandinavica et Fenno-Ugrica. Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954. Almqvist & Wiksell, Stockholm. 159–170.
- Tokaji Zsolt (2002), Kínai jelképtár. Szukits Könyvkiadó, Szeged.
- Tóth Anikó Nikolett (2009), A lapp égtájnevek kialakulásának kérdéséhez. Folia Uralica Debreceniensia 16: 121–132.
- Tóth Anikó Nikolett (2010), Földrajzi viszonyok és égtájmegnevezések a lappban. Folia Uralica Debreceniensia 17: 167–180.
- Tóth Anikó Nikolett (2011), Az égtájmegnevezések szemantikai vizsgálata a finnben és az észten. Folia Uralica Debreceniensia 18: 155–164.
- Tóth Anikó Nikolett (2013), A karjalai égtájnevek. Folia Uralica Debreceniensia 20: 285–295.
- Tóth Anikó Nikolett (2014), A lapp szótárak. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laiho, Rokkon nyelveink szótárai. Budapest, Tinta Kiadó. 131–159.
- Tóth Anikó Nikolett (2015a), A számi (lapp) lexikográfia története. Nyelvtudományi Közlemények 111: 153–186.
- Tóth Anikó Nikolett (2015b), Motivációk és jelentésváltozás a lapp égtájnevek rendszerében. Folia Uralica Debreceniensia 22: 279–292.
- Tóth, Szilárd (2006), Põhjakaare nimetus Johannes Gutsclaffil ja Heinrich Gösekenil paiwata põhl või pehwa pohl? Emakeele Seltsi aastaraamat 52: 152–157.
- UEW = Rédei Károly (Hrsg): Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1986–1988, 1991.

- Vasmer, Max (1953–1955), *Russisches etymologisches Wörterbuch von Max Vasmer*. 1–2. Carl Winter, Universitätsverlag, Heidelberg.
- Vest, Jovvna Ánde – Luukkonen, Marsa (1992), *Suomi–saame–suomi sanakirja*. Gummerus, Jyväskylä.
- Vilppula, Matti (1995), Kommenttipuheenvuoro ims-symposiumissa Jyväskylässä 12.8.1995. (Helmi Neetar, Põhiilmakaared läänemeresoome keeltes.) Käsikirjoitus.
- Virtaranta, Pertti – Koponen, Eino (päätoim.) (1968–1997), *Karjalan kielen sanakirja I–VI. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI. Suomalais-ugrilainen Seura*, Helsinki.
- Wehrle, Hugo (1905), *Die deutschen Namen der Himmelsrichtungen und Winde*. Strassburg.
- Weibull, Lauritz (1928), *De gamla norbornas väderstrecksbegrepp*. Scandia, Lund. 1.
- Wiklund, Karl Bernhard (1890), *Lule-lappisches Wörterbuch. Mémoires de la Société Finno-ougrienne I*. Helsinki.
- Wilbur, Joshua (2016), *Pite Saami lexicography project* [<http://saami.uni-freiburg.de/psdp/ordbok/utkast.php>]
- Wilson, Karin (2008), *Markusevangeliet i Lars Rangius samiska översättning från 1713. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 101.)* Uppsala.
- Zaiceva, Nina – Mullonen, Maria (1995), *Vepsä–venälaine, venä–vepsläine vajehnik*. Petroskoi.
- Zaicz Gábor (1977), Knut Bergsland, *Lappische Grammatik mit Lesestücken. Nyelv-tudományi Közlemények 79: 394–395.*
- Zsirai Miklós (1937/1994), *Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos újabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor*. Trezor Kiadó, Budapest. 307–308.

Rövidítések

ang	angol	or.	orosz
angsz.	angolszász	osztj.	osztják
cser.	cseremisiz	óan.	óalnémet
é.	észt	óang.	óangol
fi.	finn	óbolg.	óbolgár
FP	finn-permi	ófn.	ófelnémet
FU	finnugor	óor.	óorosz
FV	finn-volgai	ósk.	óskandináv
gör.	görög	PS	proto-számi
ieur.	indoeurópai	sk.	skandináv
ink.	inkeri	sv.	svéd
jur.	jurák (nyenyec)	szelk.	szelkup
karj.	karjalai	szln.	szlovén
lat.	latin	tvig.	tavgi (nganaszan)
litv.	litván	U	uráli
magy.	magyar	ve.	vepsze
mdE	erza-mordvin	vog.	vogul
mdM	moksa-mordvin	vtj.	votják
no.	norvég	zrj.	zürjén

A számi nyelvjárások rövidítései

A	akkalai	Ko(Pe)	kolta / Petsamo
D	déli	Ko(S)	kolta / Suonikylä
É	északi	L	lulei
I	inari	Not	notozerói
K	keleti	P	pítei
Kld	kildini	T	teri
Ko	kolta	U	umei
Ko(P)	kolta / Paatsjoki		

Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója

Dolgozatomban a számi (lapp) tájékozódás nyelvi vetületével foglalkozom. A számi esetében meghatározó, hogy a Skandináv-félsziget északi részén élve hozzájuk képest tulajdonképpen minden délre található. Ez olyannyira meghatározza világlátásukat és gondolkodásmódjukat, hogy a számi atlaszokban sok esetben (a mi fogalmaink szerint) fejjel lefele szerepel Lappföld térképe.

Vizsgálatom célja a számi égtájnevek rendszerének monografikus feldolgozása, egyúttal a teljes számi lexikográfia forrásként való alkalmazásának bemutatása. Az égtájnevek kutatásával eddig csak érintőlegesen foglalkoztak, mélyebben nem tárgyalták sem az általános finnugrisztikában, sem a lappológiában, míg a számi szótár-irodalom forrásértékének vizsgálata egyetlen számi összehasonlító lexikológiai vizsgálatban sem jelent meg.

A téma – azon kívül, hogy sok kultúrtörténeti adalékot foglal magában – lényeges ismeretelméleti kérdéseket és problémaköröket is érint. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogyan alakulhattak ki az égtájmegnevezések, mi alapján nevezték meg őket. A jelentésadás motivációinak a vizsgálata során választ kaphatunk arra, hogy miért esik egybe sok nyelvben a napszak és az égtáj elnevezése (például a magyarban vagy a lengyelben). A kognitív nyelvészeti kutatásokhoz kapcsolódva arra is keresem a választ, hogy ezek a megnevezések kizárólag geográfiai sajátosságokat reprezentálnak-e, ill. mennyiben lehet döntő szerepe a nézőpontválasztásnak egy alapján véve útvonalat meghatározó téri viszony leírásában. A számi égtájmegnevezések kapcsán a legfontosabb kérdések: hogyan és miért jelölhet egy adott szó több irányt, létezhet-e egy irányra több elnevezés; miben tér el a számi égtájmegnevezés más nyelvek elnevezési módjaitól; ill. milyen eredményekkel járulhat hozzá a kutatás a számi dialektológiai vizsgálatokhoz és a nyelvváltozatok csoportosításának kérdésköréhez.

Az égtájnevek általános tipológiai vizsgálata fontos a jelenség megértéséhez, de ilyen rendszerező, átfogó elemzésre még nem került sor. Ehhez feldolgozom az egyes nyelvek, ill. nyelvcsaládok égtájmegnevezéseit tárgyaló tanulmányok eredményeit, valamint hozzáveszem saját, finnugor nyelveket érintő kutatásaimat. A számi égtájnevek rendszere azonban több szempontból is eltér a kutatásba eddig bevont

(elsősorban germán, ill. afrikai, ausztráliai) nyelvekből kapott eredményektől, így ennek a szókincsnek a vizsgálata különösen fontos. Az etimológiai és szemantikai elemzésen túl az egyes nyelvváltozatok eltérő égtájnévhasználatát is szisztematikusan összevetem. Ezeknek a szavaknak az elemzése a lexikológiai variabilitás kérdésköréhez is kapcsolódik. Utóbbihoz a rendelkezésemre álló összes forrás feldolgozása járul hozzá. Kutatásom során az általam ismert számi lexikográfia teljességét megvizsgáltam, 41 (9 déli, 1 umei, 2 pitei, 4 lulei, 14 északi, 3 inari, 5 kolta, 3 kildini) számi szótárból gyűjtöttem adatokat. A nyolc irányra ez alapján összesen 45 különböző lexémából keletkezett számi égtájmegnevezést dolgoztam fel. Ez tartalmazza az összes számi nyelvváltozatot, amelyről valaha feljegyzés készült, lefedve az 1738-tól 2016-ig terjedő időszakot. Az írásos forrásokat anyanyelvi beszélők szóbeli, ill. írásbeli közlései egészítik ki.

A vizsgálat eredményei a következők:

A számi égtájmegnevezésekben egy különös sajátosságot figyelhetünk meg: egy szóalak több irányt is jelölhet. Ennek okát a földrajzi tájékozódás különlegességében kell keresnünk, amely a teljes rendszer 90 fokos elforgását eredményezi, követve a Skandináv-félsziget partvonalát, azaz tulajdonképpen a fő tengelyek változnak. Megvizsgálva a számi égtájneveket és irányokat, a kutatás eredményeképpen a következőket állapítottam meg:

a) Az egyes számi nyelvváltozatok égtájnévrendszere követi a félsziget földrajzi jellegzetességeit. A fő motiváció a folyók folyási iránya, valamint ezekkel párhuzamosan a völgyek, fjordok szabdalta vidék. Ez alapján a déli és umei esetében egy K–Ny-i fő tengely a tájékozódásuk alapja. A lulei számiknál – ahol az első jelentésváltozásokat tapasztaljuk – ÉNy–DK a fő irány. Továbbhaladva észak, majd kelet felé a Skandináv-félsziget partvonala, illetve a déli területekről ideérő folyók folyási iránya alapján változik a fő tengelyirány előbb DK–ÉNY, majd a legészakibb területeken D–É felé. Keletebbre, a Kola-félszigeten pedig a kolta, de még inkább az akkalai és teri számik lakóterületén a fő tengely ÉK–DNy, ill. NY–K-i irányú.

b) Így a főbb irányok nyelvváltozatokként 45 fokos eltérést mutatnak, ugyanakkor a két végső pont között ez elérheti a 180 fokos különbséget. Ez alapján is láthatjuk, milyen szoros a kapcsolat a nyelv és a valóság között; az irányok meghatározói nemcsak a tájékozódásban, hanem a jelentésváltozás során is fontos szerepet játszanak.

A „forgás” legékebb példája a *nuorta*, amely minden nyelvjárásban megtalálható, de irányjelölése a különböző nyelvjárásokban és a különböző földrajzi helyeken eltér.

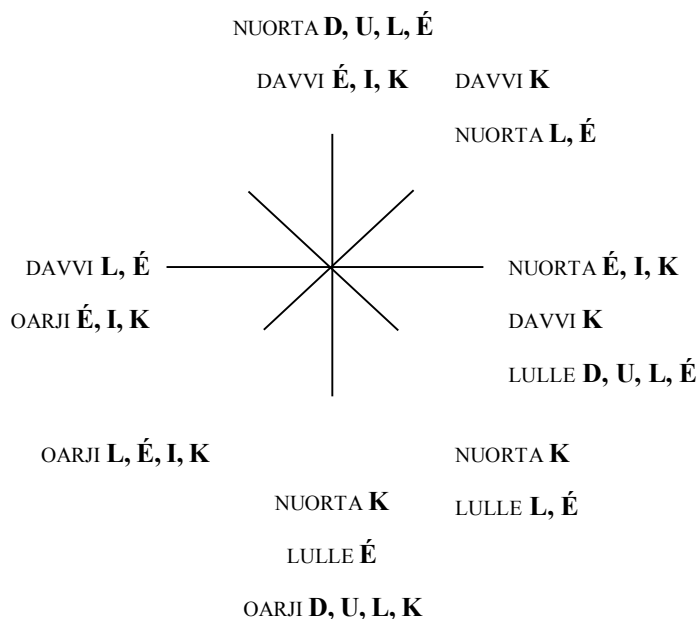
A számi égtájnevek változatossága a következő okokra vezethető vissza.

a) Az egyik a nyelv(járás)i variabilitás, melynek következtében a különböző nyelvek/ nyelvjárások más lexémák alapján nevezik meg az égtájakat. Noha ez alapján vannak eltérések az egyes rendszerek között, ez nem vezet jelentésváltozáshoz. A déli, umei (és pitei) ugyanazokból a lexémákból építkezik (*alle, lulle, oarji, nuorta*). A lulei száminak sok kal gazdagabb kifejezőkészlete van az égtájak megnevezésére. Az északi számi rendelkezik a legnagyobb anyanyelvi beszélőközösséggel és egyben ez a legkutatottabb, azaz a legtöbb szótár és forrás áll rendelkezésünkre, ennek következtében a legtöbb kifejezést, összetételt itt tudtam gyűjteni. Az északi számi területi kiterjedtsége és változatos földrajzi jellemzői miatt itt fordul elő leginkább az „egy lexéma = több irány” jelenség is, ezért különösen fontos a szókincsvizsgálat szempontjából.

A lulei és az északi számi határán figyelhető meg először a égtájnévrendszerben bekövetkező elforgás, a 45 fokos eltérés ($\acute{E} > \acute{E}K$), de ezt csak a régebbi forrásokból tudtam adatolni. Az északi számiban – a délebbi svéd területeken (c ábra) és északkelebre eső norvég és finn oldalon (d ábra) – egyszerre él a két (jelentés)rendszer, azaz az $\acute{E} > K$ irányváltozás. Az inari égtájnévrendszere a legegyszerűbb, a (norvég/ finn) északi számmal megegyező lexémákkal, jelentésváltozás nélkül.

A kolta és kildini számiban ismét változatos és gazdag szókincset találunk. Az északi számiban kiteljesedő 90 fokos elforgás után itt újabb 45 fokot, majd a Kola-félsziget keleti végében az akkalai és teri számiban ismét 45 fokot fordul a rendszer. Mindezt példaként a *nuorta* szóalakon bemutatva a következő jelentésváltozás megy végig Lappföld déli csücskétől a legkeletibb pontjáig: *nuorta* ’észak (D, U, L)’ > ’északkelet (L)’ > ’észak ($\acute{E}_{sv}$)’ > ’kelet’ ($\acute{E}_{No}$) > ’ délkelet’ (K) > ’dél’ (K).

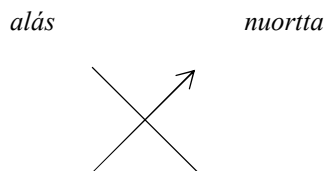
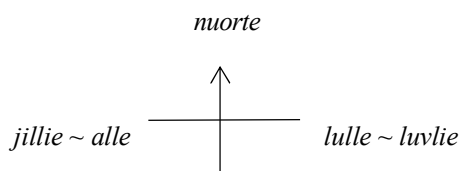
Az „egy lexéma = több irány” jelenséget a következő ábrán szemléltetem:

Az irányok elforgása a következőképpen vázolható fel (délről észak, északkelet és kelet felé haladva):

a) A déli, umei és lulei égtájnevek

b) lulei északi nyelvjárás

åarjel ~ oarje

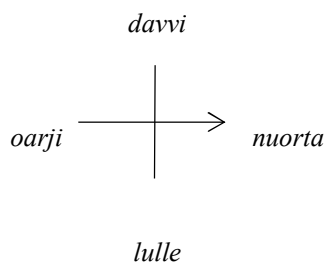
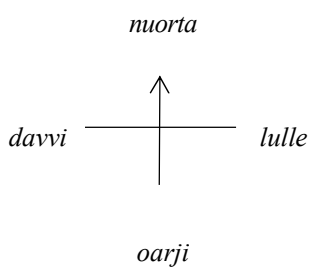
årjån

c) A svéd területen használt,

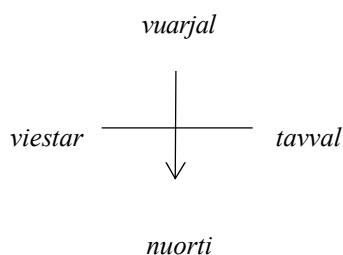
d) A (norvégiai, finn)

luleihez közeli északi számi égtájnevek

északi számi égtájnevek

e) Keleti számi égtájnevek

b) A nyelv(járás)i variabilitás mellett az eltérő motivációk játszanak jelentős szerepet. A legfőbb elnevezési módok bemutatása alapján láthattuk, hogy a számiban a természeti viszonyok, ill. az ezekkel kapcsolatos megfigyelések jelentik a névadás alapját, ugyanakkor ezek az esetek többségében (az általam vizsgált 47 lexéma közül 37) mindig ugyanazt az irányt jelölik, tehát egy égtájnévjelentéssel rendelkeznek. Ennek magyarázata, hogy ezek a kifejezések nem terjedtek el, égtájnévként nem a teljes számi nyelvi területen használatosak, hanem csak annak egyes nyelveiben/nyelvjárásaiban. Ráadásul ezek a kifejezések nem az irodalmi nyelvváltozatok „hivatalos” égtájnevei, hanem nyelvjárási, subdialektusi szinonimák.

Az égtájnevek kialakulása során meghatározó szerepe van a környezeti jellemzőknek, a földrajzi körülményeknek, mivel az eltérések más motivációkat eredményeznek, valamint annak, hogy az adott nyelv mennyire egységes, van-e irodalmi nyelve, azaz egyfajta nyelvtervezés során alakult-e ki az égtájnévrendszer (az irodalmi nyelv egységesítő törekvése miatt elveszhetnek a nyelvjárásokban használt különféle kifejezések). Fontos mozzanat az adott közösség kapcsolata a természettel. A számik számára ez különös jelentőségű, ezért sokszor nem homályosult el az égtájnevek eredeti jelentése (vö. *alle* ’magas; nyugat’; *lietni* ’nyár; dél’ stb.). Az égtáj iránya földrajzi környezet hatására változhat.

A kutatás során egyértelműen kitűnt, hogy a névadásban döntő fontosságú a beszélő helye az irány meghatározása során. Ez a viszonyítás az oka, hogy változhat az égtáj jelentése, mert változik a honnan/hová irány útvonala. A kognitív nyelvészetben ezzel ellentétben az égtájakat olyan irányoknak tekintik, ahol a nézőpontválasztásnak nincs szerepe. Ennek figyelmen kívül hagyása azonban lehetetlenné tenné a névadás megértését, sőt, a számi esetében azt a jelenséget is, miért jelölhet egy lexéma több irányt is, például az északi számin belül, de nyelvváltozatonként is eltérően.

A szemantikai vizsgálat során kiderült, hogy a számiban a földrajzi jellemzőkön, ill. a természeti jelenségeken (folyó folyási iránya, ill. hogy hozzájuk képest minden délre van) alapuló névadás a legfontosabb, szemben más nyelvekkel, amelyekben a Nap látszólagos mozgása alapján történő megnevezés a legproduktívabb. Fontos kiemelni azt is, hogy a balti finn nyelvekkel összehasonlítva is eltér a számi égtájnevek rendszere, annak ellenére is, hogy nemcsak rokon nyelvek, hanem területileg szomszédos népekről van szó, hasonlóan szélsőséges természeti viszonyokkal. A balti finn nyelvek égtájnévrendszerében a Nap is szerepet kap, bár nem olyan mértékben, mint az indoeurópai vagy magyar nyelv esetében.

A dialektológia vizsgálat és a számi lexikográfia égtájneveinek feldolgozása fontos eredményekkel szolgált. Lexikailag a déli, umei és pitei számi szorosan összetartozik. A lulei irodalmi változata megegyezik ezzel, azonban az északi területein már a svéd északi számival azonos az égtájnevek rendszere. Az északi számiban egyértelműen kimutatható, hogy két egymástól teljesen eltérő égtájnévrendszerrel kell számolnunk. Az inari, ahogy arra legújabban Rydving is rámutat, lexikai szempontból leginkább középső nyelvváltozatnak tekinthető a nyugati és kelet számi nyelvváltozatok között. Ezt alátámasztja az égtájnevek rendszere is. A kolta számitól keletre újabb lexikai váltást tapasztalunk. A koltában ugyanakkor kis mértékben a karjalai hatás, a kildini, akkalai és teri esetében pedig az orosz hatás is megfigyelhető.

Summary **(Az értekezés angol nyelvű összefoglalója)**

The present paper studies the linguistic projections of orientation in the Sami (Lapp) culture. It is a crucial fact in this matter that the Sami people live in the northern part of the Scandinavian Peninsula, and thus, virtually everything is situated south from them. This is such a determining influence on their outlook on the world and in their way of thinking that the map of Lapland often appears in Sami atlases upside down (as far as our concepts are concerned).

This study is a monographic treatment of the Sami system of cardinal directions as well as a description of the entire Sami lexicography as a source for this end. The study of cardinal points has been superficial until the past few years and has not been discussed at depth either within general Finno-Ugric linguistics or Sami linguistic studies. At the same time, Sami comparative studies have not considered Sami dictionaries as potential sources for linguistic studies.

The subject matter is closely connected to cultural-historical data and raises important epistemological issues as well. This paper aims to find out about the origins of the cardinal directions. Through the examination of the triggering forces that affected the development of these words, explanation can be given for the phenomenon that names for certain times of the day and names for the cardinal points coincide in several languages (as in Hungarian or Polish). Following in the wake of cognitive linguists, another issue is the question of whether these expressions represent geographical particularities only or not, and also, in what extent the choice of viewpoint influences the description of a spatial relation basically designating a route of movement. The key questions concerning Sami cardinal directions are the following: how and why the same word can designate multiple directions; are there multiple names for the same direction; how the Sami system of cardinal directions is different from those of other languages'; and what results this study can come up with that can facilitate development in the field of Sami dialectological studies and the classification of dialects.

The general typological study of cardinal points is important for the proper understanding of the phenomenon, but such a systematic treatment of the topic has not been available until this point. For this purpose, I studied and processed a body of

essays discussing cardinal directions in certain languages and language families and I complemented the outcome with my own studies and papers on Finno-Ugric languages. The Sami system of cardinal points, however, differs from those of the other languages' so far researched (Germanic, African and Australian languages), which makes it especially important to take a closer look at the vocabulary of Sami. Beyond the etymological and semantic analysis of the words, a systematic comparison of the names of cardinal points in various dialects is also undertaken here. The analysis of these expressions is connected to the issue of variability as well. The detailed study of all sources available to me was of great help in this matter. Through the course of the study, I went through the entire Sami lexicography that I know of and collected data from 41 Sami (9 Southern, 1 Ume, 2 Pite, 4 Lule, 14 Northern, 3 Inari, 5 Skolt, 3 Kildin) dictionaries. On the basis of this collection, I found 45 Sami names for cardinal directions evolved from different lexemes. This includes all the Sami dialects ever recorded in writing, covering the time period between 1738 and 2016. The written records are complemented with spoken and written communication from native speakers.

A curious characteristic feature of Sami cardinal directions is the fact that a single word form can refer to multiple directions. The explanation for this can be found in the uniqueness of orientation that requires a 90-degree rotation of the entire system, following the coastline of the Scandinavian Peninsula, in effect causing the main axes to be changed. After a close examination of the Sami cardinal points and directions, I came to the following conclusions:

a) The system of cardinal directions in the various Sami dialects is adjusted to the geographical features of the peninsula. The main guiding principle is the flow of rivers as well as the countryside full of valleys and fjords. On the basis of this, the starting point of orientation is a west–east main axis in the case of Ume. The first changes in meaning can be noticed in Lule Sami, where the main direction is north-west to south-east. As we go further up north and then east, the main direction of the axis changes based on the coastline of the Scandinavian Peninsula and on the flow of the rivers arriving to the area from southern regions: first south-east to north-west, then south–north in the northernmost regions. In the eastern areas, where Skolts and espe-

cially Akkala and Ter Sami people live, the direction of the main axis is north-east to south-west and west-east.

b) This is how there is a 45-degree difference between the main directions from dialect to dialect, and the difference is as much as 180 degrees between the two extremes. This shows how close a connection there is between reality and language; the determining factors of the cardinal directions play an important part not only in everyday orientation, but also in the change of meaning.

The best example for the “rotation” described above is the word *nuorta*, which is present in all the dialects, but the direction it designates is different depending on the given dialect and geographical place.

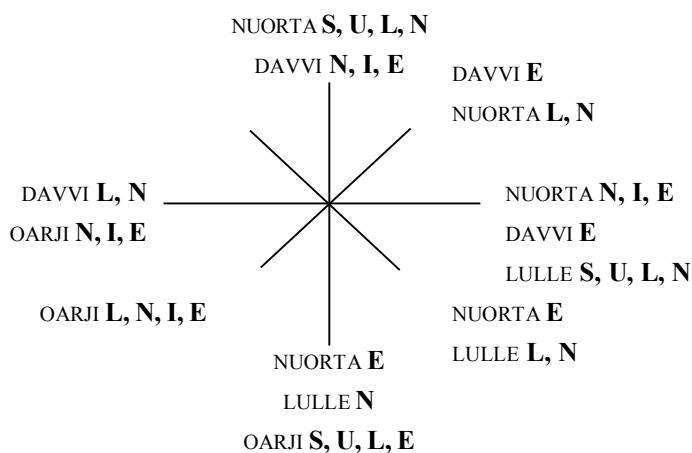
The high degree of variability in Sami cardinal directions can be traced back to the following reasons:

a) One is linguistic/dialectal variability, due to which different languages/dialects use different lexemes for referring to the same direction. Although there are differences among the various systems according to this, this cannot cause a change in meaning. Southern and Ume (and Pite) Sami use the same four lexemes (*alle*, *lulle*, *oarji*, *nuorta*). The Lule Sami people have a considerably richer set of vocabulary for naming the various directions. Northern Sami has the largest number of native speakers, it is also the most researched, and most of the dictionaries and other written sources come from this dialect, therefore it was this dialect that I was able to collect the most expressions and compounds. Due to its wide geographical extension, and the diverse geographical features of the area it is spoken in, it is also the Northern Sami language that offers an example for the “one lexeme – multiple directions” phenomenon, which makes it an especially important dialect to research from the point of this study.

The 45 degree rotation (from north to north-east) in the system of cardinal directions is first observable between Lule and Northern Sami, but I was able to support this observation only from earlier written sources. In Northern Sami – in the northern, Swedish regions (Figure C) and in the north-eastern, Norwegian and Finnish areas (Figure D) – both meaning(-systems) are in use. Inari Sami has the simplest system of directions, with lexemes identical with the Northern Sami (Norwegian/Finnish) directions, without any change in meaning.

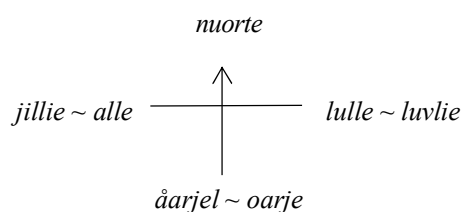
The Skolt and Kildin Sami vocabulary is, again, very rich and diversified. Another 45 degrees are added to the 90-degree rotation seen in Northern Sami. Then, in the eastern corner of the Kola Peninsula, in Akkala and Ter Sami, the system undergoes another 45-degree rotation. All these can be illustrated with the help of the word *nuorta*, showing the shift in meaning while moving from the southernmost to the easternmost corner of Lapland: *nuorta* 'north (S, U, L)' > 'north-east (L)' > 'north (N_{Sw})' > 'east' (N_{No}) > 'south-east' (Sk) > 'south' (Sk).

The system of cardinal directions in the various Sami dialects (S = Southern, U = Ume, L = Lule, N = Northern, I = Inari, E = Eastern (Skolt and Kildin)):

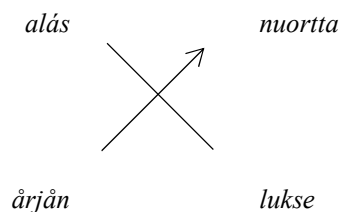

The expressions and the “rotation” of the cardinal directions in:

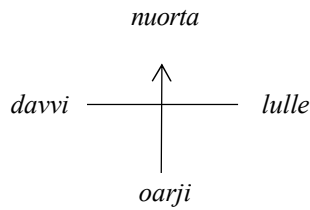
a) South, Ume and Lule Saami

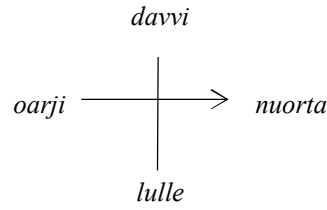
b) Lule Saami dialects

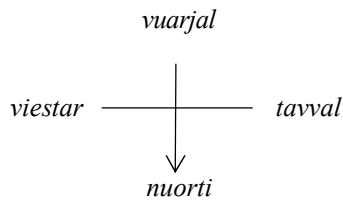
c) the west part of North Saami dialects

d) North Saami

e) Eastern Saami

b) Apart from linguistic/dialectal variability, the external triggering forces also play an important role. As previously seen in the discussion of main naming methods, in Sami, the basis of coinage is most often the natural environment and the observations related to it. At the same time, in the majority of the cases (in 37 cases of the 47 in my study), these expressions always designate the same direction – in other words, they can refer to one of the cardinal points. The explanation for this is that these expressions are not very frequent and are not used as names for the cardinal points in all the Sami dialects – only in a few of them. Moreover, these words are not from the standard varieties of the given dialects, but are dialectal or subdialectal synonyms.

The natural environment and geographical features are of great importance in the evolution of cardinal directions, since the differences between various areas result in different external triggering forces. It is also important, whether the given language is unified or has a standard form, because the system of cardinal directions can be the result of conscious language planning work (i.e. various dialectal forms can cease to exist as a result of standardization processes). The relationship of the given community with nature is, again, an important motif. As the Sami people consider this especially important, the original meanings of the cardinal directions has not faded (cf.

alle 'tall; west'; *lietni* 'summer; south' etc.) The orientation of a given cardinal direction can change because of the geographical environment as well.

It became obvious in the course of the study, that the location of the speaker is crucial in determining the direction and in the naming of it. This relativity is the cause for meaning shifts – since the route of movement changes if the starting point or the goal changes. As opposed to this view, cognitive linguistics considers cardinal points as notions that are not affected by the choice of viewpoint. It is impossible, however, to understand the naming methods discussed here if this relativity is discarded. Also, in the case of Sami (e.g. within Northern Sami, and also in various dialects), the issue of a single lexeme designating multiple directions could not be accounted for without considering the role of relativity.

The semantic study revealed that the most important naming method in Sami is coinage on the basis of geographical features and the natural environment (flow of rivers and the northernmost position of the Sami people in the Scandinavian Peninsula). As opposed to this, the most productive naming method used by other languages is coinage based on the sun's apparent daily movement across the sky. It is also important to highlight that there is considerable difference between the Sami system of cardinal directions and that of the Baltic Finnic languages', even though they are related languages and the peoples live on geographically neighbouring lands, with similarly extreme natural environment. The system of cardinal directions in Baltic Finnic languages does use the sun as an orientation point – even if not to such extent as Indo-European languages (or Hungarian) do.

The dialectological study and the detailed examination of cardinal directions in the Sami lexicography yielded important results. The Southern, Ume and Pite Sami languages are very close lexically. The standard version of Lule is in accordance with this, but as we go north, its system of cardinal directions becomes similar to that of the Swedish Northern Sami's. Northern Sami uses two, completely different systems simultaneously. Inari (as recently pointed out by Rydving as well) is the most central dialect between the western and eastern dialects. This is supported by the facts found about its system of cardinal directions. Moving to the east from Skolt-speaking areas, there is another lexical shift observable. In the case of Skolt, a small degree of Karelian influence can be detected, while in the case of Kildin, Akkala and Ter the Russian impact is also traceable.

Publikációs lista

Az értekezés tárgyából megjelent publikációk

Könyvfejezetek (1)

- A lapp szótárak. In: Maticsák Sándor (szerk.) – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonen, Rokon nyelvek szótárai. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2014. 131–158.

Lektorált tanulmányok (8)

- Motivációk és jelentésváltozás a lapp égtájnevek rendszerében. In: Folia Uralica Debreceniensia 22. Debrecen, 2015. 279–292.
- A számi (lapp) lexikográfia évszázadai. In: Nyelvtudományi Közlemények 111. Budapest, 2015. 153–186.
- A mordvin égtájnevekről. In: Argumentum, A Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskolájának lektorált nyílt hozzáférésű folyóirata. 2015/11: 195–210. [–Maticsák Sándor]
- A karjalai égtájnevek vizsgálata. In: Folia Uralica Debreceniensia 20. Debrecen, 2013. 285–295.
- Az égtájmegnevezések szemantikai vizsgálata a finnben és az észten. In: Folia Uralica Debreceniensia 18. Debrecen, 2011. 155–164.
- A lapp égtájnevek rendszere. In: Juvenilia IV. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája. Debrecen, 2011. 373–386.
- Földrajzi viszonyok és égtájmegnevezések a lappban. In: Folia Uralica Debreceniensia 17. Debrecen, 2010. 167–181.
- A lapp égtájnevek kialakulásának kérdéséhez. In: Folia Uralica Debreceniensia 16. Debrecen, 2009. 121–133.

További publikációk

Könyvfejezetek (3)

- A kisebb balti finn nyelvek szótárai. In: Maticsák Sándor (szerk.) – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonen, *Rokon nyelvek szótárai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2014. 159–180.
- Észtl-magyar, magyar-észtl szótárak. In: Maticsák Sándor (szerk.) – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonen, *Rokon nyelvek szótárai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2014. 181–192
- Bilingual Finno-Ugric Dictionaries in Hungary. In: *Hungarian Lexicography 1. Bilingual Dictionaries*. Ed. Zsuzsanna Fábián. *Lexikográfiai Füzetek 5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011. 227–254. [–Maticsák Sándor]

Lektorált tanulmányok (2)

- A magyar nyelv oktatása Észtlországban a kezdetektől napjainkig. In: *THL2, A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*. 2015. 53–72.
- Észtl-magyar nyelvoktatási és lexikográfiai kapcsolatok. In: *THL2, A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*. 2013/1–2: 124–135.

Ismertetések (7)

- Lennart Meri: Soome-ugri rahvaste filmientsüklopeedia. In: *Folia Uralica Debreceniensia 22*. Debrecen, 2015. 371–372.
- Håkan Rydving: Words and Varieties. Lexical Variation in Saami. Ernštreits, Valts: Liivi kirjakeel. In: *Folia Uralica Debreceniensia 22*. Debrecen, 2015. 352–354.
- Valts Ernštreits: Liivi kirjakeel. In: *Folia Uralica Debreceniensia 22*. Debrecen, 2015. 368–370
- A lív lexikográfia másfél évszázada. In: *Nyelvtudományi Közlemények 109*. Budapest, 2013. 487–491.
- A karjalai nyelv legújabb szótárai. In: *Folia Uralica Debreceniensia 20*. Debrecen, 2013. 326–331.
- Tõnu Seilenthal – Anu Nurk: Ungari–eesti sõnaraamat – Magyar-észtl szótár. In: *Folia Uralica Debreceniensia 17*. Debrecen, 2010. 234–243.

- Tamotsu Koizumi: Eesti keele sissejuhtus. In: Folia Uralica Debreceniensia 16. Debrecen, 2009. 173–176.

Egyéb publikáció (3)

- 100 éves a finn- és finnugoroktatás Debrecenben. Irodalom21. 2015/május: 38.
- Tiit-Rein Viitso 75 éves. In: Folia Uralica Debreceniensia 20. Debrecen, 2013. 363–364.
- Egyetemről egyetemre – egy nemzetközi diákkonferencia tapasztalatai Göttingenből.
In: THL2, A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. 2011. 1–2: 185–187.
In: Finnugor Világ, 2011. XVI/2: 39–41.